त्वचि पृथग्वर्तते कोष्ठे वातकफौ तदा ज्वरवेगकाले पित्तं पूर्वं दाहं विदधाति वातकफौ पश्चात् शीतं विधत्तः । यदा पुनस्त्वचि वातकफौ वर्तेते कोष्ठे पित्तं तदा पूर्वं शीतं विधत्तः पश्चाद् दाहं विदधाति । तयोः शीतादिदाहाद्योः ज्वरयोः दाहादिर्दुस्तरः कृच्छ्रसाध्यः । "अन्यश्च सन्निपातोत्थः" इति केचित् पठन्ति ॥

शीतादिदाहादिसन्निपातज्वरयोः कार्यभेदं दर्शयति—

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥
शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

शीतादावित्यादि । तत्र सन्निपातज्वरे शीतादौ कोष्ठस्थेनोदीर्णेन पित्तेन कफे स्यन्दिते विलीने शोषिते च सति शीते शान्ते पित्ताधिक्यादम्लकादिकं जायते । दाह उपजायत इत्यर्थाल्लभ्यते । अम्लकः अम्लोद्गारः ॥

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीवनवमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

दाहादौ सन्निपाते पुनः, दाह आदिर्यस्मिन् स दाहादिः शीतावसान इत्यर्थाद् गम्यते । कोष्ठे वातकफावुदीर्णौ दाहं शमयतः । अन्ते दाहस्यान्ते कफकार्याणि तन्द्रादीनि भवन्ति ॥

इति दोषैः सप्तविधो ज्वर उक्तः । आगन्तुरष्टम उच्यते—

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।
चतुर्धात्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

आगन्तुरित्यादि । आगन्तुज्वरः अभिघातादिभेदेन चतुर्धा चतुर्विधो भवति । अत्र एषु चतुर्षु मध्ये क्षतादिभिर्यो ज्वरः सोऽभिघातजः, श्रमाच्च यो ज्वरः सोऽप्यभिघातजः । क्षतं पतनादिभिः । छेदः शस्त्रादिभिः । दाहोऽग्न्यादिभिः । आदिग्रहणादन्येऽप्येवंविधा वेदितव्याः । श्रमोऽध्वगमनादिभिः । एभिः कथं ज्वरो भवतीत्याह–तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नभिघातजे ज्वरे पवनः स्वभावात् प्रायो रक्तं प्रदूषयन् व्यथादिभिर्युक्तं ज्वरं कुरुते । प्रायोग्रहणं क्वचिद् व्यभिचारप्रदर्शनार्थम् ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद्,

ग्रहाः देवादयो वक्ष्यमाणाः तेषामावेशः । ओषधिरित्योषधिगन्ध उच्यते । यो ग्रहादिजो ज्वरः सोऽभिषङ्गाद्विज्ञेयः । ग्रहावेशाद्यभिषङ्गः । "अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च" इति **वैजयन्ती विश्वप्रकाशिका** च ॥

ग्रहावेशादीनां लक्षणं निर्दिशति—

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ४० ॥

ग्रहेण जातेऽस्मिन् ज्वरे अकस्मान्निमित्तेन विना हासरोदने भवतः ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षवः ।
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ।
कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ४२ ॥

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य, यौ तु शापाभिचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

ग्रहादौ त्रये ग्रहौषधिविषलक्षणे सन्निपातस्य कोपो भवति । भयादौ त्रये भीशोककामाख्ये मरुतो वायोः कोपो भवति । क्रोधे पित्तस्य कोपः । अपिशब्दाद् वायोरपि । यौ तु शापाभिचारजौ शापेनाभिचारेण च जातौ ज्वरौ तावुभौ सन्निपातेन भवतः । घोरौ तीव्रौ असह्यतमौ अतिशयेनासह्याविति मतौ। आगमकर्तृणामिति शेषः । शापोऽपराधाद् गुर्वादिकृता परुषोक्तिः ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

तत्र तयोरभिचारजे त्वाभिचारिकैर्मन्त्रैरथर्ववेदोक्तैः 'अमुं दह' इति हूयमानस्य, यन्नामोद्देशेन समित्सर्षपहविरादिप्रक्षेपः स हूयमान उच्यते, तस्य पूर्वं प्रथममेव चेतस्तप्यते, (ततो देहस्तप्यते।) ततो विस्फोटादिभिः ग्रस्तस्याविष्टस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्धते। स्यादत्रागन्तोरपि वाताद्यनुरोधान्निजत्वापत्तिः। उच्यते। आगन्तोरपि दोषकार्यमस्ति। किन्तु ग्रहावेशादिभिः ज्वरो भवति। पश्चाद्दोषस्तमनुवर्तयिष्यतीति। **आगमश्चात्र**—"स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा दोषैरनुबध्यते" इति ॥

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद् द्विविधस्तु सः ।
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

इत्येवं त्रिदोषागन्तुभेदाद् ज्वरोऽष्टधा दृष्टः। तन्त्रकारैरिति शेषः। एवमपि भवन् स ज्वरः समासात् संक्षेपेण द्विविधः। एवमेवं द्विविधो भवति। शारीरो मानस इत्येवं द्विविधः। सौम्यस्तीक्ष्ण इत्येवं द्विविधः। अन्तराश्रयो बहिराश्रय इत्येवं द्विविधः। तथा प्राकृतो वैकृत इत्येवं द्विविधः। साध्योऽसाध्य इत्येवं द्विविधः। सामो निरामक इत्येवं च द्विविधः। **अरुणदत्तस्तु** इति ज्वरः समासादष्टधा दृष्ट इत्यन्वयं वदति ॥

एषां शारीरादीनां लक्षणमुच्यते—

पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

पूर्वमित्यादि। शारीरे ज्वरे प्रथमं शरीरे तापो भवति पश्चान्मनसि। पूर्वशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्। एवं मानसेऽपि ज्वरे पूर्वं मनसि तापः पश्चाच्छरीरे सन्तापः ॥

सौम्यतीक्ष्णौ[1] व्याचष्टे—

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे,

---

१. 'क्ष्णौ व्याचष्टे' ग पाठः ।

पवन इत्यादि। पवने श्लेष्मयुक्ते पवनस्य योगवाहित्वाद् ज्वरे शीतं भवेत्। अर्थात्स एव सौम्यः श्लेष्मणः सौम्यत्वात्। एवं पित्तयुते पवने योगवाहित्वाद्दाहो भवेत्। अर्थात् स ज्वरस्तीक्ष्णः। मिश्रे श्लेष्मयुते (पित्तयुते) च पवने मिश्रं शीतं दाहश्च भवेत्। मुहुर्दाहो मुहुः शीतमिति। अस्य ज्वरस्योभयात्मकत्वात् सौम्यतीक्ष्णद्वयाव्यतिरेकः। इन्दुरपि—"मिश्रे तूत्कर्षेण व्यपदेशात् सौम्यतीक्ष्णद्वयादव्यतिरेकः।" इत्याह॥

अन्तराश्रयस्य लक्षणमाह--

अन्तःसंश्रये पुनः॥ ४८॥

ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः।

अन्तःसंश्रये पुनर्ज्वरेऽधिकं विकाराः दोषोपद्रवाः स्युः। सत्यपि सर्वाङ्गोपतापे अधिकमन्तःक्षोभस्तीव्रदाहत्वम्। इन्दुस्तु--"अन्तरधिकं विकाराः स्युः। अन्तरधिकं क्षोभश्च" इत्यन्वयं वदति। मलग्रहो मलबन्धश्च भवति॥

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधता॥ ४९॥

बहिर्वेगे बहिर्वेगवति ज्वरे तु बहिरेव विकाराः स्युः। नान्तर्विकाराः[1]। तापोऽपि च बहिरेव भवति। सारकृत्तु—"अपिचेत्यन्तःक्षोभमलग्रहावपि स्तः इति समुच्चिनोति" इत्याह। तत्रैव सुसाधता सुखसाध्यत्वमर्थाल्लभ्यते। अन्तर्वेगस्य सुदुःसाधतेति।

प्राकृतवैकृतौ लक्षयति—

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात्॥ ५०॥

वार्षादिषु त्रिषु यथाक्रमं वाताद्यैर्दोषैः यो ज्वरो जायते स प्राकृत उच्यते। वर्षासु यो वातज्वरः स प्राकृतः। शरदि पित्तजः वसन्ते कफजश्च। अत उक्तादन्यो वैकृतः, वर्षादिभ्योऽन्यकाले जातो वर्षादिष्वन्यदोषकृतो वैकृत इत्यर्थः। स वैकृतो दुःसाधो भवति। प्राकृतस्तु सुसाध इत्यर्थाद् गम्यते। प्रायो बाहुल्येन प्राकृतोऽपि योऽनिलाज्जायते सोऽपि दुःसाधः। प्रायोग्रहणं कदाचिद्दैवानुकूल्यवशात् सुसाध एव भवतीति॥

---

१. 'नान्तरिकाः' ग पाठः।

यः प्राकृतो वातादिभिरुक्तः स प्राधान्यापेक्षया यस्माद्दोषान्तरमपि तत्रानुबलं भवतीत्यस्य प्रदर्शनार्थमुच्यते—

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात्, पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

वर्षास्वित्यादि । वर्षासु दुष्टो मारुतः पित्तश्लेष्मभ्यामन्वितो ज्वरं कुर्याद्, नानन्वितः । शरदि च पित्तं दुष्टं ज्वरं कुर्यात् । तस्य च पित्तस्य ज्वरं कर्तुमभ्युद्यतस्य शरद्यनुबलं सहायं कफो भवति । 'अनुबलः' इति केचित् पठन्ति । तत्प्रकृत्या तयोर्वर्षाशरदुद्भूतयोर्वातपित्तज्वरयोः स्वभावेन वर्षाशरदुपलक्षितविसर्गकालस्वभावाच्च तत्र वातपित्तज्वरयोः अनशनाद् भयं नास्ति । वातिकेऽपि वर्षासु पित्तश्लेष्मानुगतत्वाद् अनशनाद् भयं नास्ति । तथा शरदि पैत्तिकेऽपि कफानुबन्धत्वादनशनाद् भयं नास्ति । तत्र लङ्घनं विधेयमेवेत्यर्थः । विसर्गाच्च, वर्षाशरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः । स तु सोमस्वभावः । तस्मिन् लङ्घनात् प्रत्यपायशङ्का तथा न भवति यथा अन्यस्मिन् । वसन्ते कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यात् । तमपि तं च कफमनु वातपित्तं भवेत् । वातपित्ते तस्यानुबले भवतः । तत्र कफज्वरे पुनरनशनाद् भयमस्त्येव कालस्याग्नेयत्वाद् वातपित्तानुबलत्वाच्च । इन्दुनाप्युक्तं—"प्रकृत्या आदानाच्चेत्यपिशब्दाल्लभ्यते । तथा कफजेऽप्यतिलङ्घनाद् यत्नतो रक्षेदित्यर्थादवगम्यते" इति ॥

साध्योऽसाध्य इति द्वैविध्यमुच्यते—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

बलवत्स्वित्यादि । बलवत्सु अल्पदोषेषु पुरुषेषु यो ज्वरोऽनुपद्रवश्च भ्रमप्रलापाद्युपद्रवरहितः स साध्यः । यस्त्वसाध्यः (स) प्राक् शारीरस्थाने विकृतिज्ञाने विकृतिविज्ञानीयेऽध्याये सर्वथा यादृशस्य नरस्य यादृशो ज्वर इति सर्वेण प्रकारेण उदाहृतः उक्तः—"ज्वरो निहन्ति बलवान्" इत्यादिना ॥

सामो निराम इति द्वैविध्यमाह—

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

ज्वरोपद्रवेत्यादि । ज्वरोपद्रवाणामङ्गमर्दादीनां तीक्ष्णत्वं वेगित्वम् । अग्लानिर्ग्लान्यभावः । बहुमूत्रता बहुशः बहुः प्रभूता च मूत्रप्रवृत्तिः । न प्रवृत्तिः पुरीषस्य अथ चेत् प्रवर्तते विट् सा जीर्णा न भवति । एषां लिङ्गानां संहतिः सामज्वराकृतिः आमान्वितस्य ज्वरस्य लक्षणम् ॥

ज्वरवेग इत्यादिना पच्यमानस्य लक्षणं वक्ति—

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

ननु सामो निराम इत्युक्तं, कथं पच्यमानस्य प्रसङ्गः । उच्यते--आद्यन्त-परिग्रहान्मध्यस्य परिग्रहः इति । आमपक्वग्रहणादेव पच्यमानस्य ग्रहणमपि भवति । "पच्यमानता सामत्वादन्या" इतीन्दुः । ज्वरवेगो ज्वरस्यातिवेगः । अधिकं तृष्णा । भ्रमो मोहः, अक्षिभ्रमो वा । उत्क्लेशः अङ्गानामाकुलत्वम् । कोष्ठसंक्षोभो वा । एतत्सर्वं पच्यमानस्य ज्वरस्य लक्षणं भवति ॥

पक्वतामविपर्यासात् सप्तरात्रे च लङ्घनात् ।

पक्वता जीर्णता निरामत्वम् । सा जीर्णता ज्वरस्य आमविपर्यासात् सामज्वरोक्तलक्षणानां ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादीनां विपर्यासाद् वैपरीत्याद् बोध्या । यथा ज्वरोपद्रवमान्द्यमङ्गानां कार्श्यमल्पमूत्रत्वं जीर्णस्य मलस्य प्रवृत्तिः क्षुत्सम्भवश्च । "जीर्णतामविपर्यासा"दिति वा पाठः । न केवलमेभिरेव जीर्णता विज्ञेया, यावत्सप्तरात्रं लङ्घनाच्च ज्वरस्य जीर्णता विज्ञेया । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सप्तरात्रं लङ्घयित्वा ततोऽनन्तरं यः कालोऽष्टमदिनादिः तदा ज्वरस्य जीर्णता भवति । तथा चागमटीका—

"सप्ताहेन च पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥"

इति । तेनैतदुक्तं भवति—सप्तमादह्नः पूर्वमामलिङ्गाभावेऽपि यथासम्भवेन लङ्घनेन लङ्घितस्य जीर्णज्वरोक्तं न किञ्चिद् विधेयं, तथा सप्ताहादूर्ध्वमप्याम-लक्षणसद्भावे जीर्णज्वरोक्तं प्रतिषिध्यत इत्युभयमामविपर्यासः, सप्तरात्रं लङ्घनं च जीर्णतालक्षणं ग्राह्यमिति ॥

बहुभिर्भेदैः ज्वरस्य द्वैविध्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पञ्चविधत्वमुच्यते—

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ५७ ॥

ज्वर इत्यादि । एकोऽपि ज्वरो दुष्टानां मलानां वातादीनां बलवत्त्वा-दबलवत्त्वाच्च पञ्चविधो भवति । मलशब्दो दोषवाची । तथा ज्वरकारणदोषकोपे यः कालो निमित्ततां याति तस्य बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च पञ्चविधो भवति । तथा च प्रदर्शयिष्यते मलानां बलाबलम्—तुल्यदूष्यादिवर्धिताः सन्ततं कुर्युरित्यादि । तथा—

'सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।'

इति । कालस्य बलाबलं **संग्रहे** उक्तं—"यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दशक्तिः" इत्यादि । बलशब्दो द्विविधसंबन्धार्थः । सन्ततो ज्वरो मलकालबलाद् भवति । बलवन्तो दोषाः सन्ततज्वरं कुर्वन्ति । विषमज्वराश्चत्वारो मलकालबलाद् बलवन्तो भवन्ति । स च पञ्चविधो ज्वरः सन्ततादिः प्रायः सन्निपातेन भवति । तुरवधारणे । भूयसैव दोषेण व्यपदिश्यते 'सन्ततो मारुता'दित्यादि । सन्नि-पातेऽपि किञ्चिद्दोषाणां तारतम्यमस्तीति भूयसा इत्युक्तम् । तन्त्रान्तरे चोक्तं—"स ततो मारुतात् प्रायः" इत्यादि । तुर्व्यतिरेके वा । योऽयं वक्ष्यमाणलक्षणः सन्ततादिः स प्रायेण सान्निपातिको भवति । प्रायोग्रहणं व्यभिचारसूचनार्थम् । यथोक्तरूपेभ्यः सन्ततादिभ्योऽन्यस्मात् परिदृश्यमानाद्व्यतिरेकः । मूर्च्छा-द्यनुबन्धाः द्विदोषजा इति केचित् । उक्तं च—

"मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु"

इति । सन्तत इत्यादिना पञ्चानां नामान्युच्यन्ते । सन्ततसततशब्दयोरेकार्थत्वात् पारिभाषिकमेतत् संज्ञाद्वयम् ॥

धातुमूत्रेत्यादिना सन्ततस्योत्पत्तिरुच्यते----

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।
तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥ ५८ ॥

बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥

सन्तताख्यो ज्वरः केवलं दोषबलादेव भवति । यथा एवम्भूता मला वातादयो दोषा दुष्टाः सन्ततज्वरं कुर्युः सुदुःसहमिति सम्बन्धः । धात्वादिवाहिनां स्रोतसां व्यापिनः धात्वादिवाहीनि स्रोतांसि व्यापिनः । सर्वां तनुं तापयन्तः क्लेशयन्तः । तथा तुल्यैर्दूष्यादिभिर्वर्धिताः । दूष्या धातवो रसरक्तमांसादयः । आदिशब्देन देशकालादिपरिग्रहः । तैर्वर्धिताः । अत एव निष्प्रतिद्वन्द्वाः प्रतीकाररहिताः । यथा वाताधिका दोषाः दूष्येऽस्थिनि देशे जाङ्गले अबलस्य पुरुषस्य काले वर्षास्वग्नौ विषमे वातप्रकृतेर्वृद्धस्य हीन(स)त्त्वस्य रूक्षादिसात्म्यस्येत्येवमादि । प्रतिपक्षैरखण्डितशक्तित्वाद् बलिनः । सामत्वाद् गुरवः । स्तब्धा इति । स्तब्धा निश्चलाः ऊर्ध्वमधश्च अनिस्सरणात् । विशेषेण रसाश्रिताः अतिशयेन रसाख्यं धातुमाश्रिताः । धातुदूषणादेवैषां ज्वरकारणशक्तिः । न रसवद् रक्तादीन् दूषयन्तीति विशेषग्रहणम् । निष्प्रतिद्वन्द्वमिति केचित् पठन्ति निरुपक्रममिति वदन्तः । सुदुःसहं सुतरामसह्यम् ॥

मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत् ततः ।
सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ॥ ६० ॥
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
इत्यग्निवेशस्य मतं

स ज्वरोष्मा ज्वरस्योष्मा सकलवस्तुक्षपणस्वभावः तस्मिन् सन्तते दृष्टादृष्टकारणविशेषवैचित्र्यात् सर्वप्रकारेण रसादीनां शुद्ध्या धातुमलेष्वेकलोलीभूतेषु कदाचिन्मलान् शीघ्रं क्षपयेत् नाशयेत् । अशुद्ध्या वा रसादीनां कदाचिद्धातून् क्षपयेद् ऊष्मणः क्षपणधर्मत्वात् । शुद्धिश्च निरामलक्षणेन विज्ञायते ।

तच्च 'निरामाणां विपर्यय' इति सूत्रोक्तम् अरुद्धस्रोतस्त्वं सप्राणत्वं शरीरलघुत्वं वातानुलोमनत्वमग्नेः पाटवमित्यादि किञ्चिदुत्पद्यमानमुपलभ्य निश्चीयते । ज्वरोष्मणो मलक्षपणोद्यतत्वमशुद्धिश्च 'स्रोतोरोधबलभ्रंशे'त्यादिना सूत्रोक्तेन सामलक्षणेन विज्ञायते । सामलक्षणमुपलभ्य निश्चीयते धातुक्षपणोद्यतत्वम् । ततो हेतोर्वातादिभिरुत्पन्नः क्रमात् सप्तादिवासरान् दिवसान् मर्यादां कृत्वा मोक्षाय च वधाय च मरणाय तां मर्यादां प्रायोऽनुयाति । रसादीनां शुद्ध्या मलान् क्षपयन् सप्तादिवासरान् मोक्षाय मर्यादामनुयाति । रसादीनां तु सर्वाकारया अशुद्ध्या धातून् क्षपयन् वधाय मर्यादामनुयाति । ज्वरोष्मा वाताधिकः सप्त वासरान्, पित्ताधिको दश, श्लेष्माधिको द्वादश इति क्रमार्थः । **अरुणदत्तस्त्वेवमाह**—"ततः स ज्वरोष्मा मलान् धातून् वा शीघ्रं क्षपयेत् । सर्वाकारमित्यादि । सर्वाकारं निरवशेषं रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् सन्ततादयः स्युः । क्रमादिति । रसाश्रितः सन्ततं, रक्ताश्रितः सततमित्येवमादि वक्ष्यमाणप्रकारो वेदितव्यः । तत्र सन्ततो ज्वरो वातपित्तकफैरुत्पन्नः सप्त वा दश वा द्वादश वा वासरान् मर्यादां कृत्वा तां मर्यादां प्रायोऽनुयाति मोक्षाय च वधाय च । प्रायोग्रहणाद् विरम्य पुनरप्येवमनुयाति मोक्षाय च वधाय च । अतिवेगप्रवृत्तश्चेद्वधाय अन्यथा मोक्षायेति बोद्धव्यम् । अथवा क्रमाद्वातपित्तकफैरिति योजयितव्यम् । यथा वाताधिके सप्त वासराः पित्ताधिके दश श्लेष्माधिके द्वादशेति । इत्येवमुक्तप्रकारं सप्तवासरादिस्वरूपं भगवतोऽग्निवेशस्य मतमभिप्रायः ॥

हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

हारीतस्य पुनः स्मृतिः हारीतः पुनरेवमनुजानाति । द्विगुणा या सप्तमी चतुर्दश दिनानि या तु द्विगुणा नवमी अष्टादश दिनानि या च द्विगुणैकादशी द्वाविंशतिदिवसाः एषा त्रिदोषमर्यादा क्रमात् पूर्ववन्मोक्षाय च वधाय च । वाताधिकः सन्ततज्वरः चतुर्दश दिवसान् मोक्षाय च वधाय च मर्यादामनुयाति । अष्टादश पित्ताधिकः । द्वाविंशतिं श्लेष्माधिकः इति ॥

शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

यदा तु रसादीनां मध्ये केषांचित् शुद्धिरशुद्धिश्च केषांचित् तदा सन्ततो ज्वरो न मुञ्चति नापि मारयति केवलं दीर्घकालमनुवर्तते ॥

एवं सन्ततस्य लक्षणमाख्याय सततादीनां निदानं स्वरूपं विषमज्वर-संज्ञानिमित्तं सन्ततादि्विशिष्टतां चाह—

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

कृशानामित्यादि । ये कृशा व्याधिमुक्ताश्च मिथ्याहारादिसेविनश्च । आदिशब्देन विहारौषधादिपरिग्रहः । ईदृशानां पुंसामल्पोऽपि हीनबलोऽपि दोषो वाताद्यन्यतमो दूष्यादेः प्रागुक्तादन्यतमतो बलं लब्ध्वा पश्चात् सविपक्षः सप्रतिपक्षः सप्रत्यनीकः औषधादिदोषविपरीतदोषसंयुक्त इत्यर्थः । क्षयवृद्धि-भाक् कदाचित् क्षीणः कदाचिद् वृद्धः । विषमं विषमसंज्ञं सततादिचतुष्टय-रूपं ज्वरं कुर्यात् । दूष्यादेरित्यादिशब्दो देशकालादिग्रहणाय । अन्यतमग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । कदाचिदेकस्माद् दूष्यात् कदाचिद् दूष्यदेशाभ्यां कदाचिद् दूष्यदेशकालेभ्यो बलं लब्ध्वेत्यादि योज्यम् । 'कृशाना'मित्यादिना 'विषमारम्भ-क्रियाकालोऽनुषङ्गवानि'त्येवमन्तेन ग्रन्थेन सततादीनां चतुर्णां ज्वराणां साधारणं रूपं सन्तताच्च विशिष्टता प्रदर्श्यते । कृशानामिति स्वाभाविकं दौर्बल्यम् । व्याधिमुक्तानामित्यवस्थान्तरकृतं दौर्बल्यम् । मिथ्याहारादिसेविनामित्याहार-विहारकृतं गृहीतम् । **भोजेनाप्युक्तम्** ।

"दुर्बलो ज्वरमुक्तश्च यस्त्वपथ्यं निषेवते ।
अल्पोऽप्यहितसम्भूतो दोषस्तस्याभिवर्धते ॥
विषमोऽल्पश्च वातेन स दोषस्त्वीरितः पुनः ।
कालेष्वनियतः कुर्याज्जन्तूनां विषमज्वरम् ॥
स द्वितीये तृतीये वा चतुर्थे वाह्नि जायते ।
भूयिष्ठं श्लेष्मवाताभ्यां दीर्घकालानुबन्धवान् ॥"

इति । भालुकिनाप्युक्तम्—

"यः स्यादनियतः कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥
स द्वितीये तृतीये वा चतुर्थे वाह्नि जायते ।"

इत्यादि । क्षयवृद्धिभा(से ? क्त्वे स)विपक्षता हेतुः, सदृशदूष्यादिप्रसादात् कदाचिद् वृद्ध्यन्वितः प्रत्यनीकसान्निध्यात् कदाचित् क्षयान्वित इति । क्षयवृद्धिभागिति ज्वरविशेषणमित्यन्ये ॥

सततादीनां चतुर्णां विच्छिन्नसन्तापत्वे कारणमाह—

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

दोष इत्यादि । तेषां कृशादीनां दोषो वाताद्यन्यतमः स्वे काले यो यस्यात्मीयः कालो वयोहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिलक्षणः, तस्मिन् । बली ज्वरयन् सन्तापमुत्पादयन् प्रवर्तते स्वकर्म दर्शयति । पुनश्चैष सततादेरुत्पादको दोषः प्रत्यनीकबलाबलो निवर्तते ॥

क्षीणे दोष इत्यादिना उक्त(वि)शिष्टमन्तरा निवृत्तिं दर्शयति—

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।

विषमज्वरकारणे दोषे वेगं कृत्वा क्षीणे सति स विषमज्वरः सूक्ष्मो भूत्वा रसादिषु धातुषु एव लीयते सर्वं देहं मुक्त्वा रसादिष्वेव लीनो भवति न पुनर्विनश्यति । लीनत्वाच्च स ज्वरः कार्श्यादीनादधाति करोति नैव स्वास्थ्यम् । सारकृत्तु—"क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते इत्यत्र हेतुरुच्यते लीनत्वादित्यादिना" इत्याह ॥

आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥
आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

"आसन्नविवृतास्यत्वादित्यादिना सन्ततस्याविच्छिन्नसन्तापत्वे कारणमुच्यते सततादीनां विच्छिन्नसन्तापत्वे च" इति **सारकृत्**। इह हि धातुवहानि स्रोतांस्युक्तानि, तानि च प्रतानसदृशानि क्रमेण मूले मूले स्थूलानि अग्रे अग्रे सूक्ष्माणि। तत्र रसवाहिनां स्रोतसां यस्मान्महानिम्नासन्नत्वं विवृतास्यत्वं स्थूलास्यत्वं च तस्मात् तत्र प्रविष्टेन दोषेण आशु शीघ्रमेव सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्जायते। दोषेण सर्वदेहावयवेष्वासन्नेभ्यः स्रोतोमुखेभ्यो सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्जायत इत्यर्थः। सर्वदेहव्यापिना दोषेण सन्तताख्यो ज्वरो भवति। तेन कारणेन सन्ततो ज्वरः सततो निरन्तरो भवति॥

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

उक्तलक्षणविपर्ययात् सततादिविषमज्वरः सन्तताद् विपरीतः न निरन्तरं ज्वरयति। विपर्ययादिति। दूरदूरतरास्यत्वात् संवृतास्यत्वाच्चेत्यर्थः। रक्तादिवाहिस्रोतांसि दूरदूरतरास्यानि सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्यानि च। तानि गतैर्दोषैश्चिरेण कायस्य व्याप्तिः। तत्रापि निःशेषस्य कायस्य न व्याप्तिः। ततो ज्वरस्य विच्छिन्नकालत्वमिति। एतदुक्तं भवति—बलवान् दोषो दूष्यादीनां सर्वेषां सदृशानां बलं लब्ध्वा निष्प्रतिपक्षः सन् अविच्छिन्नोष्माणं सन्तताख्यं ज्वरमेकरूपं कुरुते। एतद्वैपरीत्ये विषमज्वरं सततादिकम्। तत्र यदा दूष्यादीनि प्रभूतानि सदृशानि प्राप्नोति न सर्वाणि तदा सततज्वरं करोति। यानि त्वसदृशानि तानि प्रतिपक्षाणि। यदा तु तत ऊनानि सदृशानि प्राप्नोति तदा क्रमेणान्येद्युरादीनि कुरुत इति। एतदुक्तं भवति—प्रभूतो दोषोऽतिस्थूलमुखेषु रसवाहिस्रोतःसु महानिम्ननिकटेषु च यस्माच्छीघ्रं गच्छन् सन्ततज्वरमभिनिर्वर्तयति। अल्पस्तु दोषः सूक्ष्ममुखेषु महानिम्नदूरेषु च रक्तादिमार्गेषु शनैः शनैश्च गच्छन् सततज्वरं कुरुते। ततोऽप्यल्पः सूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च गच्छन् अन्येद्युमभिनिर्वर्तयति। ततोऽप्यल्पः सूक्ष्मतमास्येषु दूरतरेषु च गच्छन् अतिमन्दगतिरतिचिरेण गच्छन् तृतीयकमभिनिर्वर्तयति। ततोऽप्यतिशयेन चतुर्थके वाच्यम्। अत एवं व्याप्तेश्चिरेण दोषस्य वेगात् सन्तापस्य विच्छेदः॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान्।

विच्छिन्नसन्तापत्वाद्विषमो नैकरूपः । अतश्च विषमो यतो विषमारम्भक्रियाकालः । अनेनैतद्दर्शयति । यथा सन्ततः स्वेन रूपेण दुःसाधः तथा सन्तताद्विपरीतरूपोऽपि विषमोऽनेन रूपेण दुःसाधः । तेन विषम इत्यस्य संज्ञाया द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तम् अनेकरूपता कृच्छ्रसाध्यता च । अनेन विषमज्वरस्यानुगताभिधानत्वं स्वरूपं च प्रतिपादितम् । विषमारम्भक्रियाकालो ज्वरो विषमसंज्ञः । विषमः असमः आरम्भः प्रथमा प्रवृत्तिः यस्य स विषमारम्भः । यथा चतुर्थके कफेन हेतुना पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेत् । 'शिरसश्चानिलात्पूर्वं प्रभावं दर्शये'दिति विषमारम्भः । विषमा क्रिया दोषस्यौषधस्य वा । दोषस्य (यथा) 'ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नः' इत्यादि । कश्चिद्दाहकृत् कश्चिच्छीत(कृद्) इत्यादि । औषधस्य यथा चिकित्सिते उक्तं मांसं मेध्यमन्नेन सह सेवित्वोल्लिखेदिति । अत्र विषमत्वं सन्तर्पणम् (अपतर्पणं) च । विषमकालोऽनियमपूर्वाह्णाद्यागमनकालः । तथाच यः सततादिरेकस्मिन्नहनि पूर्वाह्णे भूतः सोऽन्यस्मिन्नपराह्णेऽपि भवन् दृष्टः इत्येतत् त्रयं विषमसंज्ञाया हेतुः । अरुणदत्तस्तु—"मन्दवेगातिवेगादित्वमारम्भविषमत्वम् । क्रियाविषमत्वं प्रलापाद्यनवस्था अयथाकाल(प्रवृत्तिः काल)विषमत्व"मित्याह । अनुषङ्गवान् यः स्वल्पेनैव हेतुना निवृत्तः पुनरनुषज्यते । दीर्घकालानुबन्धीति यावत् । अतश्च वैषम्यम् । एतदपि संज्ञाहेतुः । अतश्च वैषम्यं बलवता दोषेणोत्पन्नोऽपि सन्ततो ज्वरः प्रथमान्येव रसवाहिस्रोतांसि स्थूलमुखानि शीघ्रं प्रविष्टेन भेषजेन शीघ्रमेवोपशाम्यति-सततादिस्तु अल्पदोषोत्पन्नोऽपि रक्तादिवाहिस्रोतांसि दूरसूक्ष्माणि चिरेण चिरतरेण च प्रविशता भेषजेन चिरेणैवोपशाम्यतीति ।

सततादीनां विशेषलक्षणमाह—

दोषो रक्ताश्रितः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्,

दोष इत्यादि । प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रितो दोषः सततज्वरं करोति । रक्ताश्रय इति वा पाठः । प्रायोग्रहणात् रसाश्रितत्वमपि सूचयति । रक्ताश्रितत्वस्य सकलज्वरसाधारणत्वाद् विशेषेण रक्ताश्रय इत्यर्थः । एवं सर्वेषु ज्वरेषु

वाच्यम् । **अरुणदत्त**स्त्वाह----रसाश्रयो दोषः सन्ततज्वरं कुर्यादित्युक्तम् । रक्ताश्रयो दोषः प्रायः सततज्वरं कुर्यात् । प्रायोग्रहणात् कदाचित् सन्ततज्वरं कुर्यादिति बोध्यम्" इति । रक्तवाहीनि स्रोतांसि दूराणि संवृतास्यानि च । अत एव सततज्वरः अहोरात्रस्य मध्ये द्विः स्याद् द्वौ वारौ स्यात् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः "कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे (पा० सू० २-३-६४) इति षष्ठी । रात्रौ द्विरुत्पद्यते अह्नि चेति द्विरुत्पत्तौ नियमः । काले त्वनियमः । उत वा अह्नि सकृद् रात्रौ सकृदुत्पद्यते" इति । **सारकृद**प्याह---"अह्नयेक-वारं रात्रावेकवारमिति नायं नियमः । किं तर्हि, कदाचिदह्नयेव वारद्वयं कदाचिद् द्वयोरपि वारद्वय"मिति ॥

सकृदन्येद्युराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवहा नाडीः,

अन्येद्युर्नाम विषमज्वरः अहोरात्रस्य सकृदेकवारं स्यात् । कदाचिद-ह्नयेकवारं कदाचिद्रात्रावेकवारमित्युत्पत्तौ नियमः । अहोरात्रे त्वनियमः । तस्मि-न्नन्येद्युके सर्वधात्वाश्रयोऽपि दोषो विशेषेण मांसवहा नाडीराश्रितः । रक्तवाहि-स्रोतोभ्यो विदूराणि संवृतास्यानि च मांसवाहीनि स्रोतांसि । तेन सततादप्य-न्येद्युर्विप्रकृष्टो भवति । ततोऽपि च मेदोवाहीनि स्रोतांसीत्यादि । **अरुणदत्त**स्तु-"मांसवहा नाडीराश्रितो ज्वरस्तस्मिन्नहोरात्रे सकृत् स्यादि"ति ॥

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
सपृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

तृतीयके विषमज्वरे दोषो विशेषेण मेदोनाडीराश्रितः । मेदोनाडी-राश्रितो दोषस्तृतीयकं कुरुत इत्यर्थः । स च तृतीयकस्त्रिविधः संसर्गभेदात् । यथा स च तृतीयकाख्यो विषमज्वरः पित्तानिलात् पित्तानिलाभ्यामुत्पन्नो मूर्ध्नो ग्राही मूर्धानं गृह्णन्निव भवति तस्मिन् वेदनां जनयति । तत्र पूर्वमुत्पद्यत इत्यर्थः । तत्र च आगन्तुत्वात्तु दोषस्य वैषम्यम् । कफपित्ताभ्यामधिकाभ्यामुत्पन्नस्त्रिकस्य

---

१. 'रं कदाचिद्रात्रावेक' ग पाठः ।

ग्रीवासन्धेर्ग्राही भवति । त्रिकं – തിണ്ടെല്ലു്" इति पाठ्ये । अनिलकफात्तु वातश्लेष्मभ्यां स ज्वरः पृष्ठस्य ग्राही । "पृष्ठस्य पृष्ठसहितस्य त्रिकस्य" इति **हाटकः । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्**—

"कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठग्राही कफानिलात् ।
वातपित्ताच्छिरोग्राहीत्येवं स्यात् त्रिविधो ज्वरः ॥"

इति । सर्वत्र च दोषस्यागन्तुत्वादल्पबलत्वम् । स च तृतीयक एकाहान्तरो भवतीति स्मृतः । एकं दिनं ज्वरयित्वा एकं दिनं विमुच्य पुनरुदेतीत्यर्थः ।

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥
द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

चतुर्थकस्तु ज्वरो मले दोषे मेदआदीनामन्यतमस्मिन् स्थिते सति भवति । कदाचिन्मेदस्थे अथवा अस्थिस्थे अथवा मज्जस्थे इति । एकं दिनं ज्वरयित्वा पुनः द्व्यहं विमुच्य पुनर्ज्वरयति स चतुर्थकः । स च द्विधा द्विप्रकारो भवति । मेदसि अस्थ्नि मज्जनि वा स्थितेन कफेनाधिकेन प्रथमं जङ्घाभ्यां जायते पश्चादन्येभ्योऽङ्गेभ्यः । अनिलात् पूर्वं शिरसो जायते । रोगस्वभावात् पित्तस्यानुद्रेकः । **आगमटीकात्र**–"अत्र च जङ्घे वायोः स्थानम् । शिरः श्लेष्मणः । अतः परस्थानस्थौ वातकफौ चतुर्थकं जनयतः । अत्र पैत्तिक-चतुर्थकानुक्तिरसम्भवा"दिति ॥

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥
त्रिधा

अस्थि मज्जा च अस्थिमज्जानौ तयोरुभयं तत्र गते दोषे सति चतुर्थक-विपर्ययो नाम्ना विषमज्वरो भवति । विपरीतत्वं विपर्ययः । स च त्रिधा त्रिप्रकारः सन्निपातोद्भवत्वेऽपि वातादिभिरधिकैरिति ॥

द्व्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

द्व्यहं ज्वरयति द्विधातुस्थितदोषोत्पन्नत्वात् । द्विदिने ज्वरयित्वा दिनमेकं विमुच्य ज्वरयति । अस्य च दोषाश्रयानतिवृत्तेर्दिनसङ्ख्यानतिक्रमाच्च

उद्देशे चतुर्थकान्तर्भावः। केवलमुभयाश्रितत्वं द्व्यहं ज्वरकरणं च विशेषः। **सारकृद**प्याह–"अनिर्दिष्टस्य चतुर्थकविपर्ययस्य निर्देशः चतुर्थकेऽन्तर्भावात् प्लीहोदरे यकृदुदरवत्" इति। **आगमटीका**त्र–"चतुर्थक आद्यन्ते[1] अभिज्वरयति मध्ये विमुञ्चति अयं च मध्ये ज्वरयति आद्यन्ते विमुञ्चतीति एष विपर्ययः। अस्य चात्रैवावरुद्धत्वाद् न सन्ततादीनां पञ्चत्वहानिरिति। दोषे उभयधातुगते सत्येवं चतुर्थकविपर्ययो नाम विषमज्वरविशेषो भवति। एवं कस्यचिदाशङ्का भवति---एवं मज्जाश्रिते दोषे चतुर्थे दिवसे ज्वरो भवति। एवं शुक्रस्थिते दोषे पञ्चमे दिवसे प्राप्तो न कश्चिद्विषमज्वरो दृष्टः इति। अत्र परिहाररूपेणोक्तं **संग्रहे**—

"अतिलीनस्तु मन्दत्वाद् भवत्यह्नि न पञ्चमे"

इति। अतिलीनः सन् अतिमन्दगतिश्च संस्कारभ्रंशादपचयाच्च दोषो (ज्वरं) नाभिनिर्वर्तयति। अनेनैव षष्ठादिषु शङ्का निरस्ता। मज्जानं यावत् प्राप्तः चतुर्थो यावद्दोषस्य शक्तिर्भवत्यत्र स्वभावो हेतुः। यत्तु शुक्रस्थे ज्वरे तमसो दर्शनादि लक्षणमुक्तं **संग्रहे** तच्च शुक्रमेवाधिष्ठाय दोषस्य ज्वरकारणत्वं न धातुव्याप्तिक्रमेणेति। इत्युक्ताः सन्ततादयो ज्वराः। **अरुणदत्त**स्तु–"सन्ततादयः पञ्च विषमज्वरसंज्ञा" इत्याह। उक्तं च **तन्त्रान्तरे**—

"धातुस्थानगतैर्दोषैः जायन्ते विषमज्वराः।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ॥"

इत्यादि॥

ननु एषां च सन्ततादीनां एवंरूपता दृष्टा यत् सन्तताद्यन्यतमरूपो भूत्वान्यतमरूपो भवतीति। तथाहि सन्ततज्वरः तत्स्वरूपमुज्झित्वा सतताद्यन्यतमत्वमेति। तथा सततादयोऽपि। अस्य व्यतिरेकस्य को हेतुरिति पृष्ट इदमाह–

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना॥ ७४॥
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा।
दोषदूष्यर्त्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्ज्वरः॥ ७५॥

---

1. 'न्ते च द्वयमभि' ग।

मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

बलाबलेनेत्यादि । दोषाणां वातादीनामन्नचेष्टादिजन्मना आहारविहारादिसम्भूतेन बलाबलेन मनसश्च बलाबलेन पूर्वजन्मकृतस्य च कर्मणो बलाबलेन तदा तदा ज्वरः स्यात् । 'कर्मणां चे'ति वा पाठः । एतदुक्तं भवति । दोषोऽल्पबलः स(त ? न्त)ताद्यन्यतमभूमिकास्थोऽन्नाद्यन्यतमस्माद् बलं लब्ध्वा पूर्वां पूर्वतरां वा भूमिकामासादयति । त[1]तो बलवान् दोषोऽन्नाद्यन्यतमजन्मना अबलवत्त्वेन पूर्वां[2] भूमिकामपहाय उत्तरामुत्तरतरां वा भूमिकां गृह्णाति । आदिशब्देन देशकालादीनां ग्रहणम् । दोषादीनां बलेन सततज्वरः सन्ततो भवति । तेषामबलेन सन्ततः सततो भवति । तथा चतुर्थकः सन्ततो भवति । सन्ततश्चतुर्थको भवतीति अत्र सर्वत्र योज्यम् । **अरुणदत्तस्तु**—अन्नचेष्टादिजन्मनामिति दोषविशेषणत्वेन पठति ॥

धातूनित्यादिना ज्वरस्य मोक्षकाललक्षणमाह—

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते[3] ॥ ७६ ॥
ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति वेष्टते[4] ।
वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।
सदोषशब्दं च शकृद् द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

सर्वास्मिंश्च ज्वरे ज्वरकारणदोषो मोक्षकाले ज्वरस्य मुक्तिकाले धातून् रसादीन् प्रक्षोभयन् प्रचालयन् बलीयते बलवान् भवति प्रवृद्धवेगो भवति । बलीयतीति वा पाठः । ततो धातुक्षोभादनन्तरं नरो ज्वरी इदं कुरुते । श्वसन् वेगाच्छ्वासं मुञ्चन् स्विद्यन् अतिस्वेदनः कूजन् अव्यक्तशब्दं कुर्वन् । 'कूजन् हाँहेति शब्दं कुर्वन्' इत्यरुणदत्तः । पित्तं लालां श्लेष्माणं वा वमति । वेष्टते भूमौ शय्यायां च[6] लुठति । वेपते[7] उच्चैः प्रलपति असम्बन्धं ब्रूते ।

---

१. 'तथा' ग. घ. ङ । २. 'र्वां पूर्वतरां वा भू' इति मुद्रिते इन्दौ । ३. 'विलीयते' इति मुद्रितपाठः । ४. 'चेष्टते' इति मुद्रितपाठः । ५. 'हेत्यादि' । ६. 'च परिलु' । ७. 'कम्पते' ग. घ. ङ ।

उष्णैः कैश्चिच्छीतैः कैश्चिदङ्गैरुपलक्षितः । तुल्यकालमुष्णैः शीतैरङ्गैरिति वेद्यम् । हतप्रभो नष्टकान्तिः । कदाचिद्विसंज्ञश्च भवति । सदोषयुक्तं श्लेष्मादिदोषयुक्तं सशब्दं द्रवं शकृद् वेगवत्सृजति । "अत्र दोषशब्देनामो विवक्षितः" इति **सारकृत्** ।

ज्वरेण मुच्यमानस्य म्रियमाणस्य चोभयोः ।
दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि तानि तुल्यानि निर्दिशेत् ॥"

इति **भालुकिः** ।

एवं ज्वरमोक्षणकालमुक्त्वा ज्वरे शान्ते लक्षणमाह—

देहो लघुर्व्यपगतक्लमोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥

देह इत्यादि । देहलघुत्वादीनि विगतज्वरस्य पुरुषस्य लक्षणानि चिह्नानि । मुखे पाकः ईषद्व्रणसम्भवः । 'पाकः शोषः' इति **सारकृत्** । करणानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां सौष्ठवं पाटवम् । प्रकृतियोगि मनः स्वभावसम्पन्नं यादृग् यस्य चित्तं सत्त्वबहुलं रजोबहुलं तमोबहुलं वा आसीत् तादृक् तस्य सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

[1]इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. 'इति निदाने द्वितीयोऽध्यायः' ग. घ. ङ पाठः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तम् । अतः क्षिप्रकारित्वाच्च ज्वरानन्तर्येण रक्तपित्तनिर्णयायाध्यायारम्भः । अथवा रसादिधातुगतैर्दोषैः सन्ततादयो ज्वरा भवन्तीत्युक्तम् । पित्तदुष्टेन रक्तेनेदं पित्तरक्तमिति धातुदूषणत्वमत्र सम्बन्धः । अथवा ज्वरस्येव रक्तपित्तस्यापि पित्तप्राधान्याद् ज्वरानन्तरं रक्तपित्तमाह । ज्वरस्य पित्तप्राधान्यं पुनः 'ज्वरे चैवातिसंवृद्धे पूर्वं पित्तमुपक्रमेदि'ति वचनाद् ज्ञायते । अस्मिंश्च परस्ताद् वक्ष्यते । (यथा–)

"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥"

इति । अथवा—

"विनोष्मणा ज्वरो नास्ति न च पित्तं विनापि सः ।
अतो ज्वरनिदानोर्ध्वमुच्यते रक्तपित्तकम् ॥"

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।

रक्तं च पित्तं च दूष्यदूष्यकभावेन वर्तते यस्मिन् व्याधौ तत् रक्तपित्तं तस्य निदानं रक्तपित्तनिदानम् । शेषं पूर्ववत् । रक्तपित्तवच्च कासस्यापि यतः क्षिप्रकारित्वं ततः सोऽस्मिन्नध्याये निर्णीयते ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥

भृशोष्णेत्यादि । भृशशब्दस्य उष्णादिभिर्विदाह्यन्तैः सम्बन्धः । आदिशब्देन क्षारादयो गृह्यन्ते । भृशोष्णतीक्ष्णादिभिरन्नैश्च कोद्रवोद्दालकैश्च तद्युक्तैः भृशोष्णतीक्ष्णादियुक्तैः अतिसेवितैः, पित्तलैश्च द्रव्यैरतिसेवितैः कुपितं स्वभावतो द्रवं पित्तं तेन दुष्टं रक्तं च, ते कुपिते द्वे अपि पित्तरक्ते मूर्च्छिते

मिश्रिते एकत्वं प्राप्ते मिथः परस्परं तुल्यरूपत्वं सवर्णतामागम्य तनुं शरीरं व्याप्नुतः । अरुणदत्तस्तु—"भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणप्रकारैर्विदाहिभिः" इत्याह । कोद्रवोद्दालकान्नैस्तद्युक्तैरेव रक्तपित्तं जायते । तदुक्तं संग्रहे—

"कोद्रवो हन्त्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः"

इति । "कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैः" इति वा पाठः । कोद्रवोद्दालकप्रकारैरन्यैश्च तद्युक्तैरित्यर्थः ।

पित्तं रक्तस्येत्यादिना रक्तपित्तसंज्ञायाः कारणमुच्यते—

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद् दूषणादपि ।
गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

पित्तं रक्तस्य विकृतेः हेतोः । असृजः किट्टं पित्तमिति वचनात् पित्तस्य रक्तविकारत्वम् । तथा रक्तस्य संसर्गान्मिश्रीभावात् । तयोराश्रयाश्रयिभावाद् मिश्रणम् । तथा पित्तेन रक्तस्य दूषणाद् रक्तस्य गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते । एतैर्विशेषणैः रक्तसंबन्धेन रक्तपित्तमित्युच्यते । तत्र (रक्त ?)पि(त्त?त्तं) (रक्त)विकारत्वेन वा (पित्तं ? रक्त) मिश्रीभावाद् वा (दूषणाद् वा) रक्तगन्धाद्यनुवृत्तेर्वा सर्वमत्र सम्भवतीत्यर्थः ॥

इदं चापरं रक्तपित्तव्यपदेशे कारणमित्याह—

प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

प्रभवतीत्यादि । तद् रक्तपित्तं यस्मादसृजः स्थानाद् रक्तधरायाः कलायाः सिराभ्यः प्रभवति प्लीहतो यकृतश्च प्रभवति उत्पद्यते । एतेषां तत्प्रभवयोग्यत्वमित्यर्थः । तानि च विशेषेण रक्तस्थानानि ।

अथास्य पूर्वरूपाण्याह—

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥
छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

शिरोगुरुत्वमित्यादि । अस्मिन् रक्तपित्ते भविष्यति उत्पित्सौ एतानि शिरोगुरुत्वादीनि भवन्ति पूर्वरूपाणीत्यर्थः । धूमको धूमस्योद्गिरणम् । अम्लकः अम्लस्योद्गिरणम् । अथवा शिरोग्रीवाकण्ठतालुषु धूमायनं धूमकः । "सान्तर्दाहो हृदयशूलः, साम्लोद्गारोऽम्लकः, धूमको धूममध्ये स्थित इव प्रतिभासः" इत्यरुणदत्तः । छर्दितबैभत्स्यं छर्दितस्य वान्तस्य छर्दिते वा बैभत्स्यं जुगुप्सा । दर्शनादिभिरुद्वेगकर्तृत्वात् । लोहादिगन्धास्यत्वं आत्मनो मुखे लोहादिगन्धबाहुल्यप्रतीतिः । लोहः कंसादिः । लोहितं रक्तम् । आमगन्धः प्रसिद्धः, ([2]കീഴാൽനാററം?) । 'अजीर्णगन्धः' इत्यरुणदत्तः । नयनादिषु नयननखमुखत्वङ्मूत्रपुरीषादिषु रक्तादिवर्णता । हरितत्वं शाड्वलवर्णः । नीलादिवर्णानामविवेचनमव्यक्तता । स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं रक्तादिदर्शित्वम् ॥

तत् त्रिविधम् उर्ध्वगमधोगमुभयायनं च । तत्रोर्ध्वगमाह—

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ।

ऊर्ध्वमित्यादि । तच्च रक्तपित्तं कारणविशेषाद् (यदा) ऊर्ध्वतः प्रवर्तते तदा नासादिभिः, अधः प्रवर्तते मेढ्रादिभिः, अतिकुपितं समस्तै रोमकूपैश्च प्रवर्तते । च शब्दान्नासादिभिर्मेढ्रादिभिश्च पूर्वोक्तैः । एतच्चोभयायनम् ॥

तस्य साध्यादिभेदमाह—

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।
अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।
किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

---

१. 'लुधूमा' ग. घ. ङ । २. കിഴാൽനാററം घ. ङ ।

ऊर्ध्वं साध्यमित्यादि । ऊर्ध्वमूर्ध्वगं रक्तपित्तं साध्यम् । तत्र हेतुमाह— यस्मात् तदूर्ध्वगं रक्तपित्तं कफाद्धेतोर्भवति तस्माद्विरेचनसाधनम् । रोगस्वभावविशेषाद्दोषस्य शोधनेन विपरीतनयनायोर्ध्वगे विरेचनविधानम् । कफोद्भवत्वात् तदूर्ध्वगं बह्वौषधं च । **अरुणदत्त**स्त्वेवमाह—"कफाद्धेतोः बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गात् कर्णनासानेत्रास्येभ्य ऊर्ध्वं प्रवर्तते । तदूर्ध्वं रक्तपित्तं साध्यं यस्मात् तस्मात् तदूर्ध्वगं रक्तपित्तं विरेचनसाधनं बह्वौषधं च तस्मात् तत् साध्यं भवति ।

"शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम्"

इति वक्ष्यति । ऊर्ध्वगस्य विरेचनमधोगस्य वमनमिति[1] प्रतिलोमत्वम् । तस्मादूर्ध्वं विरेचनसाधनम् । साध्यते अनेनेति साधनम् । विरेचनं साधनं यस्य तद्विरेचनसाधनम् । विरेचनसाध्यमित्यर्थः । पित्तस्य विरेको हि वरौषधमिति । यदूर्ध्वगे विरेचनं तत् पित्तस्य तावद् वरौषधम् । यश्च कफस्तत्र रक्तपित्तेऽनुबन्धी अनुबलत्वेन स्थितः तस्यापि शुद्धिकृद् विरेकः । **अरुणो**ऽप्याह--"हि यस्मात्पित्तस्य विरेकः प्रधानौषधमतश्च विरेचनं साधनम् । ननु च कफसंसर्गादूर्ध्वमित्युक्तं कफस्य वमनेन शान्तिरिति विरेचनेन कथं तस्य शुद्धिरित्यत आह--अनुबन्धीत्यादि । तत्र ऊर्ध्वगे यश्चानुबन्धी कफः तस्यापि विरेकः शुद्धिकृत् । अत्र पित्तस्य प्राधान्यं तच्च पित्तं योगावहं संसृष्टस्य श्लेष्मणोऽपि स्वगुणमेव करोति । अतः श्लेष्मणोऽपि शुद्धिकृदिति । लङ्घनं च अल्पतरकफान्वये ऊर्ध्वगे हितम् । **आगमो**ऽपि--"तस्मिन्नेव कफान्वयमल्पं वीक्ष्य लङ्घनमपि हित"मिति । 'कषायाः स्वादवः' इत्यादिना बह्वौषधमुच्यते । रक्तपित्ते च विशुद्धश्लेष्मणोऽस्य पुरुषस्य मधुराः कषायाः क्वाथाः कफादविपरीता अपि प्रधानदोषापेक्षया हिताः । कषायग्रहणमुपलक्षणम् । स्वरसकल्पनादयोऽपि ग्राह्याः । तिक्ताः कषायाः स्वरसादयोऽपि हिताः इति किमु हिता एवेत्यर्थः । ये तिक्ताः कषाया वा निसर्गात् स्वभावादेव कफापहाः । उक्तं च—

"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ।"

इति । एवं च ऊर्ध्वगं बह्वौषधं विशिष्टानां कफघ्नानामपि पथ्यत्वादतस्तदूर्ध्वगं

---

१. 'मिति यदूर्ध्वगे प्रति' घ. ङ ।

साध्यम् । 'कषायाः क्वाथादयः' इतीन्दुः । वक्ष्यति च—

"रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पना ।
पञ्चधैवं कषायाणाम्"

इति ॥

अधो याप्यं चलाद्यस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ।
अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥

अधो याप्यमित्यादि । यत्त्वधः प्रसृतं रक्तपित्तं तद् याप्यम् । यस्मात् तदधोगं चलाद् वाताद् उत्पद्यते इत्यध्याहार्यम् । बहुवातस्य वातसंसर्गादधो मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रवर्तते, तस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनं स्वल्पौषधं च, अतो याप्यमित्यर्थः । कथमित्याह—पित्तस्य वमनं न वरौषधम् । वायोर्वस्तिः पित्तस्य विरेचनं श्लेष्मणो वमनमिति क्रमः । अत्र प्रच्छर्दनसाधनं प्रतिलोमक्रियासाध्यत्वात् । यस्मादयं रोगः पित्तप्रधानः तस्य पित्तस्य विरेचनवद् वमनं न वरौषधम् । रोगस्वभावाद् दोषस्योर्ध्वनयनाय यद्वमनं तत् पित्तस्य अनौषधं दोषस्वभावात् । यश्च तत्र अनुबन्धी वायुरुक्तः तस्यापि वमनं शान्तये न भवति । तस्माद् वमनेन यापनमेव भवतीत्यभिप्रायः । स्वल्पौषधत्वे द्वितीयं हेतुमाह—तस्य अधोगतस्य रक्तपित्तस्य केवलं मधुरा एव कषायाः स्वरसादयो हिताः वातपित्तहितत्वात् । न तिक्ता हिताः न च कषायाः । तेषां वातकोपकारणत्वात् । अतोऽधोगं रक्तपित्तं याप्यं सततं क्रियानुषङ्गाद् यापनीयम् । क्रियानिमित्ते विकरोतीति याप्यम् । उक्तं च—

"एवं याप्यं विजानीयात् क्रिया धारयते हि यत् ।
क्रियायां तु निवृत्तायां सद्य एवावसीदति ॥" इति ॥

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥

यत्तूभयायनमुभयमार्गं युगपदूर्ध्वमधस्ताच्च प्रवृत्तं कफमारुतसंसृष्टं कफमारुतसंसर्गाद् भवति तदसाध्यम् । कस्मात् । अशक्यप्रातिलोम्यत्वाद् औषधस्याभावाच्च । यत्तदशक्यप्रातिलोम्यं दोषस्य विपरीतनयनं तत्र न सम्भवतीत्यर्थः । वमनमूर्ध्वप्रवृत्तत्वादपथ्यम् अधःप्रवृत्तत्वाच्च विरेचनम् । तथाविधं चौषधं न विद्यते यत्तत्र सर्वथा पथ्यम् । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"प्रतिलोमक्रियासाध्यत्वाद् युगपत्प्रवृत्तौ ऊर्ध्वगस्य प्रयुक्तं विरेचनमधोगस्य न हितम् । अधोगस्य प्रयुक्तं वमनमूर्ध्वगस्य न हितमित्यशक्यप्रातिलोम्यत्वम् ।" इति ।

'नही'त्यादिनाशक्यप्रतिलोम्यत्वे युक्तिरुच्यते—

नहि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमगम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

अस्य उभयमार्गप्रवृत्तस्य किञ्चिदपि प्रतिलोमगं संशोधनं नास्ति । ऊर्ध्वगस्य वमनं न हितम् अधोगस्य विरेचनमित्युभयोर्विरोधादिति । शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितमित्युक्तम् । तस्मादेवं संशोधने विरोधो भवति ॥

एवमेवोपशमनमित्यादिना औषधाभावं दर्शयति—

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

एवमेवोक्तप्रकारेण उपशमनमपि सर्वशः सर्वप्रकारेण अस्य न विद्यते । परस्परविरोधादिति भावः । ऊर्ध्वगस्य कृतमौषधमधोगस्य नौषधम् अधोगस्य कृतमौषधमूर्ध्वगस्य इत्यौषधाभावत्वम् । **हाटके**नाप्युक्तं—"ऊर्ध्वभागिकस्य श्लेष्मणो हितौ कषायतिक्तौ तावधोभागिकस्याभिवृद्धये । अधोभागिकस्य वायोर्हितं मधुरं तदूर्ध्वगस्याभिवृद्धये" इति । एवमेव शोधनवदुपशमनं सर्वथा पथ्यं नास्य विद्यते । संसृष्टेष्वित्यादिना औषधाभावे युक्तिरुच्यते—(हि) यस्मात् संसृष्टेषु त्रिषु दोषेषु सर्वदोषजिच्छमनं यत् तद् हितम् । तच्च सन्तर्पणापतर्पणरूपत्वाद् द्विविधम् । तत्र सन्तर्पणं बृंहणमधोमार्गप्रवृत्तरक्तपित्तदोषापेक्षया

१. 'त्तं तत्कफ' ख. घ. ङ । २ 'यस्मात्तदशक्य' ख. घ. ङ ।

मारुतशान्त्यर्थमुपयुज्यते । तदा तस्य शान्तिं कुर्वदूर्ध्वरक्तपित्तवृद्धिकारणं कफं वर्धयति । अथवापतर्पणमूर्ध्वगरक्तपित्तापेक्षया कफशान्तये प्रयुज्यते । तदा तच्छान्तिं कुर्वदधोगरक्तपित्तकारणं वायुं कोपयति । न चोभयात्मकं नृसिंह-रूपवच्छमनमस्ति यत् प्रयोजितमुभयायनस्य शमनाय स्यात् । निदाने चिकित्सित-वचनं चिकित्साद्वारेणापि (साध्या)साध्यविज्ञानार्थम् । प्रतिलोमक्रियाया अशक्यत्वाद् औषधाभावाच्च उभयायनमसाध्यम् । सर्वदोषजित्संशोधनविधानाद् बह्वौषधत्वाच्च ऊर्ध्वगं साध्यम् । वमनसाध्यत्वादल्पौषधत्वाच्च अधोगं याप्यम् इति ॥

कथमत्र रक्तपित्ते दोषसंसर्गलक्षणं विज्ञायत इत्याह—

तत्र दोषानुगमनं सिरास्र इव लक्षयेत् ।
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतः,

तत्रेत्यादि । तत्र रक्तपित्ते दोषानुगमनं वाताद्यनुबन्धं सिरास्र इव सिरामोक्षरक्ते इव सिराव्यधनविधौ 'वाताच्छ्यावारुणं रूक्ष'मित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन लक्षणेन लक्षयेत् । तत्र पृथग् दोषैः साध्यम् । संसर्गैर्याप्यम् । सन्निपातेना-साध्यम् । उक्तं च—

"ऊर्ध्वं पृथक् च तत् साध्यं द्वन्द्वं याप्यमधश्च यत् ।
सर्वदोषं द्विमार्गं च दुश्चिकित्स्यतमं मतम् ॥"

इति । उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतो विकृतिविज्ञानीयात् लक्षयेदिति योज्यम् । 'रक्तपित्तं भृशं रक्त'मित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन लक्षणेनेत्यर्थः । चरकेऽप्युपद्रवा उक्ताः—"उपद्रवाः खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातिसारशोफशोष-पाण्डुरोगस्वरसादाश्च" इति । इत्युक्तं रक्तपित्तम् ॥

तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥
आशुकारी यतः कासस्तमेवाथ प्रवक्ष्यति ।

तेषु च रक्तपित्तोपद्रवेषु मध्ये यतः कासाख्य उपद्रवोऽधिकमाशुकारी क्षिप्रं मारयति अतः तमेवानन्तरं निदानादिभिः प्रवक्ष्यति तन्त्रकृत् । आशु-

---

१. 'षसंशो' ख. घ. ङ ।

कारीत्यनेन स्वयं तन्त्रकृत् कासस्य निर्णयप्रसङ्गं दर्शयति । तमेवातः प्रवक्ष्यति इति वा पाठः ॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयात् ॥ १७ ॥

पञ्च कासाः स्मृता उक्ताः मुनिभिरिति शेषः । वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयादिति । वातेन पित्तेन श्लेष्मणा क्षतेन उरःक्षतेन क्षयेण राजयक्ष्मणा चेति । 'क्षतक्षयैः' इति वा पाठः ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।

सर्वे कासा उपेक्षिताः क्रियाविशेषैरनुपक्रान्ताः सन्तः क्षयाय मरणाय भवन्ति । क्षयाय शोषाय इत्यन्ये । उक्तेन वातादिक्रमेण उत्तरोत्तरं यथोत्तरं बलिनश्च भवन्ति । वातकासाद् बलवान् पित्तकास इत्यादि यावदुरक्षतकासाद् राजयक्ष्मकास इति । (क्षय)कासश्च अत्र प्रधानत्वान्निर्णीयते न राजयक्ष्मा । ननु यदि कासाः पञ्चैव तत्कथं भणिष्यति––

"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत्"

इति । न ह्यन्यदोषयुक्तो वातिकः कासोऽभिहितः अपि तु त्रिभिरेव दोषैः पृथगेवोक्ताः कासाः । तथा––

"पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम्"

इति । तथा–

"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ।"

इत्यादि । तथा अस्मिन्नेवाध्यायेऽध्येष्यते–"साध्या दोषैः पृथक् त्रयः । मिश्रा याप्या द्वयात्" इति । तदेतत् पूर्वापरव्याहतमिव । अत्रोच्यते–कासाः पञ्चैव वक्ष्यमाणसंप्राप्त्या जायन्ते वस्तुस्वाभाव्यात् । अनन्तरं वातिके कासे कदाचिदाहारविहारवशात् कदाचित् पित्तेनानुबन्धः कदाचित् श्लेष्मणा जायते । पित्तकासे तथैवाहारविहारवशात् कदाचिद्वातेनानुबन्धः कदाचित् कफेनानुबन्धः । कफकासेऽपि तद्वद् आहारविहारवशात् कदाचिद्वातेनानुबन्धः कदाचित् पित्तेन इति न किञ्चिदत्र पूर्वापरव्याहतत्वम् ॥

---

१. 'भिः । वात' ग ।

वातेत्यादिना कासस्य आदितो निदानमुक्तम् । 'तेषां भविष्यता'मित्यादिना पूर्वरूपमुच्यते—

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥ १८ ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं,

तेषां कासानां भविष्यतां रूपं पूर्वरूपं कण्ठे कण्डूरित्यादि । शूकपूर्णाभकण्ठत्वं शूकैः पूर्णे यथा कण्ठस्य बाधा तथा प्रतिभाति ॥

तत्रेत्यादिना सर्वकासानां संप्राप्तिं दर्शयति–

तत्राधो विहतोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥
शिरःस्रोतांसि संपूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥
प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

तत्र कासेषु अनिलो वायुरपानाख्यः कषायविज्जलादिभिः **संग्रहोक्तैः** क्रुद्धः सन् अधो विहतः प्रसरन् येनकेनचिद्विरोधादधः प्रतिहतः निरुद्धाधोगमनमार्गः ऊर्ध्वं प्रवृत्तः उरः प्राप्य तस्मिन्नुरसि कण्ठे च संसजन् सङ्गं कुर्वन् शिरःस्रोतांसि शिरोगताः सिराः सम्पूर्य तत ऊर्ध्वमङ्गान्युत्क्षिपन्निव वर्तमानः । **अरुणदत्तस्तु**--"तत ऊर्ध्वं शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य अङ्गानि च उत्क्षिपन्निव" इत्यन्वयं वदति । अक्षिणी च क्षिपन्निव बहिःशरीरात् प्रेरयन्निव पातयन्निवेत्यर्थः । पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् सोऽनिलः वक्त्रेण प्रवर्तते । भिन्नकांस्योपमध्वनिर्भूत्वा प्रवर्तत इत्यर्थः । क(र्शनात्? सनात्) कासः । तच्च कसनं भिन्नकांस्यवद् भवति । कांस्यं – വെള്ളോട് । **संग्रहेऽप्युक्तम्**–

"कषायविज्जलासात्म्यकट्वम्ल[1]मधुरोषणैः ।
रूक्षशीतगुरुस्निग्धोत्क्लेदिपर्युषिताशनैः ॥
धारणोदीरणायासरात्र्यहःस्वप्नजागरैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥

---

१. 'लवणोष' मुद्रिते ।

क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदापानः प्रपद्यते ।
ऊर्ध्वं रसस्य स स्थाने तिष्ठन्नुरसि पीड्यते ॥
उदानेन सजंस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्य च ।
वाहिनीर्गलमूर्धस्थाः ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ।
विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्योपमध्वनिः ॥
यस्मात्तस्मात्स वर्णौजोबलमांसक्षयावहः ।"

इति । अत्र एवमुक्तमिन्दुना--"कषायविज्जलेत्यादिना सम्प्राप्तिविशेषवशेन रूपविशेष उच्यते । सम्प्राप्तेः कारणपरायत्तत्वात् कषायादिकीर्तनम् । विज्जलः क्लिन्नपिच्छिलप्रायो गुणविशेषः । रक्तमांसादीनां क्लेदमावहति यत् तदुत्क्लेदि । धारणोदीरणे वातादिवेगानाम् । अन्यैश्च एवंप्रकारैः कैश्चिद्धातुक्षयकारिभिः कैश्चित् स्रोतसामावरणकारिभिः वायुः क्रुद्धः सन् यदा अपानप्रतिहतत्वादिना रूपेण कासाख्यो भवति तदा वर्णादिक्षयावहो भवति । सर्वत्रैव वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन वा । एवं च अपानो वायुः सजातीय एव अपाने कारणविशेषवशाच्च प्रतिहतः सन्नूर्ध्वमुरसि प्रवर्तते । स च अपान ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन् रसस्थाने उरसि स्थितिशीलः सन् तत्स्थानेन उदानाख्येन पीड्यते । पीडितश्च तत्र रसस्थाने उरसि कण्ठे च सजन् सक्तिमाप्नुवन् । कण्ठं – १७१७३ । गलस्था मूर्धस्थाश्च वाहिनीः सिराः अनुप्रपूर्य । अङ्गान्युत्क्षिपन्निवेत्यादि सुबोधम् ।" इति ॥

'हेतुभेदा'दित्यादिना वातिककारणस्यापि कासस्य संप्राप्त्यैकरूपत्वेऽपि रुक्च्छब्दयोरनेकत्वे कारणमाह—

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।

हेतुभेदादित्यादि । सारकृदपि--"काससंप्राप्तावेकरूपायां सत्यां कथमनेकरूपः कासध्वनिर्जायत इत्याह हेतुभेदादित्यादिना" इत्याह । वायोः

---

१. 'युः कुपितः सजा', २. 'मुपरि' मुद्रिते ।

सरंहसः सवेगस्य हेतुभेदात् कारणनानात्वात् प्रतीघातभेदः प्रत्याघातविशेषः इति यद्यस्मात् ततो हेतोः कासानां रुजाशब्दयोर्वैषम्यं जायते । प्रतीघातं ०८०५ˆ। तेनैतदुक्तं भवति--वायुः स्वभावेन सवेगः । स च वेगो नानाविध-कारणवशादूनाधिको भवति । यश्च तस्य प्रतिहन्ता स कारणविशेषवशाद् नानाविधे देहस्थाने नानाविधं प्रतिघातं करोति । स एव च प्रतिघातो रुक्च्छब्दयोर्निमित्तं, ततो रुक्च्छब्दवैषम्यं जायत इति ॥

पञ्चानां कासानां वातादिक्रमेण लक्षणमाह---

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।

कुपित इत्यादि । सर्वेषां कासानामेका संप्राप्तिः कारणविशेषाद्दोषानुबन्धः । वातलैः कुपितो वायुः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रतादिलक्षणयुक्तं कासं करोति । वातलैरित्यत्र अत्यन्तवातलैरिति बोध्यं वातिके कासे, अन्येष्वपि कासेषु वातलैः कुपितस्य वातस्य अनुज्ञानात् । कुपितं वातमन्तरेण हि कासजन्मासम्भवः । शुष्कं विगतश्लेष्माणं कासं, स कासोऽङ्गहर्षी अङ्गहर्षवान् । शुष्कमल्पं कफं कृच्छ्रान्मुक्त्वा पश्चादल्पतां व्रजेत् । शुष्कं निर्द्रवं कफं निष्ठीव्य अल्पत्वं यायादित्यर्थः । "सोऽङ्गहर्षी स वायुः अङ्गं हर्षयति" इति **हाटकः** ॥

पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥

पित्तात् पित्तप्रकोपात् कासे पीताक्षिता पीतकफता च भवति । "पित्तात् पित्तकासादि"ति **हाटकः** । भ्रमोऽक्षिभ्रमः । पित्तासृग्वमनं [1]पित्तासृजोर्वमनम् । धूमको धूममध्ये स्थित इव प्रतिभासः । मदो व्याधिविशेषः । पीतमद्यस्येव

---

१. 'पित्तसंसृष्टस्यासृजो वमनम्' ख. ग. घ. ङ ।

परवशता यस्मिन् स मदः । प्रततं सन्ततं वर्तमानेन कासवेगेन चक्षुषो ज्योतिषां ताराणामिव दर्शनं भवति ॥

कफादुरोऽल्परुङ् मूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥

रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनम् ।

कफात् कासे, कफात् कफकासादिति वा । उरः अल्परुक् । मूर्धहृदयं स्तिमितं स्तब्धं गुरु च भवति । कण्ठोपलेपादयश्च भवन्ति । घनस्निग्धातिश्वेतस्य श्लेष्मणः प्रवर्तनम् ॥

इदानीं क्षतकासमाह—

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।

युद्धाद्यैरित्यादि । युद्धाद्यैस्तैस्तैः साहसैः दुष्करकर्मभिः अयथाबलं बलमतिक्रम्य सेवितैः बलाधिकतया सेवितैर्वायुः कुपितः तैरेव साहसैरुरस्यन्तः क्षतेऽभिहते भिन्नास्थिसङ्घाते सति । किंभूतो वायुः । पित्तेनानुगतो बली च । कासं कुरुत इति संबन्धः । युद्धं बाहुयुद्धम् । आद्यशब्देन धनुराकर्षणोच्चारोहणधावनप्लवनादयो गृह्यन्ते । तेन कासेन पुरुषः सशोणितं कफं शोणितत्वादियुक्तं कफं बहु ष्ठीवेत् । पित्तानुगतत्वेन रक्तदूषणं वायुः करोति ।

अतः सशोणितम् । कुथितं क्लिन्नं, शवगन्धमिति केचित् । रुजता कण्ठेनोपलक्षितः । उरसा च विभिन्नेनेव वर्तमानेन, तीक्ष्णाभिः सूचीभिः तुद्यमानेनेव शूलिना चोरसा उपलक्षितः । किंभूतः पुरुषः—पर्वभेदादियुक्तः । पारावत इवाकूजन् अव्यक्तशब्दं कुर्वन् पार्श्वशूली च भवति । ततोऽनन्तरमस्य च कासिनः क्रमाद्वीर्यादयो हीयन्ते । पक्ता जठराग्निः । 'पक्ति'रिति वा पाठः । एवं च क्षीणस्य धातुक्षीणस्य सरक्तमूत्रत्वं पृष्ठकटीग्रहश्च स्यादिति क्षतकासलक्षणम् ॥

अधुना क्षयकासं दर्शयति—

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥

कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥

लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥

स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥

वाय्वित्यादि । राजयक्ष्मिणः राजयक्ष्मवतः पुरुषस्य वायुप्रधानाः कुपिताः धातवो दोषा वातादयो यक्ष्मायतनैः[1] वक्ष्यमाणैः कासं कुर्वन्ति । इन्दुस्तु 'यक्ष्मायतनैः कुपिताः' इत्यन्वयं वदति । आयतनं निदानम् । उक्तं च—'निमित्तहेत्वायतने'त्यादि । ततोऽनन्तरं पुरुषः पूतिपूयोपमत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेत् । अरुणदत्तस्त्वेवमाह—"क्षीणस्येत्यादिना क्षयकास उच्यते । क्षीणस्य यक्ष्मिणो वायुप्रधानाः कुपिता धातवो यक्ष्मायतनैः यक्ष्महेतुदोषवहाभिर्नाडीभिः कासं कुर्वन्ति । तेन सासृङ्मूत्रत्वं पृष्ठकटीग्रहश्च स्यात् । ततः पूतिपूयोपमत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेत्" इति । पार्श्वे लुप्येते इव च्छिद्येते इव, स्थानात् प्रच्याव्येते इव । हृदयं च पततीव भवति । अकस्माद्विना कारणेन उष्णशीतेच्छा कदा-

१. 'नैः राजयक्ष्मनिदानैर्वक्ष्य' ख. घ. ङ.

चिद्दुष्णेच्छा कदाचिच्छीतेच्छा। श्रीमद्दर्शननेत्रत्वं अन्यैरातुरस्य नेत्रदर्शने तयोः श्रीमत्ता दृश्यते। ततोऽनन्तरमस्य क्षयकासिनः सर्वाणि क्षयरूपाणि पीनसश्वासादीनि आविर्भवन्ति ॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३६ ॥
सिद्ध्येतामपि सानाथ्यात्,

इति एवंलक्षणोपेतः एष क्षयजः कासः क्षीणानां कृशानां देहनाशनः असाध्य इत्यर्थः। बलिनां याप्यो वा देहनाशनो वेति वाशब्दार्थः। तद्वत् क्षयकासवत् क्षतजः क्षीणानां देहनाशनो बलिनां याप्यो वा। तावभिनवौ नवोत्थितौ उत्पत्तावेवोपक्रान्तौ बलिनां सानाथ्यात् सिद्ध्येतामपि। न केवलमसाध्यौ याप्यावित्यपिशब्देन द्योत्यते। सानाथ्यं सनाथत्वम्। वैद्यादिचतुष्पादसम्पत्तिः चिकित्सासम्पत्तिरित्यर्थः ॥

शेषाणामपि कासानां साध्ययाप्यविभागं निरूपयति—

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥

साध्या इत्यादि। तेषां च कासानां मध्ये पृथग्दोषैरुद्भूतास्त्रयः कासाः साध्याः। मिश्रा ये पुनरुत्तरकालमाहारविहारादिना मिश्रलक्षणा दोषद्वयाद्धेतोः सम्पन्ना न स्वतन्त्रसम्प्राप्त्या सञ्जाताः ते याप्याः। सन्निपातकासोऽचिकित्स्यत्वान्नोपदिष्टः। इन्दुनाप्युक्तं—“द्वयात् संसर्गाद् ये कासाः ते मिश्राः, यथास्वं मिश्रलक्षणा भवन्ति ते याप्याः” इति। **अरुणदत्तस्तु**—“मिश्राः सर्वदोषजाः द्वयाद् दोषद्वयादुद्भूताश्च याप्याः” इत्याह। **सारकृदपि**—“दोषत्रयाद्ये मिश्रलक्षणाः तेऽपि याप्या इति द्वयग्रहणात् प्रतिपादयति” इत्याह। सर्वे च कासा ये साध्या उक्ताः ते जरसा हेतुभूतया स्थविरस्योत्पन्नाः याप्याः। “दोषौषधाक्षमत्वाज्जरया हेतुभूतया याप्याः” इतीन्दुः। **अरुणदत्तस्तु**—“वलीपलितादियुक्तस्य स्थविरस्य च वयोवृद्धस्य च याप्याः” इत्याह ॥

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

यस्मादुपेक्षया कासस्योपेक्षया कासाद् रोगबलादेव श्वासादयो भवन्ति तस्मात् तं कासं सर्वं सर्वस्य सर्वदा त्वरया शीघ्रमेव जयेत् । 'उपेक्षितादि'ति वा पाठः । आदिशब्देन क्षयनिदानोक्तपीनसादयो गृह्यन्ते ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चतुर्थोऽध्यायः ।

कासादुपेक्षया श्वासो भवति । तथानन्तरमुक्तं--'कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दि' इत्यादि । तस्माच्छ्वासनिदानारम्भो युक्तः । श्वासेन सहैकीकृत्य हिध्मायाः कथने तन्त्रकृत् कारणं वक्ष्यति 'श्वासैकहेतुप्राग्रूप' इत्यादिना । इन्दुरप्याह-- "कासोपेक्षया श्वासस्य (तद्भा? सम्भ)वात् तदेकरूपत्वाच्च हिध्मायास्तयोर्निर्णयाय एकाध्यायारम्भः' इति । अरुणदत्तस्त्वाह--"अधः प्रतिहतो वायुरूर्ध्वं प्रवृत्तः श्वासस्यापि कारणमिति कारणैक्यात् कासादुपेक्षिताच्छ्वासो भवतीत्युक्तत्वात् 'कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः' इति वचनाच्च कासानन्तरं श्वासोऽभिधीयते । हिध्मापि हेतुप्राग्रूपसङ्ख्यादिभिः श्वासेन तुल्येति श्वासानन्तरं हिध्मा च समारभ्यते इति सम्बन्धः" इति ।

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि पूर्ववत् ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥

कासेत्यादि । कासवृद्ध्या श्वासो भवेत् । वृद्धोऽधिकीभूतः कास एव श्वासस्य कारणमित्यर्थः । रोगस्य रोगः कारणं भवतीत्युक्तं प्राक् । अथवा पूर्वैर्दोषकोपनैः कासस्य हेतुत्वेनोक्तैः श्वासो भवति । तानि च कषायविज्जलासात्म्यादीनि संग्रहोक्तानि । अथवा पूर्वाणि दोषकोपनानि सर्वरोगनिदानपठितानि तिक्तोषणादिकट्वम्लादिस्वाद्वम्लादिवर्गास्त्रयः । तैः यथासम्भवमामादिभिरपि श्वासो भवत्यतिहिमाम्ब्वन्तैः । रजोभिभर्वाद् मर्मघाताद् हृदयादिमर्माभिघातात् । अतिहिमाम्बुना स्नानादिभिः सेवितेन । स च श्वासः क्षुद्रादित्वेन पञ्चविधो भवेत् । क्षुद्रादीनि श्वासस्य रूपभेदात् पञ्च नामानि ।

---

१. 'वादनिलवेगाभिभवान्मर्म' ख. घ. ङ.

'कफोपरुद्धे'त्यादिना श्वासस्य पञ्चविधस्यापि सम्प्राप्तिमाह—

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

स्वहेतुभिः दुष्टः कुपितः सन् पवनः वायुः कफेन च कारणविशेषादुपरुद्धगमनः स्थगितमार्गः विष्वगास्थितः नाडीभिः समन्ताद् देहं व्याप्य स्थितः कफोपरोधात् सर्वत्र गन्तुमशक्तः प्राणादिवाहीनि स्रोतांसि दूषयन् । प्राणशब्देन प्राणवायुरुच्यते । उरःस्थः कफोपरोधादूर्ध्वं गन्तुमशक्तः । विष्वगास्थितः इत्यनेनैवोरःस्थत्वे लब्धे पुनरुरःस्थग्रहणं प्रकर्षार्थम् । अतिशयेनोरसि स्थितः श्वासं कुरुत इत्यर्थः । किम्भूतं श्वासम्—आमाशयसमुद्भवम् । पूर्वमामाशयादेव श्वास उत्पद्यत इत्यर्थः । शास्त्रकारश्च 'कफोपरुद्धगमनः' इत्यादिप्रकारां सम्प्राप्तिं दर्शयन् यच्चौषधं वातजित्पाचनदीपनं तदत्र शस्तमिति द्योतयति । एवं सर्वरोगाणामपि सम्प्राप्त्यनुरूपमौषधं रोगोपशान्त्यै । तथाहि—"आमाशयस्थो हत्वाग्नि"मित्यादि ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
आनाहः शङ्खभेदश्च,

तस्य पञ्चविधस्य श्वासस्य पूर्वरूपं हृच्छूलपार्श्वशूलादिकम् । प्राणविलोमता प्राणवायोर्विपरीतगमनं तच्च कार्याद् ज्ञायते । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—'प्राणवायोर्विलोमता स्वगुणहानिः । अन्तरन्नप्रवेशादि तस्य कर्म । तस्य अन्यथाभावो विलोमता' इति । आनाहः उदरस्याध्मानम् । शङ्खभेदश्च भिद्येते इव शङ्खौ भवतः ॥

तत्रेत्यादिना क्षुद्रादिक्रमेण श्वासानां लक्षणमुच्यते—

तत्रायासातिभोजनैः ।
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयंसंशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

तत्र तेषु श्वासेषु मध्ये आयासातिभोजनैः प्रेरितः प्रकोपितो मरुत् क्षुद्रं क्षुद्रकनामानं स्वयंसंशमनं श्वासं प्रेरयेत् । करोतीत्यर्थः । वेगं कृत्वा स्वयं

शाम्यतीति स्वयंसंशमनः । अरुणदत्तस्तु—"स्वयमेव संशमनं भवती"त्यन्वयं वदति । अचिरकालावस्थायित्वात् स्वयंसंशमनादल्पबलत्वाच्च क्षुद्रसंज्ञोऽयम् ॥

इदानीं तमकस्य लक्षणमाह----

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरो ग्रीवामुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ ६ ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
प्रताम्योत्तम्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

प्रतिलोममित्यादि । पवनः प्रतिलोमं विपरीतं कृत्वा सिराः गच्छन् तेन गमनेन कफमुदीर्य शिरो ग्रीवां च परिगृह्य समन्ताद् गृहीत्वा । शिरोग्रीवमित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गं वा । पार्श्वमुरश्च पीडयन् कासादिकं करोति । घुर्घुरकम् अनुकरणशब्दरूपमेतत् । घुरुघुरु इत्येवंभूतं शब्दमित्यर्थः । കുറുകുറുക്കം । पीनसं प्रतिश्यायम् । तीव्रवेगं प्राणवायूपतापिनं श्वासं च करोति । अरुणदत्तस्त्वन्यथा वदति—"पवनः उदीर्य प्रकुप्य प्रतिलोमसिरा ऊर्ध्वगाः सिराः गच्छन् कफमामाशयस्थं परिगृह्य शिरो ग्रीवामुरः पार्श्वे चेत्यादीन्यङ्गानि पीडयन् कासादिकं करोति । प्राणोपतापो बलभ्रंशः तद्वन्तं श्वासं च" इति । तस्य च तथाविधस्य श्वासस्य वेगेन पुरुषः प्रताम्येद् ग्लान्यावसीदेद्, दुःखी सम्पद्यत इत्यर्थः । श्लेष्मणा रुद्धमार्गत्वादिति शेषः । निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी भवति । कफं तत्रोद्भूतं निष्ठीव्य तदन्ते क्षणं सुखमृच्छति । स च शय्यायां शयानः कृच्छ्राच्छ्वसिति दुःखेन श्वासं मुञ्चति । निषण्णो भित्त्या-

दावुपविष्टः स्वास्थ्यमृच्छति। उच्छ्रिताक्षः ऊर्ध्वं श्रिताक्षो भवति। स्विद्यता ललाटेनोपलक्षितः। स्विन्नललाटो भवतीत्यर्थः। मुहुः पुनःपुनः श्वासो यस्य स मुहुःश्वासी। सवेपथुः कम्पितशरीरः। स च श्वासो मेघादिभिः श्लेष्मलैर्गुलादिभिश्च वर्धते। मेघशब्देनोभयं गृह्यते मेघोन्नमनं वर्षाख्यः कालः (च)। तेन मेघेन वर्धते[1] वर्षाख्येन कालेन च। शीतशब्देनापि शीतलक्षणो हेमन्तः शिशिराख्यः कालः शीतगुणमाहारौषधादिकं[2] च गृह्यते। **अरुणदत्तस्तु**–"मेघसंबन्धेन शीतैरम्बुसम्बन्धेन च शीतैः प्राचो दिश अगच्छद्भिर्वातैः श्लेष्मलैश्च द्रव्यैश्चोपयुक्तैर्वर्धते" इत्याह। स एवम्भूतः श्वासो याप्यो भवेद् नाम्ना च तमकः। अथवा बलिनः पुरुषस्य नवः सन् साध्यो भवेत्॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः।

स तमको ज्वरमूर्च्छायुतो यदा शीतैराहारैर्विहारैश्च शमं याति तदा प्रतमकसंज्ञो भवति। प्रतमकः तमकभेद एवेति संख्याधिक्यं नास्ति। तमक एव ज्वरमूर्च्छायुतश्चेत् प्रतमकाख्यः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ छिन्नं लक्षयति—

छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्न मर्मच्छेदरुजार्दितः॥ ११॥
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान्।
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः॥ १२॥
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः।

छिन्नात् छिन्नाख्यात् श्वासाद् नरो विच्छिन्नं श्वसिति। श्वासवेगमध्ये यथा विच्छेदो भवति तथा श्वसिति न निरन्तरम्। मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयादिमर्मणां छेदे यथा रुजा भवति तद्वद् रुजयार्दितः पीडितः। "मर्मच्छेदरूपया रुजयार्दितः" इतीन्दुः। सानाह उदरानाहवान्। वस्तिदाहनिरोधवान् वस्तिदाहवान् वस्तिनिरोधो मूत्रनिरोधस्तद्वांश्च भवति। अधोदृग् अधोगतनयनः ऊर्ध्वविक्षणे अशक्त इत्यर्थः। विप्लुताक्षः एकत्र अनवस्थिताक्षः रक्तैकलोचनः

---

१. 'ते तदुपलक्षितेन वर्षा' ग.। २. 'णमौषधाहारविहारादिकं च' ख. घ. ङ.

केवलरक्तवर्णलोचनः । प्रलपन् असम्बन्धवचनः । दीनः अपटुचेष्टः । नष्टच्छायः नष्टतेजाः । विचेतनः कृत्याकृत्यमूढः ॥

महदाख्यं श्वासं लक्षयति—

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ १३ ॥
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णकण्ठशिरोतिरुक् ॥ १५ ॥

महतेत्यादि । महदाख्येन तु श्वासेनार्तो महता नादेन श्वसिति । क्रथन् श्वसिति । क्रथनं नासाशब्दः । ഞരങ്ങക इति **पाठ्ये** । 'क्रथ नासाशब्दे' इति धातुः । "अन्तःकण्ठे श्लेष्मणा सहोद्भूतः शब्दः क्रथन"मित्यरुणदत्तः । क्वणन् इति केचित् । उद्धूयमानः उत्कम्प्यमानः । तथा मत्तर्षभ इव अनिशमनवरतं संरब्धः । प्रणष्टज्ञानविज्ञानः । ज्ञानं चेतना विज्ञानं विचारः । विभ्रान्तनयनो विभ्रान्ताननश्च । आननस्य विभ्रान्तिः चलनादिचेष्टाविशेषः ॥

ऊर्ध्वलक्षणमाह—

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥
ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वाद् ऊर्ध्वाख्यात् श्वासाद् ऊर्ध्वं दीर्घं श्वसिति । ऊर्ध्वं श्वासं दीर्घं मुञ्चति, न च श्वासमधः प्रत्याहरति । मुक्तं श्वासं पुनरधः प्रवेशयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । श्लेष्मणा आवृतमुखानि स्रोतांसि यस्य स तथोक्तः । श्लेष्मणा आवृतं मुखं स्रोतांसि च यस्येति वा । क्रुद्धेन गन्धवहेन वायुना अर्दितः पीडितः । भ्रान्तं यथा तथा अक्षिणी परितः क्षिपन् ऊर्ध्वदृग् वीक्षते । मर्मसु प्राणायतनेषु छिद्यमानेषु इव सत्सु कदाचित् परिदेवी दीनस्वनः कदाचिन्निरुद्धवाग् भवति ॥

एते सिद्ध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

एते सर्वे श्वासा अव्यक्ताः अपरिपूर्णत्वादस्फुटलक्षणाः अल्पवेगाः सन्तः सिद्ध्येयुः । चिकित्स्यमानाः साध्या भवेयुः । व्यक्ताः स्फुटलक्षणाः पुनस्ते ध्रुवमवश्यं प्राणहराः असाध्या एवेत्यर्थः । इत्युक्ताः श्वासाः ॥

अनन्तरं हिध्मानां लक्षणमाह—

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गम्भीरा च,

श्वासैकहेत्वित्यादि । अत्र एकशब्दः तुल्यपर्यायः । श्वासेनैकं तुल्यं हेत्वादि यस्याः[1] सा तथोक्ता । श्वासानां तुल्यहेत्वादिमती हिध्मा । तत्र हेतवः कासवृद्धिः पूर्वोक्ता दोषकोपना आमातिसारादयश्च । श्वासानां प्राग्रूपं हृत्पार्श्वमित्यादि, संख्या च श्वासाः पञ्च हिध्मा अपि पञ्च, प्रकृतिरासन्नकारणं कफोपरुद्धगमन इत्यादिविशेषणविशिष्टः पवनः । तादृगेव पवनो हिध्मानां प्रकृतिः । "संख्याप्रकृतिः संख्यास्वरूप"मितीन्दुः । संश्रयः आश्रयः, यमधिष्ठाय सम्भवति, उद्भवस्थानमित्यर्थः, आमाशयसमुद्भवेत्यर्थः । प्रायिकत्वं चास्य बोद्धव्यं जत्रुमूलादप्युत्पत्तेः क्षुद्रायाः । हिक्काशब्दस्य पर्यायो हिध्माशब्दः । भक्तोद्भवादीनि पञ्च हिध्माविशेषनामानि । भक्तोद्भवामाह—

मरुत् तत्र त्वरयायुक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रूक्षतीक्ष्णक्षरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ।
करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा ।

मरुदित्यादि । तत्र हिध्मासु मध्ये अन्नजां हिध्मां एवंप्रकारां मरुद् वायुः करोति । किम्भूतः, वैपरीत्येन रूक्षादिगुणैरन्नपानैः त्वरया क्रममनपेक्ष्य अयुक्त्या सेवितैः प्रपीडितः यथावन्निरुद्धगमनः सन् वायुः हिध्मामरुजां पीडारहितां मन्दशब्दां क्षवानुगां क्षवानुबद्धां च करोति । या पश्चात् सात्म्यान्न-

---

१. 'यस्यां सा' क. ङ ।

पानेन शमं याति च सा हिध्मा अन्नजा भक्तोद्भवेत्युच्यते। अन्नपानैरिति हेतुनिर्देशः। अरुजामित्यादिना लक्षणनिर्देशः। शमं सात्म्येत्यादिना उपशय-निर्देशः॥

आयासात् पवनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत्॥ २१॥

जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा।
वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम्॥ २२॥

आयासाद्धेतोः क्रुद्धः पवनः व्यायामादिना कुपितो वायुः क्षुद्रां क्षुद्राख्यां हिध्मां प्रवर्तयेत्। किम्भूताम्—जत्रुमूलप्रविसृतां जत्रुमूलोद्भवाम्। अल्प-वेगां मृदुं च नातिरुजाकरीम्। सा हिध्मा आयास्यतः आयासं कुर्वतः व्यायामादिकं कुर्वतो वृद्धिं याति, भुक्तमात्रे च मार्दवं याति॥

यमलां व्याचष्टे—

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते।
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति॥ २३॥

कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः।
प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिणः॥ २४॥

यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा।

चिरेणेत्यादि। या हिध्मा आहारे परिणामोन्मुखे पाकोन्मुखे यमलैः युग्मैः वेगैः मुहुर्मुहुरुद्भूतैः चिरेण चिरकालं स्थित्वा प्रवर्तते चिरेण। द्वाभ्यां वेगाभ्यां भवति। वृद्धिं परिणामे च गच्छति। परिणते चाहारे शिरोग्रीवं कम्प-यन्ती आध्मानादिमतः पुरुषस्य वृद्धिं याति। नेत्रविप्लुतिः नेत्रयोरनवस्थितत्वम्। सा यमला नाम हिध्मा। तस्यास्तु वेगिनी परिणामवती चेति नामद्वयम्। वेगिनी वेगवती नाम। परिणामवती वेगेन परिणमत्येव न शान्तिं यातीत्यर्थः। **अरुणदत्त**स्त्वाह—"आहारे परिणामोन्मुखे परिणामे च वृद्धिं याति। आहारे पाकोन्मुखे पच्यमानावस्थां च प्राप्ते वृद्धिं गच्छतीत्यर्थः।" इति॥

महाहिध्मां व्याचिख्यासुराह—

[1]ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्य [2]सास्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
रुन्धन्ती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥

ध्वस्तेत्यादि । ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मादियुक्तस्य पुरुषस्य वाक्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तते । सा च महामूलत्वादिरूपा । ध्वस्ते स्थानात् परिपतिते इव भ्रूयुग्मशङ्खयुग्मे यस्य तस्य । साश्रुणी विप्लुते चले चक्षुषी यस्य तस्य । स्थानाद् बहिर्गमनं वा विप्लुतिः । "विप्लुतेऽनिबद्धे इव चक्षुषी" इतीन्दुः । तनुं शरीरं स्तम्भयन्ती निश्चलां कुर्वती वाचं च स्तम्भयन्ती स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती नाशयन्ती अन्नस्य मार्गं रुन्धती मर्मघट्टनं हृदयादिमर्मणां घट्टनमिव रुजं कुर्वती पृष्ठतो नमनं वक्षसो बहिर्निःसरणं बाह्यायाममिव कुर्वती शरीरस्य शोषं च कुर्वती महद् मूलम् आमाशयो यस्याः सैवम् । तस्मिन् प्रथमोत्पन्ना तत्र बहुव्यापारवती दृश्यत इत्यर्थः । "महामूला आरम्भे एव महती" इत्यरुणदत्तः । अस्या महामूलत्वादिमत्त्वान्महतीति संज्ञेति यावत् ॥

गम्भीरामाह—

पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्तते ।
तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा,

पक्वाशयेत्यादि । पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्तते । पूर्ववदिति महतीवत् । ध्वस्तभ्रूयुग्मादिमतः तनुस्तम्भादिकं कुर्वती चेत्यर्थः । तद्रूपा महाहिध्मारूपा महामूलत्वादिरूपेत्यर्थः । सा जृम्भामङ्गप्रसारणं च मुहुर्मुहुर्वेगेषु कुर्यात् । गम्भीरेणानुनादेन हिक्कानन्तरसुद्भूतेन लक्षिता शब्देन सा गम्भीरा नाम हिध्मा । गम्भीराया महाहिध्मात इदमधिकं लक्षणं जृम्भा अङ्गप्रसारणं गम्भीरनादश्च । इत्युक्ताः पञ्च हिध्माः ॥

---

१. 'स्तब्ध' इति मुद्रिते । २. 'साश्रु' इति व्याख्यानुसारी पाठः स्यात् ।

तासु साधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् । २९ ॥
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

तासु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे भक्तोद्भवां क्षुद्रां च साधयेत् । ते साध्ये इत्यर्थः । अन्त्ये द्वे महतीगम्भीराख्ये वर्जयेत् । ते असाध्ये इत्यर्थः । सर्वलिङ्गां च वेगिनीं वर्जयेत् । वेगिनी यमला च यथोक्तसम्पूर्णलक्षणयुक्ता सती असाध्या । "सर्वलिङ्गां सर्वदोषलिङ्गोपेता"मित्यरुणदत्तः । सर्वाश्च हिध्माः सञ्चितामादियुक्तस्य पुरुषस्य उत्पन्ना वर्जयेत् । सञ्चितामस्य आमस्य उपर्युपरि अशनेन सञ्चित आमो यस्य तस्य । चिरकालसम्भूतामस्येत्यर्थः । स्थविरस्य वृद्धस्य । व्यवायिनः व्यवायशीलस्य स्त्रीसेवनशीलस्य । व्याधिभिः अन्यैरामयैः क्षीणदेहस्य । भक्तच्छेदक्षतस्य वा भक्तच्छेदेन आहारविच्छेदेन क्षतः क्षीणः दुर्बल इत्यर्थः तस्य । अथवा भक्तसहितशल्यच्छेदेन क्षतमहास्रोतसो वा ॥

हिध्माश्वासयोः सर्वरोगातिशायित्वं दर्शयितुमाह—

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

सर्वेऽपीत्यादि । सर्वेऽपि रोगा नाशाय भवन्ति । न केवलं हिध्माश्वासावेव । ते च रोगा एवं शीघ्रकारिणो न भवन्ति । अन्ये रोगा नैवं व्यापादयन्ति । यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रकारिणौ । यस्मात् तौ मृत्युकाले मरणकाले एव कृतालयौ कृतसन्निधानौ अवश्यंभाविनावित्यर्थः । एतेनानयोः शीघ्रचिकित्स्यत्वं दर्शितम् । शीघ्रकारिण इति शीघ्रं स्वकर्म मरणं कुर्वते इति तथोक्ताः ॥

इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
निदानस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

धातुक्षयहेतुत्वसामान्याद् महारोगत्वाद् विनाशावहत्वाच्च हिध्माश्वासानन्तरं राजयक्ष्मनिर्णयायाध्यायारम्भः । "कासश्वासोपद्रवयुक्तो यक्ष्मा । तस्मात् तमेवाह" इति पाठ्ये । सारकृताप्युक्तं—"कासादुपेक्षया श्वासक्षयच्छर्दीत्याद्युक्तम् । हिध्माश्वासयोश्चैकयोगक्षेमत्वात् श्वासहिध्मानन्तरं राजयक्ष्मनिदानमारभ्यते" इति । अथवा "ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति हि" इति क्षयकासलक्षणमुक्तम् । हिध्माश्वासौ च कासहेतू । अतः क्षयसंबन्धाद् राजयक्ष्मनिदानमाहेति । अथवा "अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः" इत्युच्यते । तत्र कासश्वासप्रतिश्यायादयः पुरोगमा रोगाः इति कासादिप्रसङ्गादारभ्यत इति संबन्धः ॥

अथातो राजयक्ष्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।

राजयक्ष्मणो निदानं राजयक्ष्मनिदानम् । शेषं पूर्ववत् । राजा चासौ यक्ष्मा चेति राजयक्ष्मा रोगराडित्यर्थः ॥

रोगराट्त्वमस्य प्रदर्शयितुमाह—

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

अनेकेत्यादि । राजयक्ष्मा राजवदनेकैः रोगगणैः अतीसारादिभिः कण्ठध्वंसोरोरुजादिभिश्चानुगतः परिवृतो भवति । तस्मिंश्चैव कृतसंश्रये बहूपद्रवजन्म भवतीत्यर्थः । तथा बहुरोगपुरोगमः बहवो रोगाः पुरोगमनशीला यस्य स एवम् । अनेनैतदुक्तं भवति—उत्पित्सो राजयक्ष्मणः प्रथममेव पीनसश्वासकासादिबहुरोगजन्म भवतीति । एषां च रोगाणां स्वपरिवारसंयुक्तानामप्येतदङ्गत्वं विज्ञेयम् । प्रधानो हि यथा राजा प्राक् पश्चाच्च जनैरनुगम्यते तथायं रोग इति । रोगाणां समूहे राजयक्ष्मेत्यर्थः, राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च नामभिरेभिः स्मृतः उक्तः तन्त्रकारैः । राजयक्ष्मादिपर्यायकथनेन प्राधान्यं ब्रूते ॥

---

१. 'गैर्गुल्मातिसारा' ग ।

राजयक्ष्मादयश्चतस्रः संज्ञाः क्रमेण निरुच्यन्ते—

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद् यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥

देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

नक्षत्राणामित्यादि । निर्वचनोक्तिस्तन्त्रशैली । राजयक्ष्मेति तत्पुरुषः कर्मधारयो वा । कथम् । नक्षत्राणामश्विन्यादीनां द्विजानां च अन्येषां ताराणां राज्ञः चन्द्रमसो यस्मादयं रोगोऽभूत् पुरा तस्माद्राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मेत्युच्यते । "द्विजानां ब्राह्मणाना"मिति **हाटकः** । यस्माच्चायं राजा चासौ यक्ष्मा चेति राजयक्ष्मा । ततः कारणद्वयादेवं मतः इष्टो मुनीनामिति शेषः । राजत्वमस्य अनेकरोगानुगतबहुरोगपुरोगमत्वात् । द्विजानां च राज्ञ इति । एवमनुश्रूयते पुराणेषु–ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः, अत्रेः सोमः । तं च भगवानब्जयोनिः अशेषौषधिद्विजनक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यषेचयदिति । देहौषधक्षयकृतेः देहस्यौषधानां च क्षयकारणान्नाशकारणात् स व्याधिः क्षय इत्युच्यते । यदौषधं प्रयुज्यते तस्य विनाशं करोतीत्यर्थः । देहौषधक्षयकृतेः इत्यनेनास्य व्याधेः बहुकालावस्थायित्वं द्योतयति । तत्सम्भवाच्च क्षय इत्युच्यते । तदित्यनेन देहौषधक्षयः परामृश्यते । अर्थः व्याध्यन्तः (करण?)देहस्यौषधस्य च जातः क्षयः क्षयाख्यस्य व्याधेः सम्भवकारणमिति इन्दुनाप्युक्तं— "देहौषधक्षयफलहेतुत्वात् धातुक्षयहेतुत्वाद्वा क्षयः" इति । अथवा देहस्यौषधेन क्षय इति देहौषधक्षयः तत्कृतेः । (क्षयः) देहक्षयो भवति । सौभाग्यार्थं स्त्रीभिः शत्रुभिर्वा प्रयु(क्तेन? क्तैर्नाना)ङ्गजैर्मलैः नखरोमादिभिर्गरैश्च क्षयो भवति । तत्संभवाच्च सन्ततौषधप्रयोगसम्भवाच्च स क्षयो भवति । अथवा तत्सम्भवाच्च देहौषध(क्षय)सम्भवाच्च । रसादिधातूनां शोषणात् स क्षयः शोष इत्युच्यते । अत्राह— कफप्रधानैर्दोषै रसवर्त्मनि रुद्धे रसादीनां शोषो भवति । ततः शोषव्यक्तीभावं इत्यतो रसादिशोषणाच्छोष इत्युक्तमिति । उच्यते–न शरीरशोषणमत्र

१. 'भाव इति हेतोः' ख ।

शोषः। किन्तु शरीरशोषणहेतुभूतः प्रजापतिक्रोधोत्पन्नो मूर्तिमान् कश्चिद् व्याधिः तेनोपसृष्टस्य रसादयः शुष्यन्ति उक्तक्रमेणेति। उक्तं च **भालुकिना**—

"रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरमनवेक्षतः।
आजगामाल्पतां भानोर्देहः स्नेहपरिक्षयात्॥
दुहितृग्रामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात्॥
प्रजापतेर्दुहितरोऽप्यष्टाविंशतिमंशुमान्(?)।
भार्यार्थे प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत॥
गुरुणा तमपध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम्।
(जरः ? रजः)परीतमनसं यक्ष्मा शशिनमाविशत्॥
सोऽभिभूतोऽभिमर्शेन गुरुक्रोधेन निष्प्रभः।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम्॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः।
प्रसादं कृतवान् सोमे ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः॥
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः।
ओजसा वर्धितोऽश्विभ्यां सत्त्वं शुद्धमवाप्य च॥
क्रोधो यक्ष्मा गतो रोग (एकार्थो मुखसंज्ञकः ?)।
यतः प्राग् राज्ञ आसीत् स राजयक्ष्मा ह्यतो मतः॥
स यक्ष्मा हुंकृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः।
लब्ध्वा च विधं हेतुं समाविशति मानवान्॥"

इति। तेषु रोगेषु मध्ये राजनादतिदीप्तत्वाद् रोगराडित्युच्यते। रोगेषु मध्ये स्वयं राजेव दीप्यते यतस्ततो रोगराट्। तथाहि बहुषु रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैष एव राजते॥

तस्य हेतूनाह—

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः॥ ४॥

---

१. 'मवध्या', २. 'धाच्च नि', ख.

साहसमित्यादि । तस्य राजयक्ष्मणः साहसादयश्चत्वारोऽतिसेविता हेतवः । साहसम् अयथाबलमारम्भः । इन्दुरपि–"साहसमविचार्यात्मशक्ति सेवितमतिमात्रं युद्धादि" इत्याह । वेगसंरोधो वेगसन्धारणं, विण्मूत्रादीनां वेगनिरोधः । शरीरे शुक्रौजःस्नेहानां संक्षयोऽल्पीभावः स्वहेतुभ्यः । "ओजो बल"मित्यरुणदत्तः । स्नेहशब्देन देहस्नेहो ग्राह्यः । तथा च आगमः–"देहस्नेहपरिक्षया"दिति । अन्नपानयोः विधिः तस्य त्यागः अन्यथासेवनम् ॥

तैरुदीर्ण इत्यादिना संप्राप्तिमाह––

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य च ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद् गदान् ॥ ६ ॥

तैः साहसादिभिः उदीर्णः उद्रिक्तोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य प्रकोप्येत्येवमादेर्यथास्वं गदान् पीनसादीन् जनयेद् इति संबन्धः । सर्वतः सर्वत्र शरीरसन्धीनाविश्य प्राप्य तान् शरीरसन्धीन् सिराश्च प्रपीडयन् । इन्दुरपि–"तानिति शरीरसन्धी"नित्याह । अरुणदत्तस्तु–"ताः सिराः" इति पठति ताः सिराः शरीरसन्धिगताः प्रपीडयन्निति वदन् । सम्प्राप्तिवशात् स्रोतोमुखानि रुद्ध्वा तथैव स्रोतसां मुखान्यतिविवृत्य महामुखानि कृत्वा वा ऊर्ध्वमधः तिर्यक् च सर्पन् शरीरे प्रसरन् । यथास्वं जनयेदिति, ऊर्ध्वं सर्पन् पीनसादीन् अधः सर्पन् विट्स्रंससंशोषौ तिर्यक् सर्पन् पार्श्वरुजमिति यथास्वं जनयेत् । "गद"मित्यरुणदत्तस्य पाठः । यथास्वं गदं स्वात्मीयलक्षणं जनयेदिति । यक्ष्मातङ्कगदाबाधेति वचनाद् गदशब्दो यक्ष्मपर्यायः ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥

हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥

बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥ १० ॥

नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥

केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥

ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

तस्य च भविष्यतो राजयक्ष्मणो रूपाणि पूर्वरूपाणीत्यर्थः । प्रतिश्याया-दीनि ज्वलतां च महीरुहामित्येवमन्तानि सर्वाणि पूर्वरूपाणि । प्रतिश्यायः श्लेष्मणा पूर्णमुखनासामूर्धलक्षणो व्याधिविशेषः पीनसापरपर्यायः । भृशमत्यर्थम् । क्षवः क्षवथुः । प्रसेको मुखेन लालास्रावः । मुखमाधुर्यं मधुररसास्यता । वह्नि-देहयोः सदनं वह्नेः सदनमग्निमान्द्यं, देहस्य सदनम् उत्क्षेपणादिष्वशक्तिः । स्थाल्याममत्रे भोजनपात्रेऽन्ने पाने च, आदिशब्दादन्यस्मिन्नपि आसनादौ शुचावप्यशुचीक्षणमशुचिबुद्धिः । अशुचीदं पुनःप्रक्षालनीयमिति प्रतिभासः । अन्नपानयोः प्रायो मक्षिकादीनां पातः । प्रायोग्रहणात् तदभावः कदाचिदेवे-त्यर्थः । आदिशब्देन पिपीलिकादिपरिग्रहः । पात इत्यनेन पश्चात्पातो विव-क्षितः, न तैः संसृतिः । अश्नतोऽपि यथावदश्नतोऽपि बलक्षयः । पाण्योरवेक्षा निर्हेतु भूयसा पाणिनिरीक्षणम् । पादास्यशोषः । 'शोफ' इति वा पाठः । बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा पूर्वस्मात् स्थूलः कृशो वेति प्रमाणजिज्ञासा । काये शोभनेऽपि बैभत्स्यदर्शनं विना कारणेन कायं दृष्ट्वा अशुचिशङ्कया बीभत्सदर्शनम् । स्त्रीमद्यमांसेषु प्रीतिः । घृणित्वं अहितेष्वपि सघृणत्वम् । अथवा सर्वेषु वस्तुषु जुगुप्सा स्यात् । "घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति **यादवः** । मूर्ध्नः शिरसो वस्त्रा-दिभिः गुण्ठनं प्रच्छादनम् । नखकेशानामतिवृद्धिश्च । स्वप्ने पतङ्गादिभिः

---

१. 'संसृष्टिः' ख. घ. ङ ।

अभिभवो भवेत् पतङ्गादिभिरभिभूयते। पतङ्गः शलभः। "पतङ्गः कीटभेदः" इति **सारकृत्**। पतङ्गोऽग्निः इतीन्दुः। क्षुद्रपक्षिणः पतङ्गाः, स्थूलाः श्येनादयः पक्षिणः इति केचित्। कृकलासः सरटः। अहिः दंष्ट्री। कपिर्मर्कटः। श्वापदो वृकः। पक्षिणो गृध्रादयः। स्वप्ने केशादिराशौ समधिरोहणम्। शून्यानां ग्रामाणां देशानां च जनपदानां च दर्शनम्। शुष्यतोऽम्भसो दर्शनम्। ज्योतिषां गिरीणां च पततां दर्शनम्। ज्वलतां महीरुहां च दर्शनम्॥

प्राग्रूपमुक्त्वा सम्प्रत्येकादश रूपाण्यधिकृत्याह—

पीनसश्वासकासांसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः॥ १३॥

ऊर्ध्वं[1] विड्भ्रंशसंशोषवधश्छर्दिश्च कोष्ठगे।

तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग् दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः॥ १४॥

रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः।

पीनसेत्यादि। राजयक्ष्मणि ऊर्ध्वं गते दोषे पीनसादयो भवन्ति। पीनसः प्रतिश्यायभेदः। अंसमूर्धस्वररुजः। रुक् तोदः। स्वररुक् स्वरहानिः। अधः अधःस्थिते दोषे विशः पुरीषस्य स्रंसः शोषो वा। कोष्ठगे दोषे छर्दिर्भवति। तिर्यक् स्रोतःसु स्थिते दोषे पार्श्वरुग् भवति। सन्धिगे दोषे ज्वरो भवति। राजयक्ष्मिणः एतानि पीनसादीनि एकादश रूपाणि जायन्ते। एतदुक्तं भवति—दोषकोपविशेषपरायत्ता शरीरे व्याप्तिः, यथाव्याप्ति च रोगसम्भवः। सकलव्याप्तौ तु एकादशरोगसमूहः परिपूर्णो राजयक्ष्मा भवति। ननु द्वादशैतानि, कथमेकादशेत्युच्यते। ब्रूमः—स्रोतसां रोधाद् विट्शोषः। तेषां विवृतत्वात स्रंसः। तेन संख्यायामनयोरन्यतरस्य ग्रहणं युगपदसम्भवात्। पीनसः श्वासः कासः अंसरुग् मूर्धरुक् स्वररुग् अरुचिः विट्स्रंसः शोषो वा छर्दिः पार्श्वरुग् ज्वरः इत्येकादशरोगसमूहः क्षय उच्यते। **अरुणदत्तस्तु**—"विट्स्रंससंशोषौ द्वौ अंसमूर्धरुजोरेकरूपत्वात् तावेकीकृत्योक्तवानित्येकादश" इत्याह॥

तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठोद्ध्वंसमुरोरुजम्॥ १५॥

जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः।

---

१. 'ऊर्ध्वगते' ख, ग।

तेषां पीनसादीनां कण्ठोद्ध्वंसादीन् सप्तोपद्रवान् विद्यात् । रोगस्य पश्चादुत्पन्नो दुःखानुबन्धी रोग उपद्रवः । उक्तं च—"जाताः पश्चादुपद्रवाः" इति ।

"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः ।
उपक्रमविरोधी च स ह्युपद्रव उच्यते ॥"

इति पारत्रिकमुपद्रवलक्षणम् । कण्ठोद्ध्वंसः कण्ठस्य स्वगुणोद्ध्वंसनम् । उद्गिरणावगिरणाशक्तिरिति यावत् ॥

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
कण्ठोद्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात् पादांसपाणिषु ।
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥

तत्र राजयक्ष्माणि वातादधिकादुत्पन्ने शिरःशूलादयः स्युः । शिरःशूलादीनि लिङ्गानीत्यर्थः । अङ्गमर्दनमङ्गानां तोदः । तत्र दोषेष्विति केचित् । पित्तादधिकाद् राजयक्ष्मणि पाददाहादयः स्युः । कफादधिकात् राजयक्ष्मणि अरोचकादयः स्युः ॥

राजयक्ष्मवतो धातुपुष्टिकरैः मांसादिभिरभ्यवहृतैः धातुक्षयो जायत इत्यत्र युक्तिमाह—

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोद्बणैः ।
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

दोषैरित्यादि । तस्य च राजयक्ष्मवतो रोगस्वभावेन मन्दानलत्वेन हेतुना दोषैः सोपलेपैः अपाकादविशदैः तथा कफोद्बणैश्च । रोगस्वभावो मन्दानलत्वम् । दोषत्रयकोपान्मन्दानलत्वमित्यन्ये । तेन सोपलेपैः कफोद्बणैश्च । कफोद्बण-

त्वात्स्रोपलेपमित्यन्ये । तैर्दोषैः सन्निपातैः स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु अत एव धातूष्मसु धात्वग्निष्वल्पकेषु च सत्सु । धातुस्थानामग्नीनामल्पत्वं मन्दानलत्वात् । रसाख्यो धातुः स्वस्थान एव विदह्यमानो न सम्यक् पाकं गच्छन् नापि रक्तादिधातुषु वहन् तांस्तान् कण्ठोद्ध्वंसादीनुपद्रवान् स्वहेतुकान् कुर्यात् । स च रसो मांसादीनगच्छन् विदह्यमानतया रक्ततामापद्यते । तदसृगूर्ध्वं प्रधावति ऊर्ध्वकायं प्रसर्पति । तस्मात् क्षयिणो न तन्मांसादिपुष्टये । 'अगच्छत्' इति वा पाठः । रसो विदह्यमानतया रक्ततामापद्यते, तदसृक् च धातूष्माल्पभावात् स्वस्थान एव स्थितं मांसादीनगच्छद् ऊर्ध्वं प्रधावति । किञ्चातोऽपि हेतोः रसो न धातुपुष्टये । अस्यैवंभूतस्याल्पधातूष्मणो यस्मादन्नमुपयुक्तं कोष्ठ एवान्नपक्त्रैव पच्यते । उभयत्र एवकारोऽवधारणे । कोष्ठ एव पच्यते न धातुस्रोतःसु । अन्नपक्त्रैव जाठराग्निनैव पच्यते सारकिट्टत्वं नीयते, न रसादिक्रमेण धात्वग्निभिः । तेन कोष्ठस्थिताः धातुस्रोतसि स्थिताः । अस्माद्धेतोः प्रायो बाहुल्येन मलतामेव यातं मूत्रपुरीषतामेव प्राप्तं, न रसादिविवेकतां गतम्, अन्नं कोष्ठादन्यत्र गत्वा नैवालं धातुपुष्टये धातुपोषणाय न समर्थं भवति । स्तोकेन सारेणाप्याय्यन्ते धातव इति प्रायोग्रहणम् । पुष्टिग्रहणेनैतत् सूचयति—अभिनवमृत्कुम्भस्थितजललवस्यन्दन्यायेन कोष्ठस्थितमन्नं सारभूतसूक्ष्मस्रोतोऽनुप्रवेशितयास्य धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव अन्यथा वर्षगणानुबन्धि जीवितं क्षयिणो न सम्भाव्येत[3] । तस्माद्धातुस्थितिमात्रमेव करोति न तु धातुपोषणमिति स्थितम् ॥

रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

रसोऽप्यस्य न रक्ताय रसस्योभयरूपत्वाद् अन्नरसो धातुरसो वा अस्य क्षयिणो निकटस्थरक्तधातोरपि न पुष्टये । मांसधातोर्विप्रकृष्टस्य तु कुत एव स्यात् । रसोऽप्यस्य क्षयिणः स्वल्पतयानन्तरधातुपोषणायापि न भवति, किं पुनर्व्यवहितानामित्यर्थः ॥

तर्हि कथं जीवतीत्याह—

उपष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥

सः क्षयी पुरुषः पूर्वोक्तेन न्यायेन किञ्चिदाहाररसाप्यायितैः धातुभिः धारणस्वभावैः धृतमात्रः केवलं शकृता उपष्टब्धः कृतावष्टम्भो वर्तते प्राणिरिति ।

१. 'सन्निपतितैः' । २. 'व्येत' । ३. 'स्थितिः' ग ।

'अवष्टब्धः' इति वा पाठः । ननु 'असृक् चोर्ध्वं प्रधावति' इत्यनेन रसस्य रक्तता प्रतिपादिता । 'रसोऽप्यस्य न रक्ताय' इत्यनेन रक्तस्य अभावः प्रत्यपादि । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याघ्नाते । अत्रोच्यते–'असृक् चोर्ध्वं प्रधावति' इत्यनेन न (तद्) धातुरूपतां प्राप्तं, किं तर्हि रसस्य (विष्यन्द ! विदह्य)मानतया स्वस्थान-स्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छतो रक्तस्य उन्मार्गगतिरुक्ता । अनेनैवाभिप्रायेण उत्तरत्र वाक्ये 'रसोऽप्यस्य न रक्ताय' इत्युवाच । अनेनैव हि रसो धातुरूपाय रक्ताय शोषिणो न सम्पद्यत इति प्रत्यपादि । **अरुणदत्त**स्त्वाह—"स रसः शकृता उपष्टब्धः केवलं क्षयी भूत्वा वर्तते अन्नपचनस्थानात् प्रवेष्टुमशक्तो भवती"ति ॥

साध्यासाध्यतां निरूपयति—

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

लिङ्गेष्वित्यादि । क्षयिणं बलमांसाभ्यां क्षीणं लिङ्गेषु पीनसादिष्वल्पेषु उत्पन्नेषु सत्सु अपि वर्जयेन्नोपक्रमेत् । किम्भूतम्—व्याधेरौषधस्य च बलं यो न क्षमते स व्याध्यौषधबलाक्षमः तम् । व्याधेर्बलं कासादिवेगमसहमानम् । औषधपानादिष्वशक्तं चेत्यर्थः । "व्याधीनामौषधस्य च बल"मितीन्दुः । व्याध्यौषधयोर्बलं प्रति अक्षमस्येति वा समासः । लिङ्गेष्वल्पेष्वपीति किं पुनः पीनसादिषु सर्वेषु उत्पन्नेषु इत्यपिशब्दार्थः । ततोऽन्यथा ततो व्याध्यौषधबला-क्षमत्वादन्यथा वैपरीत्ये व्याध्यौषधबलक्षमत्वे सर्वेष्वपि पीनसादिषु लिङ्गेषु सर्वेष्वपि सत्सु (अ)क्षीणं साधयेदेव चिकित्सेदेव । न तु वर्जयेत् । सर्वेष्वपीति, किं पुनः द्वित्रादिकेषु एषु साधयेद् इत्यपिशब्दार्थः । "लिङ्गेषु वातादीनां यानि लिङ्गानि क्षयकरोक्तानि तेषु" इत्य**रुणदत्तः** । इति निर्णीतो राजयक्ष्मा ॥

अथास्योपद्रवभूताः[1] प्रधानत्वात् स्वरसादारुचिहृच्छर्दिहृद्रोगतृष्णाः । एतत्प्रसङ्गात् क्रमेण निदानादिरुच्यते—

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
स्वरसादो भवेत्,

१. 'थास्य क्षयस्यो' ग ।

दोषैरित्यादि । दोषैर्वातादिभिर्व्यस्तैः पृथग्भूतैः समस्तैः सन्निपातेन च इति चत्वारः क्षयात्पञ्चमः षष्ठश्च मेदसा स्वरसादो भवेत् । इति षट् स्वरसाद-भेदा इत्यर्थः ॥

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

तत्र तेषु स्वरसादेषु षट्सु अनिलात् स्वरसादे स्वरः क्षामः क्षीणः चलः सगद्गदः । शूकपूर्णाभकण्ठत्वं शूकैः पूर्ण इव कण्ठो भवति । स्निग्धोष्णैः उपशयः सुखानुबन्धश्च । इन्दुरपि "वातात् स्वरभेदे क्षामस्वरत्वादिकं लिङ्ग"-मित्याह ॥

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

पित्तात् स्वरभेदे सति लिङ्गं तालुनि गले च दाहः । शोषः प्रकृतत्वात्तालु-गलयोरेव । "अङ्गशोषः" इत्यरुणदत्तः । उक्तावसूयनम् उक्तौ वाग्विषये असूयनमसहनम् । वक्तुमसमर्थ इत्यर्थः । "अपरिपूर्णवचनता" इतीन्दुः ॥

लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्धः,

कफात् स्वरभेदे लिङ्गं स्वरः कण्ठं लिम्पन्निव भवति । वाक्प्रसारे आस्यं श्लेष्मणा लिप्तमिव भवति । सर्वेभ्यः स्वरभेदेभ्यः मन्दः स्वरः नोच्चैर्वक्ति । खुरखुरायते खुरखुरेत्युक्तं शब्दं करोति । तथा स्वरो विबद्धः सक्तश्च भवति । वाक्यमध्ये स्खलनरूपो भवतीत्यर्थः । अरुणदत्तस्तु—"कण्ठश्च खुरखुरायते कपिकच्छ्वादिस्पर्श इव भवति" इत्याह ।

सर्वैस्तु सर्वलि :,

सर्वैर्दोषैः सर्वदोषोक्तलिङ्गः स्वरभेदो भवति । इन्दुस्तु—"सन्निपातेन स्वरभेदे स्वरो विबद्धो भवति । वातादिस्वरभेदलिङ्गं च भवति" इत्याह ॥

क्षयात् कषेत् ॥ २६ ॥

धूमायतीव चात्यर्थं,

क्षयात् स्वरभेदे स्वरः प्रकृतत्वात् कण्ठं कषेत् । अत्यर्थं धूमायतीव च भवति । धूममिव कण्ठे करोति । अत्यर्थशब्देन पित्तजेऽपि धूमायनमवगमयति । इन्दुरपि—"क्षयात्तु स्वरभेदे स्वस्थानं कण्ठादिकं कषेदित्याह ॥

मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।

कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

मेदसा स्वरभेदः श्लेष्मलक्षणः श्लेष्मजस्वरभेदलक्षणः । अयं तु कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्च । अत्र एषु स्वरभेदेषु मध्ये सर्वैः सन्निपातेन जातम्, अन्त्यं मेदसा जातम् च वर्जयेत् । शेषाः साध्या इत्यर्थादुक्तं भवति । **अरुणदत्त**स्त्वाह—"अत्र मेदःकृते स्वरभेदे कृच्छ्रलक्ष्याक्षरं च स्वरस्य भवति । सर्वैः दोषैः जातं मेदसा जातं च वर्जयेत् । तावसाध्यावित्यर्थः ।" इति । उक्तः स्वरभेदः ॥

इदानीमरुचिनिदानमाह—

अरोचको भवेद् दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥

अरोचक इत्यादि । दोषैः वातादिभिः जिह्वां हृदयं च संश्रितैः पृथग्भूतैः अरोचको भवेत् । 'संश्रयैः' इति वा पाठः । तेषां कोपकारणं सामान्यमुक्तम् । सम्प्रति रोगवशात्तु विशेषः इति सर्वत्र बोद्धव्यम् । त्रिभिर्दोषैः त्रयोऽरोचकाः । सन्निपातेन चतुर्थः । जिह्वाहृदयसंश्रितेनेत्यर्थाल्लभ्यते । मनसः सन्तापेन नानाविधेन शोकक्रोधादिना कृतेन पञ्चमः आगन्तुः इति पञ्चारोचकाः ॥

कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।
सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २९ ॥

वातादिषु वाताद्युद्भवेषु अरोचकेषु लिङ्गं क्रमाद् यथासंख्यं कषायतिक्तमधुरमास्यं भवति । सर्वोत्थे सन्निपातोत्थे अरोचके मुखं विरसं भवति । व्यक्तरसता न भवति नीरसतैव भवति । शोकक्रोधादिषु मनःसन्तापकारणेषु सत्सु यथामलं यथादोषं लक्षणं लक्षयेत् । य एव दोषानुबन्धं गृह्णाति तल्लक्षणं

भवतीत्यर्थः । अथवा भयशोकयोः वातकोपात् क्रोधे पित्तादिति यथामलम् । उक्तोऽरोचकः ॥

अधुना छर्दिनिदानमुच्यते—

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।

छर्दिरित्यादि । दोषैर्वातादिभिः पृथग्भूतैः सर्वैः सन्निपातेन छर्दिर्भवतीति चतस्रः । द्विष्टैरर्थैरुपयुक्तैर्द्रव्यैः दृष्टैः श्रुतैर्वा पञ्चमी छर्दिरिति पञ्च छर्दयः । द्विष्टानां बहुत्वेऽपि तज्जा छर्दिरेकरूपेति पञ्चमीत्युक्तम् । साधारणां सम्प्राप्तिमाह—

उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥

उदान इत्यादि । सर्वास्वपि छर्दिषु उदानो नाम वायुर्विकृतः स्वकोपनैः विकृतिं प्राप्तः कुपितो दोषान् वातादीन् ऊर्ध्वं मुखेन अस्यति क्षिपति । 'सर्वानप्यूर्ध्वं'मिति वा पाठः । सर्वान् दोषान् वातादीनप्यूर्ध्वमस्यतीति ॥

तासूत्क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

तासु सर्वासु छर्दिषु उत्क्लेशादयोऽग्रगाः पूर्वरूपाणि । उत्क्लेशो दोषाणाम् अन्तःक्षोभः । आस्यलावण्यमास्यस्य लवणरसता ॥

यथादोषं छर्दिलक्षणमाह—

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥ ३२ ॥
कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ।

नाभीत्यादि । वायुः नाभिपृष्ठं पार्श्वे च रुजन् आहारमुत्क्षिपेद् ऊर्ध्वं प्रेरयेत् । ततोऽनन्तरं विच्छिन्नत्वादियुक्तं वमेत् कासाद्यन्वितः पुरुषः । कृष्णं कृष्णवर्णम् । कृच्छ्रेण दुःखेन । स्वरपीडा स्वरसादः । इति वातच्छर्दि-लक्षणम् ॥

पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
सासृगम्लं कट्वुष्णं च तृण्मूर्च्छातापदाहवत् ।

पित्तच्छर्द्यां तृडादिमान् क्षारोदकनिभत्वादियुक्तं वमेत् । क्षारोदकनिभं क्षारमिश्रोदकनिभं धूम्रं धूमवर्णं, हरितवर्णं वा । सासृक् सरक्तम् । अम्लरसं कटुरसं वा । तापो बहिः दाहोऽन्तः । इति पित्तच्छर्दिः ॥

कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृल्लासकासवत् ॥ ३५ ॥

कफच्छर्द्यां मुखश्वयथ्वादियुक्तः पुरुषः स्निग्धत्वादियुक्तं वमेत् । श्लेष्मतन्तुगवाक्षितं श्लेष्मणः तन्त्वाकारैः पिच्छिलावयवैर्गवाक्षितं गवाक्षजालाकारम् । **हाटको**ऽपि "श्लेष्मसम्बन्धिना तन्तुजालेन गवाक्षित"मित्याह । प्रसक्तमविच्छिन्नं या छर्दिः ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

सर्वैः मलैः वातादिभिः जायते सा सर्वलिङ्गा सर्वा अनन्तरोक्तवातादिलिङ्गसंयुक्ता तां त्यजेत् । या "छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः" इत्यादिना रिष्टेषूक्ता तां च त्यजेत् । सान्निपातिकी रिष्टोक्ता च ते द्वे अपि त्यजेदित्यर्थः । "असर्वलिङ्गा तु सान्निपातिकी चिकित्स्यैव" इतीन्दुः । **सारकृत्त्वे**वमाह— "सर्वैर्मलैः सर्वलिङ्गा न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिङ्गा या च रिष्टोक्ता सापि सर्वलिङ्गा दोषत्रयलक्षणोपेता तां च त्यजेत् न चिकित्सेत् । न तु रिष्टोक्ता या छर्दिः तां त्यजेदिति व्याख्येयम् । तस्या रिष्टत्वेनैवासाध्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्" इति । "सर्वलिङ्गां मलै"रिति केचित् पठन्ति ॥

पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

पूत्यमेध्याशुचीनां द्विष्टानामन्येषां च । पूति दुर्गन्धम् । अमेध्यं मलादि । अशुचि वालादिस्पृष्टं वस्तु । एतेषां दर्शनश्रवणचिन्तनाघ्राणस्पर्शैश्चित्ते उपतप्ते पीडिते तथा हृदि क्लिष्टे हृदयोत्क्लेशे सति या छर्दिर्जायते सा द्विष्टार्थयोगजा उच्यते । इति पञ्च च्छर्दय उक्ताः ॥

वातादीनेव विमृशेत् कृमितृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥

शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् क्रिमिजां वदेत् ।
क्रिमिहृद्रोगलिङ्गैश्च,

क्रम्यादिषु या छर्दयः ता नातः पृथग्भूताः, तासां वातादिहेतुत्वात् । अतस्तासु चतसृषु छर्दिषु वातादीनेव बुद्ध्या लक्षणैः विमृशेद् वातादिदोषलक्षणान्येव लक्षयेत् । दोषलिङ्गैस्तल्लिङ्गं विद्यादित्यर्थः । विशेषाच्छूलवेपथुहृल्लासैः क्रिमिजां वदेत् । क्रिमिजायास्तु शूलादिमत्त्वं विशेषः । क्रिमिहृद्रोगलिङ्गैः श्यावनेत्रत्वादिभिश्च क्रिमिजां छर्दिं वदेदिति सम्बन्धः । इत्युक्ताः छर्दयः ॥

हृद्रोगा उच्यन्ते—

स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।

पृथग्दोषैः सन्निपातेन क्रिमिभिश्चेति पञ्च हृद्गदाः हृद्रोगाः स्मृताः **तन्त्रकारैः** । तेषां च हृद्रोगाणां गुल्मनिदानोक्तैः गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणैः हेतुभिः सम्भवः । तथा च **संग्रहे**—"तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः" इति ॥

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

तत्र वातेन हृद्रोगे हृदयमत्यर्थं शूल्यते । अत्यर्थशब्देनैतद् गमयति—अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यते अतिशयेन तु वातजे इति । प्राजनेनेव तुद्यते । **अरुणदत्तस्तु**—"शूल्यते पीड्यते । तुद्यति सूचीभिरिव" इत्याह । स्फुटतीव च शीर्यतीव च । भिद्यते । शुष्यति । शून्यता द्रवश्च प्रकृतत्वाद्धृदयस्यैवेति बोध्यम् । द्रवतीति द्रवः द्रुतमिव च भवति । अथवा द्रवणं द्रवः हृदयं गतमिव भवति । "शून्यताविशेषः द्रवः सकम्पत्व"मिति **सारकृत्** । अकस्माद्दीनता कारणं विना दीनत्वम् । शब्दासहिष्णुता अन्यैरुक्तशब्दश्रवणासहिष्णुता । वेपथुः कम्पः । वेष्टनं भूमौ परिसर्पणम् ॥

पित्तात् तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ ४१ ॥
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

पित्ताद् हृद्रोगे तृष्णादीनि ज्वरान्तानि स्युः । अम्लपित्तस्य अम्लरसस्य पित्तस्य छर्दनं च । पीतता शरीरस्य । इन्दुरपि–"पीतता अङ्गेषु' इत्याह ॥

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।

श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयस्तम्भादिकं लिङ्गम् । हृदयं स्तब्धं भवति । तथा हृदयं साश्मगर्भवद् भारिकं गुरु भवति । कंसगर्भवदश्मगर्भवच्च भारि गुरु भवतीति वा । । "कंसाश्म कंसेन कृतोऽश्मप्रायः" इति **पाठे** ॥

सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः,

यस्तु त्रिभिर्दोषैः हृद्रोगः स सर्वलिङ्गो भवति ॥

कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥

तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ।
हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

कृमिभिः हृद्रोगे श्यावनेत्रतादयः स्युः । अत्र कृमिहृद्रोगे कृम्युपघातवशात् सततं हृदयं क्रकचेनेव दार्यते । क्रकचः करपत्रम् । [1]ൈകവാൾ । तं च कृमिहृद्रोगाख्यमामयं शीघ्रं चिकित्सेत् । कस्मात्--शीघ्रकारिणं शीघ्रं मरणकारिणमिति हेतुगर्भविशेषणम् । महामर्मणो हृदयस्य कृमिभिर्भक्षणेन शीघ्रकारित्वादिति । अत एव घोरं तीव्रम् । तस्य घोरतां दर्शयितुं शीघ्रं चिकित्सेदित्युक्तम् । इत्युक्ता हृद्रोगाः ॥

इदानीं तृष्णोच्यते—

वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च,

---

१. 'ഈർച്ചവാൾ' ग. २. 'ष्णेर्यते' ग.

वातादित्यादि । वातात् पित्तात् कफात् सन्निपाताद्रसक्षयाच्चेति पञ्च तृष्णाः । उपसर्गात् शोषादीनां व्याधीनामुपसर्गात् षष्ठी तृष्णा स्यात् । उपसर्गोऽन्यदीर्घरोगाभिषङ्गः । उपदानादेव षट्संख्याया लब्धत्वात् षष्ठीत्येतद्वचनं नियमार्थम् । आमोद्भवाद्या या वक्ष्यमाणाः तृष्णाः ताः सर्वा षट्त्वं न अतिक्रामन्ति । वातपित्तजत्वात् प्रायेण तासामप्यास्वेवान्तर्भाव इति ॥

वातपित्ते तु कारणम् ।
सर्वासु,

सर्वासु तृष्णासु वातपित्ते प्रधानं कारणम् । कुतः--

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ।

हि यस्मात् तत्प्रकोपः तयोर्वातपित्तयोः प्रकोपः सौम्यस्य रसाख्यस्य धातोराहारविहारादिना कृतात् प्रशोषणादिति । स च तत्प्रकोपः सर्वदेहभ्रमोत्कम्पादिकृत् । देहस्य भ्रमणमिव स्थितिः देहभ्रमः इति सामान्यकोपः ॥

सर्वासां सौम्यधातुप्रशोषणपूर्वकं तृष्णानां यतो जन्म तस्मादिदमाह—

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
संशोष्य तृष्णा जायन्ते,

जिह्वामूलेत्यादि । सर्वाश्च तृष्णा जिह्वामूलादिकं संशोष्य जायन्ते । जिह्वामूलं गलं क्लोम तालु चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । तोयवहाः सिराश्च संशोष्य ॥

तासां सामान्यलक्षणम् ।
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ॥ ४९ ॥

तासां तृष्णानां सामान्यलिङ्गं मुखशोषादयः । मुखशोषो मुखे लालाद्यभावः । जलातृप्तिः अतिजलपानेनाप्यतृप्तिः । कण्ठादीनां कार्कश्यम् अमार्दवभावः । तथा तृड्ग्रहोक्ता[1] आमया गदाः । तालुशोषाङ्गसादादयो रोगानुत्पादीयोक्तास्तेऽपि भवन्ति ॥

---

१. 'क्ताः तृष्णानिग्रहोक्ता आ' ख. घ. ङ. ।

मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ।
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
शीताम्बुपानाद्वृद्धिश्च,

मारुतात् तृष्णायां क्षामतादिकं लक्षणम् । क्षामता धातुक्षीणता । दैन्यमपाटवम् । श्रुतिक्षयः[1] श्रवणाभावः । शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च भवति ॥

पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ।
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥

पित्तात् तृष्णायां मूर्च्छादयो भवन्ति । प्रततं शोषः, आरम्भादारभ्य नित्यं शोषानुबन्धः । प्रततं दाहश्च ॥

तृष्णासु शोषे वातपित्तं कारणमुक्तम् । तत् कफे कथञ्चित् सौम्यत्वं न सम्भवतीत्यतः कफजायां सम्प्राप्तिमाह—

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु[2] मारुतम् ।
स्रोतस्सु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥
आलस्यमविपाकश्च,

कफ इत्यादि । कुपितः कफः तोयवाहिषु स्रोतस्सु यदा मारुतं रुणद्धि तदा स कफः तेन मारुतेन पङ्कवच्छोष्यते । अतः कफे शुष्के अविपाकान्तं तृष्णालिङ्गम् । कण्ठः शूकैरिवाचितो भवति । शिरस आध्मानं शिरसः सम्पूर्णता । जाड्यमपटुत्वम् । स्तैमित्यमङ्गानां स्तिमितता । इति कफतृष्णा ॥

सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ।

सर्वैः दोषैः सन्निपातेन जाता तृष्णा सर्वलक्षणा सर्वदोषलक्षणा भवति ॥

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥

---

१. 'यः शब्दश्रवणाभावः' क. ख. ङ । २. 'वाहतो' ग ।

या त्वामोद्भवा अजीर्णोद्भवा सा वातपित्तजैव वातपित्तदोषद्वयोद्भवा । यत आमेनानले छन्नेऽन्नस्यापाकेन तर्पणाभावादाहारस्य संरोधाच्च वृद्धाभ्यां वातपित्ताभ्यां जन्यते ॥

उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् ।
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ।

उष्णेनातपादिना क्लान्तस्य सतः सहसा तत्क्षणमेव शीताम्भो भजतः ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं ऊष्मरूपं पित्तं शरीरे व्यावर्तमानं शीतोदकसेकाद् बहिः प्रतिहतं कोष्ठे प्रविष्टं यां तृषं कुर्यात् सा तृष्णा पित्तजैव बोद्धव्या । या च पानातिपानोत्था पानमिति मद्यं तस्यातिपानेन या भवति सा च पित्तजैव । तथा तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहेन या तृष्णा भवति सापि पित्तजैव । न सर्पिः केवलं पित्ते पेयमिति स्मर्तव्यम् ॥

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

स्निग्धादिभोजनेन या तृष्णा सा कफोद्भवेति ज्ञेया । **अरुणदत्तस्त्वेव-** माह—“तीक्ष्णाग्नेः पानातिपानोत्था पानानां तक्रजलादीनामतिपानोत्थिता या स्नेहजा च या अतिस्नेहोपयोगजा स्निग्धादिभोजनोत्पन्ना च या सा सर्वा कफोद्भवा” इति ॥

तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।

रसक्षयोक्तेन लक्षणेन ‘रसे रौक्ष्यं श्रमः’ इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन युक्ता या सा तृष्णा क्षयात्मिका क्षयरूपा ज्ञेया । एषा पञ्चमी ॥

शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ ५७ ॥
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ।

शोषादीनामन्येषां दीर्घकालानुवर्तिनां रोगाणामुपसर्गाद् दीर्घकालानुबन्धाद् या तृष्णा जायते तीव्रा तीव्रवेगा सा उपसर्गात्मिका स्मृता । उपसर्गात् षष्ठीत्युक्ता या सैवंभूता ॥

इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
निदानस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

वातकोपहेतुसामान्याद् धातुशोषणसामान्याच्च राजयक्ष्मानन्तरं मदात्ययनिदानाध्यायारम्भः[1] । "अत्यन्तदोषोद्रेकसामान्यादि"ति **हाटकः** ।

"त्रिदोषजत्वसामान्याद् राजयक्ष्माद्यनन्तरम् ।
वातप्राधान्यसाम्याच्च मद्यस्यात्यय उच्यते ॥"

इति **सारकृत्** । "या च पानातिपानोत्था इत्युक्तत्वात् पानरोगमेवाह" इति **पाठ्ये** । "तृष्णामदात्ययोः सन्तर्पणसाध्यत्वात् तृष्णानन्तरं मदात्ययोऽभिधीयते" इत्यन्ये ।

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ।

मदेन मद्यपानोत्थेन अत्ययो विनाशो विपद् वा मदात्ययः, मदहेतुको व्याधिरित्यर्थः । तस्य निदानं मदात्ययनिदानम् । शेषं पूर्ववत् ॥

मदेनात्ययो मदात्ययः । मदो नाम चित्तधातुविकारः । स च मदकार्यम् । मद्यं च यथा कारणतां[2] तत्र प्रतिपद्यते तथा तीक्ष्ण इत्यादिना दर्शयति—

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु ।
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद् विपर्ययः ॥ १ ॥

तीक्ष्णादिदशगुणं मद्यं, तीक्ष्णादयो मद्यस्य सामान्यगुणाः । तीक्ष्णम् अमृदु, हिङ्ग्वादिवद् घ्राणादिषु दुःखजननम् । उष्णं दाहादिकरम् । सूक्ष्मं सूक्ष्ममार्गानुसारि । रूक्षं स्नेहप्रतियोगि । अम्लं रसेन । व्यवायि विसारि । आशुकरं तीक्ष्णादिगुणानाशु करोतीत्याशुकारि । विशदं असङ्गि । विकाषि अत्यन्तं सर्वाङ्गे विश्लेषि । एवं तीक्ष्णादिगुणसंयुक्तं मद्यम् । अस्मान्मद्यादोजसो विपर्ययो वैपरीत्यम् । यथा– मन्दशीतस्निग्धस्थूलसान्द्रमधुरस्थिरचिरकृद्गुरुश्लेष्मकृत्त्वं पिच्छिलत्वमित्योजसो गुणाः । तीक्ष्णादिगुणयुक्ताद् मद्यान्मन्दादिगुणयुक्तस्योजसो विपर्यय इति यावत् ॥

---

१. 'नारम्भः' ग.   २. 'करणम्' ख. घ. ङ.

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥

एते तीक्ष्णादयो दश गुणाः चित्तोपप्लाविनः चित्तसम्मोहकारिणो विषेऽप्युक्ताः । तत्रस्थाश्च ते जीवितान्ताय जायन्ते । तत्र तेषामुत्कर्षवृत्तिर्हेतुः । मद्ये ते गुणाः उत्कर्षाभावाद् जीवितान्ताय न भवन्तीत्येष विशेषः । अनेनैतत् कथयति--विषं मद्यसममेवौजसो विपरीतमिति ॥

कथं कृत्वा मद्यं चेतो विकारं नयतीत्याह—

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
आद्ये मदे,

तीक्ष्णादिभिरित्यादि[1] । तीक्ष्णादिभिर्दशभिः गुणैः ओजसो मन्दादीन् दश गुणान् संक्षोभ्य दुष्टतामापाद्य । संक्षोभणं च विपरीतत्वात् स्वप्रभावत्वादित्यन्ये । संक्षोभ्य चेतो विक्रियां नयत्याद्ये मदे मनोविकारं करोतीत्यर्थः । विषस्य सप्त वेगाः । मद्यस्य त्रयः प्रथममध्यमोत्तमाः । तेष्वयमाद्यो मदः । ननु तीक्ष्णादिभिरित्येतावदेवास्तु किं दशभिर्दशेत्यनेन । पाठादेव हि दशसंख्यावगमिष्यते । अस्त्येवैतत् । किन्तु सर्वैस्तीक्ष्णादिभिः सर्वानपि मन्दादीन् संक्षोभ्य चेतो विक्रियां मद्यं नयति न तु कियद्भिरपि तीक्ष्णादिभिः कियत एव मन्दादीनिति प्रतिपादनाय संख्याग्रहणम् । उक्तं च **मुनिना**—

"गौरवं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादं चाशुभावनात् ॥
रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकाषिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यात् सान्द्रतां तथा ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं विहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥
रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥

---

१. 'दि मद्यं सेवितं ती' । २. 'मदान्यत्र त्र' ग.

अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।
हृदयं विकृतिं याति तत्रस्था ये च धातवः ।।"

इति । आद्ये मदे यथास्वं प्रबोधजनके पुमान् स्थितो मद्यपानात् तदात्मिकं सुखं समधिगच्छतीत्यनुक्तमपि संभाव्यते । तथा च **मुनिः** —

"पञ्चस्वर्थेषु काम्येषु या रतिः प्रथमे मदे ।
यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ॥

इति ।

द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

ततो मद्यस्यातिपानेन द्वितीयो मदो भवति । तस्मिन् द्वितीये मदे प्रमादानां साहसानाम् इहामुत्र चाशुभहेतूनामायतने स्थाने । 'प्रमादानां कारणभूते' इतीन्दुः **हाटकश्च** । तस्मिन् स्थितः पुरुषो दुर्विकल्पैः कुतर्कैः हतः सन् मूढः कार्याकार्यानभिज्ञः । "दुर्विकल्पो दुश्चिन्ता तया हतः" इति **पाठ्ये** । सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति ज्ञानेन प्रथममदोत्पन्नेन तदानीं विमुच्यते । अथवा सुखमित्यधिमुच्यते सुखमिति मत्वा तस्मादधिकं मुच्यते । **हाटक**स्त्वाह—"अधिमुच्यते निश्चिनोति । सुखमेतदित्यभिनिविशते ।" इति । 'सुखमित्यभिमन्यते' इति केचित् पठन्ति । 'अवबुद्ध्यते' इत्यन्ये । तदेव सुखमित्यवबुद्ध्यते इत्यर्थः । **अरुणदत्तो**ऽप्याह–"मद्यस्य त्रयो वेगाः प्रथममध्यमोत्तमाः । तेष्वाद्ये द्वितीये च मदे मदवेगे प्रमादायतने प्रमादस्थानभूते स्थितः पुरुषो दुर्विकल्पहतः कृत्याकृत्यविवेकरहितः इदं वेदमिदं वेति विकल्पेन हतो वा मूढः किञ्चिदपि ज्ञातुमशक्तः सुखमिति सर्वसुखेभ्यो विमुच्यते । हितं सर्वं परित्यजति" इति ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

---

१. 'प्रमादकारण' मुद्रितपाठः ।

ततोऽप्यतिपानेन तृतीयो मदो भवति यस्य द्वितीयेन तथाविधः सन्धिर्भवति। मध्यमोत्तयोः द्वितीयतृतीयमदयोः सन्धिं प्राप्य अन्तरं लब्ध्वा मध्यमवेगमतिक्रम्यारब्धोत्तमवेगो राजसतामसः पुरुषो निरङ्कुशो व्याल इव न किञ्चिदशुभं नाचरेत्। अपि तु सर्वमशुभमाचरेदेव 'गच्छेदगम्या' इत्यादि। यन्नाचरति तन्न भवतीत्यर्थः। निरङ्कुशः स्वतन्त्रवृत्तिः। व्यालो दुष्टगजः। स गजो यथा सर्वमशुभमाचरति तद्वदिति। राजसतामस इति राजसश्च तामसश्चेत्यर्थः। राजसतामसग्रहणात् सात्त्विकः पुरुषो नेदृशीमवस्थामाप्नोतीति गमयति। राजसतामसः रजस्तमोभ्यां युक्तः सन् पुरुष इति केचित्। राजसगुणयुक्तस्तामस इत्यन्ये। **पाठ्येऽ**प्युक्तं--"न किञ्चिन्नाचरेदिति सर्वान् प्रतिषिद्धान् करोतीत्यर्थः। तदुक्तं **सौश्रुते**—

"गच्छेदगम्याः पुरुषोऽतिमत्तः
खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि
तस्मान्मदं न प्रशिशंसिषामः॥" इति॥

'इयं भूमि'रित्यादिना त्रिलिङ्गेनापि मद्यस्य त्याज्यतां प्रकटयति—

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम्।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम्॥ ६॥

अवद्यानां दोषाणामियं भूमिः स्थानम्। यो मध्यमोत्तमयोः सन्धिः दौःशील्यस्य दुराचारत्वस्य इदमास्पदं प्रतिष्ठा। इदमिति सन्धिः। बहुमार्गाया अनेकमुखायाः दुर्गतेः पापगतेः नरकादेः परमत्यर्थम् अयमेकः प्रधानो देशिकः आचार्यः, कारक इत्यर्थः। दुर्गतिं ददातीति यावत्। अयमिति सन्धिः। इयमिदमयमिति भूम्यास्पददेशिकापेक्षया लिङ्गत्रयनिर्देशः। न सन्ध्यपेक्षया। **सारकृदे**वमाह—"इयं मदावस्था मध्यमोत्तमयोः सन्धिप्राप्तिः अवद्यानां भूमिः आकरः। इदं मदावस्थान्तरं, एकोऽयं मदविशेषो दुर्गतेः नरकप्राप्तेः देशिकः आचार्यः उपदेष्टा" इति। **पाठ्ये** तूक्तं—"इयं सुरा इदं मद्यमयमासवः" इति॥

सम्पूर्णस्य तृतीयमदस्य लक्षणमाह—

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥

निश्चेष्ट इत्यादि । तृतीये तु मदे सम्पूर्णे स्थितो निश्चेष्टः शववत् शेते । ओजसो विहतत्वान्निश्चेष्टः चेष्टया कायवाङ्मनोलक्षणया रहितः केवलं शयनमेव भजते । एवं च सत्यसौ च पापात्मा मरणादपि पापतरां दशामवस्थां प्राप्तः । मृतो मरणसमनन्तरमेव शरीरान्तरं प्राप्य सुखं वा दुःखं वा विन्देत, तृतीयां मदावस्थां प्राप्तस्तु पुरुषो परशरीराप्राप्तेर्न कथञ्चित् सुखाद्यनुभवतीति मरणादप्यनिष्टत्वान्मरणादपि पापतरां दशामित्युक्तम् । मदत्रयलक्षणम् इत्युक्तं मुनिनापि—

"ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पेऽपि विहते तूत्तमो मदः ॥" इति ॥

धर्मेत्यादिना तृतीयमदावस्थायाः कष्टत्वान्मद्यातिसक्तिं निराकरोति—

धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद् बुधः ॥ ८ ॥

यदासक्तः यस्मिन् मद्ये आसक्तः तत्परो नरो धर्मादीन् दृष्टादृष्टफलान् न जानाति तन्मद्यं बुधः कथं शीलयेत् । तन्मद्यं बुधः कथमपि शीलयितुं नार्हति । शीलयेदित्यनेन सक्तिं निषेधयति न तु पानमात्रम् । तस्मात् शीलनान्मोहादयोऽपि भवन्तीत्याह—

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।

मद्य इत्यादि । मद्ये नित्यं मोहादयः संश्रिताः तत्कारणत्वात् । अपतानको वातव्याधौ वक्ष्यते । अथवा किं मोहादिभिरुक्तैः, यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशः यत्र यस्मिन् मद्ये उपयुक्ते स्मृतिविभ्रंश एको भवति तत्र मद्ये यदासाधु अशोभनं तत् सर्वमवश्यं स्थितमेव ॥

तच्च मद्यमयुक्तियुक्तं सुतरामसाध्विति प्रतिपादयन्नाह---

अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

अयुक्तियुक्तमित्यादि । **सारकृद**प्याह–"अयुक्तियुक्तमित्यादिना मिथ्याहारादपि मद्यस्य अयुक्तियुक्तस्य निन्द्यतां ब्रूते । अपि च मोहादिकर्तृत्वमपीति पीतस्य युक्तियुक्तस्य चेति प्रतिपादयितुं चाह" इति । अयुक्तिः द्रव्यतः कालतो देशतः क्रमतश्च शास्त्रविहितमार्गादन्यथाभावः । अयुक्त्या सेवितमन्नं व्याधये भवति अथवा मरणायैव तदा च न कदाचिददृष्टक्षतिः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । मद्यं पुनरयुक्तियुक्तमयुक्त्या पीतं त्रिवर्गादेरपि नाशनं त्रिवर्गादिनाशनेऽपि पर्याप्तम् । अपिशब्दात् सुतरां व्याधये भवति मरणाय वा । धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । आदिग्रहणेनान्येषां सर्वेषां प्रशस्तानां गुणानां ग्रहणम् ॥

तच्च मद्यं (न) सर्वत्र दोषावहत्वेन सम्भवतीत्याह---

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥
स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥

नातिमाद्यन्तीत्यादि । **सारकृत्तु**–"नातिमाद्यन्तीत्यादिना तां च युक्तिं वक्ति" इत्याह । बल्यादयो बहुनापि मद्येन नातिमाद्यन्ति । यथोपद्रवयुक्तास्तथा न माद्यन्तीत्यर्थः । बलिनः प्रभूतबलाः । कृत आहारो यैस्तै कृताहाराः । यथोक्तं भुक्त्वा पीतवन्तः । महाशना बहुभुजः । स्निग्धाः स्नेहभावितशरीराः । सत्त्वेन यौवनेन च युक्ताः । मद्यनित्याः सततपानात् सात्मीभूतमद्याः । तदन्वयाः मद्यपवंशजाः । **हाटको**ऽपि--"मद्यपकुलोत्पन्नाः" इत्याह । "तदन्वयाः मद्यनित्यान्वयजाः" इत्य**रुणदत्तः** । दृढाग्नयः तीक्ष्णाग्नयश्च ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विस्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति च ॥ १३ ॥

विपर्यये यथानिर्दिष्टाद् वैपरीत्ये अतिमाद्यन्ति यथा अबलिन इत्यादि। तथा विस्रब्धा अमृतमिवेदं स्पृहणीयं सुरैरपि पीयते अस्माभिरपीति तद्गतमनस्का विश्वस्ताः। कुपिताश्च ये च कुपिताः तेऽपि सर्वेऽतिमाद्यन्ति। अम्लरूक्षेण अम्लेन रूक्षेण च मद्येन सर्वे एवातिमाद्यन्तीति सम्बन्धः। अत्यर्थाम्लेनेति बोद्धव्यम्। मद्यस्य सर्वस्यैवाम्लगुणयोगात्। तथा साजीर्णे अजीर्णसहिते पीतेनातिमाद्यन्ति। सारकृत्त्वाह--"साजीर्णे सशब्द ईषदर्थे ईषदजीर्णे तस्मिन्नेव मद्ये पीतेऽतिमान्द्यन्ती"ति। अति बहुना अतिपानात् पीतेन चातिमाद्यन्ति॥

वातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा॥ १४॥

वातादिभिः पृथक् सर्वैः सन्निपातेन च चत्वारो मदात्ययाः स्युः। तथापि वातादिव्यपदेशस्तु भूयसा उत्कृष्टेन दोषेण व्यपदेशः॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा।
विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः॥ १५॥
शिरःपार्श्वास्थिहृत्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः।
उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः॥ १६॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम्॥ १७॥

तेषां चतुर्णां मदात्ययानां प्रमोहादि दुःस्वप्नदर्शनान्तं सामान्यं लक्षणं साधारणं लक्षणम्। सौम्याग्नेयो ज्वरो यो मिश्र इत्युक्तः। अथवा कदाचित् सौम्यगुणः कदाचिदाग्नेयगुणो ज्वरो भवति। उदरप्रदेशे पिण्डीभूय जरणं विष्टम्भः॥

यथादोषं लक्षणमाह—

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात्।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते॥ १८॥

विशेषादित्यादि । पूर्वोक्तेषु लिङ्गेषु सत्स्वपि अनिलान्मदात्यये विशेषेण जागरादयः स्युः ॥

पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥

पित्तान्मदात्यये विशेषाद्दाहादयः स्युः । देहोऽपि हरितहारिद्रवर्णो भवति । नेत्रकपोलयोश्च रक्तता ॥

श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।

श्लेष्मणश्छर्द्यादयः स्युः । निद्रा अतिनिद्रा ऊर्ध्वकाये अर्दः उदर्दः । अर्दः अर्दनम् । उरसोऽभिष्यन्द उदर्द इति च । "उदर्दोऽन्तःस्तब्धता" इत्यरुणदत्तः ॥

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं,

सर्वजे सान्निपातिके मदात्यये सर्वलिङ्गत्वं भवति । इत्युक्ता मदात्ययाः ॥

अनन्तरं मद्यकारणौ ध्वंसकविक्षयौ निर्णीयेते—

मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥
सहसानुचितं चान्यत् तस्य ध्वसकविक्षयौ ।
भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

मुक्त्वेत्यादि । यो नरो मद्यपः सन् मद्यं बहुकालं त्यक्त्वा सहसान्यदनुचितं मद्यमतिमात्रं पिबेत् तस्य नरस्य वाताद्धेतोः ध्वंसकविक्षयौ नाम्ना व्याधी मद्यव्यापत्सम्भूतौ भवेताम् । दुर्बलस्य विशेषेण भवेताम् । कष्टौ कृच्छ्रसाध्यत्वात् । **अरुणदत्त**स्त्वाह—"पूर्वं बहुशोऽनुभूय मुक्त्वा विरम्य पश्चान्मद्यं यः पिबेत् सहसापि तत्कालमेवान्यदनुचितमपथ्यं च पानभोजनादि कुर्यात् तस्य ध्वंसकविक्षयौ नाम व्याधी भवेताम् । मारुतात् सम्भूतौ कष्टौ कृच्छ्रसाध्यौ । दुर्बलस्य विशेषेण कृच्छ्रसाध्यौ" इति ।

तयोर्लक्षणमाह—

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।
शब्दासहत्वं तन्द्रा च; विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥

हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः ।

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादि लक्षणम् । शब्दासहत्वमन्यशब्दश्रवणासहनम् । तन्द्रा अलसभावः । विक्षये रुगादि लक्षणम् ।

मद्यमुपसंहरति—

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥ २३ ॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।

पानयोग्योऽपि यो मद्येभ्यो निवृत्तः जितात्मा जितेन्द्रियः बुद्धिपूर्वकारी विमृश्यकारी स शारीरमानसैः विकारैः कदाचिदपि न स्पृश्यते नाक्रम्यते ॥

अनन्तरं मद्यपचित्तोपघातसामान्यादत्रैव मदादयो निर्णीयन्ते—

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥

रजोमोहेत्यादि । अरुणदत्तस्तु—"मद्यव्यापदुपद्रवत्वाच्च मदादयोऽपि अत्रोच्यन्ते" इत्याह । रजःप्रधानस्य मोहप्रधानस्य अपथ्याहारपरस्य पुरुषस्य रसादिवाहिनां स्रोतसां अहिताहारसम्भूतवातादिदोषरोधेन समुद्भवाः मदादयस्त्रयो व्याधिविशेषा उत्पद्यन्ते । अरुणदत्तोऽपि "रजोगुणोद्रेकान्मोहेन च अहिताहारपरस्य मदादयः त्रयो गदाः स्युः" इत्याह । त्रिभिर्हेतुभिः त्रयो गदाः क्रमेण स्युरिति वा । यथोत्तरबलोत्तराः यथोत्तरमुपर्युपरि बलाधिकाः मदमूर्च्छायसन्न्यासा इति ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।

अत्र एषु मदादिषु मध्ये मदः सप्तधा दोषैः पृथग्भूतैः सर्वैश्च सन्निपातेन रक्तेन कुपितेन मद्येन विषेण चेति ॥

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।

वातोद्भवे मदे पुरुषः सक्ताभाषत्वादियुक्तो भवेत् । सक्तः कृतसङ्गः अनल्पः प्रभूतः द्रुतः शीघ्रप्रवृत्तश्च आभाषः आभाषणं यस्य स एवम् । चलः स्खलितचेष्टितः स्खलितं परवशं चेष्टितं गमनादि यस्य स एवम् । रूक्षा श्यावारुणा वा तनुर्देहो यस्य सः रूक्षश्यावारुणतनुः ॥

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

पित्तेन मदे क्रोधनत्वादियुक्तो भवति । परैर्विवादः कलहः ॥

स्वल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ।

कफाद्धेतोः स्वल्पा असम्बद्धा पूर्वापरविरुद्धा वाग् यस्य स एवम् । पाण्डुवर्णः । ध्यानपरः किमपि ध्यायन्नेव वर्तमानः । अलसः मन्दचेष्टः ॥

सर्वात्मा सन्निपातेन,

सन्निपातेन मदे सर्वात्मा अनन्तरोक्तसर्वलिङ्गो भवति ॥

रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिङ्गं च,

रक्तान्मदे स्तब्धाङ्गता स्तब्धदृष्टिता च भवति । पित्तलिङ्गं पित्तमद-लिङ्गं च भवति ॥

मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।

मद्येन सम्भूते मदे विकृतेहादित्वं लिङ्गम् ॥

विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥

विषे विषजे मदे कम्पः अतिनिद्रा च भवति । विषादिति वा पाठः । स एव विषजो मदः सर्वेभ्यो मदेभ्योऽभ्यधिकः उद्रिक्तवेगो बाधावहत्वेन ॥

लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद् वातादीन् शोणितादिषु ।

एषु च शोणितादिषु शोणितादिजेषु मदेषु वातादीन् मदलक्षणोत्कर्षा-ल्लक्षयेत् । अनेन एतदुक्तं भवति—रक्तमद्यविषमदा यद्यपि त्रिदोषजाः तथाप्युत्कर्षेण वातादीनामन्यतमस्य आधिक्यं व्यवस्येत् । इत्युक्ता मदाः ॥

मूर्च्छायलक्षणमाह—

अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत् तमः ॥ ३० ॥
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

अरुणमित्यादि । मारुतात्मके मूर्च्छाये पुरुषोऽरुणाद्यन्यतममाकाशं पश्यन् तमः प्रविशेत् मूर्च्छावस्थां प्राप्नोति । निश्चेष्टो भवतीत्यर्थः । तमःप्रवेशो मूर्च्छा । शीघ्रं च प्रतिबुध्येत शीघ्रं संज्ञां प्राप्नोति । हृत्पीडादयः तत्र भवन्ति ॥

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत् तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥ ३२ ॥
भिन्नविण्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

पित्तेन मूर्च्छाये रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् तमो विशेत् । विबुध्येत च अनन्तरमेव ॥

कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
तमश्चिराय बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् ।
गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

कफेन मूर्च्छाये मेघसङ्काशमाकाशं पश्यन् तमः आविशेत्, चिराच्च बुध्येत । आर्द्रचर्मावनद्धवद् गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैः युक्तो भवति ॥

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्दोषैः सन्निपतितैः यो मूर्च्छायः स सर्वाकृतिः सर्वलक्षणोपेतो भवति । अपरोऽन्योऽपस्मार इव निश्चेष्टं यथा तथा पुरुषमाशु पातयति । दोषकोपनानन्तरमेव शीघ्रं पातयति विना बीभत्सचेष्टितैरपस्मारोक्तैः मूत्रपुरीषोत्सर्गफेनोद्वमनादिभिश्चेष्टितैः वर्जयित्वा पातयति । महारम्भत्वेन निश्चेष्टाशुपातनेन च अपस्मारसदृश इत्यर्थः ॥

---

१. 'यश्च त', २. 'पातेन' ग.

मदमूर्च्छाययोः पुनरवबोधहेतुरुच्यते दोषेष्वित्यादिना—

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥

देहिनां मदमूर्च्छायाः दोषेषु कृतवेगेषु सत्सु स्वयमेव औषधनिरपेक्षा एवोपशाम्यन्त्यावेगकालम् । सन्न्यासः पुनः औषधैर्विना स्वयं न शाम्यति ॥

सन्न्यासः कथमुत्पद्यते इत्याह—

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्न्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

वाग्देहेत्यादि । अतिबलाः अतिप्रवृद्धबलाः स्वकारणविशेषवशाद्, मलाः वातादयो दोषा वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्य गृहीत्वा परस्परं सन्निपतिताः प्राणायतनं हृदयादि संश्रिताः सन्न्यासं कुर्वन्ति । "प्राणायतनसंश्रिताः हृदयेऽवस्थिताः" इत्यरुणदत्तः । तेन सन्न्यासेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमश्च भवति । तत्र च यदि शीघ्रं चिकित्सा न प्रयुज्यते ततः शीघ्रं म्रियेत । संभावनायां लिङ् ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
सन्न्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

तस्मात् सन्न्यासे विनिमज्जन्तं नरं शीघ्रं निवर्तयेद्, उद्धरेद् वैद्य इति शेषः । यथान्यं नरम् अगाधे अनास्पदे गम्भीरे ग्राहबहुले यादोभिर्मकरादिभिर्बहुभिराकीर्णे अतटे अपारे सलिलौघे विनिमज्जन्तं बलान्निवर्तयति तद्वदिति । अस्मिन् ग्राहवत् प्राणहरा रुग्विशेषाः । अगाधे ग्राहबहुले इत्यादिना उदाहरणेन महात्ययत्वमस्य व्याधेः प्रदर्शयन् स्वल्पकालयापनमप्यस्मिन् व्याधौ न कार्यमिति द्योतयति ॥

मदमानेत्यादिना मदात्ययनिदानत्वान्मद्येनैव उपसंहरन्नाह—

मदमानरोषतोष-
प्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।
युक्तायुक्तं च समं
युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥

तोषो हर्षः । मदप्रभृतिभिररिभिः । प्रभृतिशब्देन कामक्रोधादयः परिगृह्यन्ते । तैर्निजैरात्मीयैः परिष्वङ्गः युक्तायुक्तं च समम्, उचितानुचितं हिताहितं कृत्याकृत्यं चेत्येतत् समं भवति । कृत्याकृत्यविवेको न भवति । युक्तिवियुक्तेन मद्येन अक्रमपीतेन मद्येन एतद्भवति ॥

एवं विधिहीनस्य दोषमुक्त्वा बलकालेत्यादिना विधियुक्तस्य पुनर्गुणमाह । सारकृदपि—"बलकालेत्यादिना युक्तियुक्तस्य परमौषधत्वं च दर्शयति" इत्याह—

बलकालदेशसात्म्य-
प्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं
यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

बलादीनि प्रविभज्य पृथङ् निरूप्य तदनुरूपं बलाद्यनुरूपमेव यदि मद्यं पिबति तत एवं पानाद्धेतोः अमृतमेव पिबति सः । अमृतपानसदृशमेवंपानमित्यर्थः । तत्र बलादयो निर्णीताः । सहायास्तत्र नोक्ताः । ते त्रिविधाः । सात्त्विका राजसास्तामसाश्चेति । सहायशब्देनोपदंशादयो वक्ष्यन्ते इति केचित् । अमृतमिति अमृतमिवेत्यर्थः । अथवा परमौषधमिति यावत् ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

निजारिभिः परिष्वङ्ग इत्युक्तत्वादतःपरम् ।
अर्शांसि रिपुतुल्यानीत्युच्यतेऽर्शोनिदानकम् ॥

इन्दुरपि — "प्राणायतनाश्रयत्वसामान्यान्मदात्ययादेरनन्तरमर्शोनिर्णयायाध्यायारम्भः" इत्याह । **अरुणदत्तस्तु**—"मदात्ययवदनेकोपद्रवकरणत्वादनेकमूलरोगत्वात् कार्श्यपाण्डुत्वादिकरणसामान्याच्च" इत्याह ।

अथातोऽर्शसां निदानमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

केचित्—अरिवत् प्राणिनो मांसकीलका इत्यादिकं पद्यमत्र पठन्ति ।

अरिवत् प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ।
अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

(यद्) यस्माद् पाय्वादिषु मांसकीलका अरिवत् शत्रुवत् प्राणिनो विशसन्ति तस्मादर्शांसीत्युच्यन्ते । दोषा इत्यादिना सर्वेषामर्शसां गुदमेढ्रादिजानां सामान्येन सम्प्राप्त्यादीनि निरूपयति । दोषा वातादयो दुष्टाः त्वङ्मांसमेदांसि प्रदूष्य विविधाकृतीन् नानाविधाकृतीन् मांसाङ्कुरान् अपानादौ गुदादौ । आदिशब्देन कर्णनासिकालिङ्गयोन्यादिषु सर्वेषु शरीरप्रदेशेषु कुर्वन्ति तानर्शांसि जगुः ऊचुराचार्याः ।

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा समासतः ।
शुष्कस्राविविभेदाच्च,

सहेत्यादि । तानि अर्शांसि समासतः संक्षेपात् सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा सहोत्थानभेदाज्जन्मोत्तरोत्थानभेदाच्च द्वेधा द्विप्रकाराणि । सहोत्थानं सहोत्पत्तिः । जन्मोत्तरोत्थानं जन्मन उत्तरकालोत्पत्तिः । कानिचिच्छरीरेण सहजातानि कानिचिज्जन्मोत्तरकालभावीनि । **अरुणदत्तस्तु**—"सहजन्मभेदात सहजभेदाद् उत्तरोत्थानभेदादुत्तरोत्पत्तिभेदाच्च" इत्याह । तथा शुष्कस्राविविभेदाच्च

द्वेधा। कानिचिच्छुष्काणि कानिचिदास्रावीणि आर्द्राणि। **संग्रहे**- "समासतस्तु द्विविधान्यर्शांसि। सहजानि जन्मोत्तरकालजानि च। पुनश्च द्विविधानि। शुष्काण्यार्द्राणि च। सर्वेषां पुनरधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च" इति।

अपानादावित्युक्तम्। अथ तदेव गुदापरपर्यायं लक्षयत्यर्शःस्थान-प्रमाणावधारणार्थम्—

गुदः स्थूलान्त्रसंश्रयः ॥ ३ ॥
अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलाः स्थिताः।
वल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले।
यवाध्यर्धप्रमाणेन रोममार्गस्ततःपरम् ॥ ५ ॥

गुद इत्यादि। गुदः अर्शसां स्थानभूतः स्थूलान्त्रसंश्रयः स्थूलान्त्रप्रतिबद्धः स्थूलान्त्रमूलान्त्रस्याधोभूताग्रमर्धपञ्चाङ्गुलः अर्धेनोनाः पञ्च अर्धपञ्च अर्ध-पञ्चाङ्गुलानि यस्य सोऽर्धपञ्चाङ्गुलः अर्धोनपञ्चाङ्गुलः। **हाटकोऽपि**—"अर्धहीन-पञ्चाङ्गुल" इत्याह। सार्धचतुरङ्गुलपरिमाण इत्यर्थः। **अरुणदत्तोऽपि**—"अध्यर्ध-चतुरङ्गुल" इत्याह। वलीप्रमाण एवात्र गुद इति विवक्षितः। अर्धाधिक-पञ्चाङ्गुल इत्येके। तस्मिन् गुदे तिस्रो वल्यः स्थिताः। अध्यर्धाङ्गुलाः प्रत्येक-मध्यर्धाङ्गुलविशाला इत्यर्थः। **संग्रहेऽप्युक्तम्**—"गुदे तस्मिन् पूर्वमुक्ता वली-संज्ञास्तिस्रः पेश्योऽध्यर्धाङ्गुलास्ताः" इति। पूर्वमित्यङ्गविभागे। तासां नामान्याह—तासां वलीनां मध्ये अन्तः गुदस्याभ्यन्तरे स्थिता वली प्रवाहिणीति नाम्ना कथ्यते। मध्ये स्थिता मलस्य विसर्जनाद्विसर्जनी नाम। बाह्यस्था मलस्य संवरणात् संवरणी नाम। तस्याः संवरण्या बहिर्भागे अङ्गुले अङ्गुलमात्रे गुदोष्ठः स्थितः। स गुदोष्ठो मानेन यवाध्यर्धः सार्धयवप्रमाणः। तर्हि कथमङ्गुल इत्युक्तं सार्धयवप्रमाणस्य गुदोष्ठस्याङ्गुलं स्थानमित्ययुक्तं महत्त्वादिति। उच्यते—इह खलु संवरण्यास्तु अङ्गुलमात्रे गुदोष्ठो भवतीत्युक्ते अङ्गुलमात्रं वर्जयित्वा तत ऊर्ध्वं गुदोष्ठ इति सिद्ध्यति। यथा गोरुतमात्रे स्थितो ग्राम

१. 'रण्यर्धाङ्गुल' घ. ङ.

इत्युक्ते विवक्षातः गोरुतावसाने स्थित इत्युक्तं भवति । ततो गुदोष्ठात् परं रोममार्गः स्थितः । "रोमाण्यत्र ततः पर"मिति वा पाठः । ततो गुदोष्ठात्परं परत्र प्रदेशे रोमाणि जायन्त इति शेषः । **अरुणदत्तस्त्वेवमाह**—"तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले । तस्या बाह्याया वल्याः बहिर्गुदोष्ठोऽङ्गुले । गुदोष्ठोऽङ्गुलप्रमाण इत्यर्थः । यवाध्यर्धः स मानेन । रोमाण्यनु ततः परं ततो गुदोष्ठात्परं रोमाण्यनु । अनुना कर्मप्रवचनीयेन योगे रोमाणीति द्वितीया । ततः परं रोमाणि लक्षीकृत्य यो देशः स देशो मानेन यवाध्यर्धः । अध्यर्धयवमात्रः" इति॥

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजोपतप्तता ।
अर्शसां बीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य तान्यतः ।
असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु सहजन्मोत्तरभाविष्वर्शःसु सहोत्थानां सहजानामर्शसां वलीबीजोपतप्तता हेतुः । बीजं मातापितृबीजम् । पुरुषस्य गर्भाधानकाले येन बीजांशेन गुदवलय उत्पद्यन्ते तस्य दोषैरुपतप्तिः सहजानां कारणम् । **पाठ्ये**ऽपि—"वलीबीजं वल्युत्पादकबीजपरमाणुः । तस्योपतप्तिरि"त्युक्तम् । सा तु बीजोपतप्तिः मातापित्रपचारतः मातापित्रोरपचाराद्धेतोः बीजतापो भवति । तथा दैवाच्च बीजतप्तिर्भवति । दैवं पुराकृतमशुभकर्म । ताभ्यां मातापित्रपचारदैवाभ्यां यस्मात् सन्निपातस्य कोपः तस्मात्तानि सहजान्यर्शांसि असाध्यानि । एवमनेन मार्गेण प्राणिनां सर्वे रोगाः कुलोद्भवा आख्याताः । बीजोपतप्तत्वादसाध्या इत्यर्थः । **संग्रहे**ऽप्युक्तम्--"तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिरायतनं, तस्य द्विविधो हेतुः । मातापित्रपचारो दैवं च । ताभ्यां सन्निपातप्रकोपः तस्मात् तान्यसाध्यानि । एतेन कुलजाः सर्वे व्याख्याताः ।" इति । **अत्रेन्दुः**—"तस्या इत्युपतप्तेः । ताभ्यामिति मातापित्रपचारदैवाभ्याम् । तस्मादिति विशिष्टबीजोपतापात् । तानीति सहजानि । एतेनेत्यादिना बीजोपतापहेतुत्वेन सर्वेषां कुलजानां व्याधीनामसाध्यत्वं व्याख्यात"मिति । **अरुणदत्तस्तु**--"सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः एवमाख्याता" इत्यन्वयं वदन्, "एवमिति दोषसन्निपातकोपेन बीजोपतप्त्या दैवेन च जाताः सर्वे कुलजा रोगाः" इत्याह ।

सहजानां लक्षणमाह—

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

सहजानीत्यादि । सहजान्यर्शांसि तु विशेषेण रूक्षादिगुणसंयुक्तानि । विशेषेणेत्यनेन उत्तरजान्येवम्भूतानि कानिचिद् भवन्तीति द्योतयति । इन्दुस्तु—"सामान्येनार्शोलक्षणसम्भवे सहजानां दुर्दर्शनादित्वातिशय" इत्याह । रूक्षाणि दुर्दर्शनानि च । अणुमहद्ध्रस्वदीर्घवृत्तविषमकुटिलर्जुमृदुकठिनादिभेदेन किंभूताकृतीन्येतानीति निरूपयितुमशक्यानि । दुर्दर्शनानि अन्तर्मुखानि अदृष्टाग्राणि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि सन्निपातजत्वात् सर्वदोषोपद्रवैर्दारुणैस्तीव्रैरुपेतानि च ॥

षोढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः ।

अन्यानि जन्मन उत्तरकालभावीनि षोढा षट्प्रकाराणि । पृथग्दोषैः संसर्गाद् निचयात् । "संसर्गोऽत्र समुदितो विज्ञेयः" इति **पाठ्ये** । अस्रतो रक्तादिति संसर्गबहुत्वेऽपि तज्जानामेकजातित्वात् संसृष्टजत्वाविशेषात् पूर्वाचार्यानुरोधेन एकत्वमुक्तम् । तथा च **सुश्रुतोक्तिः**—"ननु षडनुपपत्तिः द्वन्द्वजानां सद्भावात् । न । लक्षणस्य चिकित्सायाश्चाभेदात् पृथङ् नोक्ताः । द्वान्द्विके द्वयोर्लक्षणं तदनुरूपं भिषग्जितं तदनुरूपा चिकित्सा" इति ।

शुष्कास्राविभेदाद् द्वैविध्यमुक्तम् । तदाह—

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ९ ॥

शुष्काणीत्यादि । तत्र सर्वाण्यर्शांसि वातश्लेष्मान्वयात् शुष्काणि भवन्ति । अस्रपित्ततो रक्तपित्ताभ्यामार्द्राणि भवन्ति । रक्तपित्तान्वयाद् आर्द्राणीत्यर्थः । "वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणि" इति **संग्रहे** ।

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।
अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
यानसंक्षोभविषमकठिनोत्कुटिकासनात् ।
वस्तिनेत्राश्मलोष्ठोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥

भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात् प्रतताऽतिप्रवाहणात् ।
वातमूत्रशकृद्वेगधारणात् तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥
आमगर्भप्रपतनाद् गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।
ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् ॥ १४ ॥
पायोर्वलीषु सन्धत्ते तास्वभिष्यण्णमूर्तिषु ।
जायन्तेऽर्शांसि,

दोषेत्यादि । दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः प्राक् पूर्वं सर्वरोगनिदाने 'तिक्तोषणे'त्यादिना सामान्यदोषकोपहेतुरुक्तः । तेन दोषकोपकारणेन अग्नौ सादिते अवसादं नीते । 'तेन दोषकोपेन' इत्यरुणदत्तः । मलेऽतिनिचिते अग्निसादेनाहारस्यासम्यक्पाकात् किट्टेऽतिवृद्धे पुनश्चातिव्यवायादिभिरपानो वायुः कुपितस्तमुपचितं मलं पायोर्वलीषु गुदवलीषु सन्धत्ते । तत्संपर्कात् तासु वलीषु अभिष्यण्णमूर्तिषु शिथिलीकृतास्वर्शांसि जायन्ते सम्भवन्ति इत्येतद् अर्शसां संप्राप्तिर्निदानं चोक्तम् । "अभिष्यण्णमूर्तिषु स्थूलाकृतिषु" इत्यरुणदत्तः । मेध्यमांसत्वं वाभिष्यण्णता । अभिष्यण्णमूर्तिषु स्रुतिरूपासु इत्यन्ये । यानसंक्षोभादश्वाद्यारोहणेन संक्षोभात् । विषमासनात् (कठिनासनात्) उत्कुदिकासनात् । 'उत्कुटिकासनादि'ति वा पाठः । वस्तिनेत्रादिघट्टनाद् अकुशलेन तिर्यक्प्रणिधानादिभिर्वस्तिनेत्रघट्टनं मलशोधनार्थमश्मलोष्ठघट्टनम्, उर्व्यां घर्षणमुर्वीघट्टनम् । चेलादिभिस्तले वा घट्टनाच्च । आदिशब्देन तृणादीनां ग्रहणम् । अत्यर्थं शीतेनाम्बुना संस्पर्शात् । प्रततमनवरतमतिप्रवाहणात् प्रवाहणम् अप्रवृत्तौ मलस्य प्रवृत्त्युपायो बलात् । वातादीनां वेगधारणाद् वेगानामप्रवृत्तानामुदीरणाद् वा । ज्वरादिभिश्च कर्शनाद् विषमाभ्यश्चेष्टाभ्यश्च धावनप्लवनादिभिः । योषितां स्त्रीणां पुनरामगर्भप्रपतनाद् गर्भवृद्धिप्रपीडनाद् ईदृशैश्चापरैर्भावैरिति । इन्दुना त्वेवमुक्तं—"दोषप्रकोपहेतुना मले दोषे वातादौ अतिप्रवृद्धे पुनश्चातिव्यवायादिभिरपानो वायुः कुपितस्तमुपचितं मलं दोषं गुदवलीषु सन्धत्ते । तेन दोषेण तासु गुदवलीषु अभिष्यण्णासु अर्शांसि संभवन्ति" इति ॥

तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥

विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः
सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥

मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
सरुक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥

आन्त्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अश्रद्धा वै धूमकोऽम्लकः ॥ १८ ॥

शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥

आशङ्का ग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।

तत्पूर्वलक्षणं तेषां जन्मोत्तरकालभाविनामर्शसां पूर्वरूपं मन्दवह्नितादि । नेत्रयोः शोफः श्वयथुः । शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः, मृदुकोष्ठस्य भिन्नशकृत्त्वं, व्यतिरिक्तकोष्ठस्य बद्धशकृत्त्वम् । "ग्रहोऽङ्गग्रहः" इत्यरुणदत्तः । मारुतः अपानाख्यो वायुः प्रचुरः प्रवृद्धः मूढः कुपितः प्रायो नाभेरधश्चरन् प्रायेण नाभेरधः सञ्चरन् सरुक् सतोदः तोदकृदित्यर्थः । सपरिकर्तः जठरे समन्ताच्छेदनमिव परिकर्तः[1]- ഛേദിക്കുന്നതോവക. कश्चित् शूलविशेषः । स्वनन् शब्द कुर्वन् कृच्छ्रान्निर्गच्छति । आन्त्रकूजनं कोष्ठशब्दनम् । आटोपो नाभेरधस्तात् स्फुरणम् । सशब्दस्य वायोः सञ्चारमाटोप इति च । क्षामता कार्श्यम् । उद्गारभूरिता प्रभूतोद्गारता । प्रभूतं मूत्रं विट् चाल्पा । अश्रद्धा अन्नाश्रद्धा । धूमको धूमायनम् । अम्लकोऽम्लोद्गारः । क्रोधवशाद् दुःखोपचारता । ग्रहणीदोषादिष्वाशङ्का । स्तोकं तल्लक्षणयुक्तत्वात् । इत्येतत्सर्वं तेषां पूर्वरूपम् ॥

एतान्येव विवर्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥

हतनामसु दुर्नामसु अर्शःस्वित्यर्थः, जातेषु एतान्येव लिङ्गानि मन्दवह्नितेत्याद्युक्तानि विवर्धन्ते व्यक्ततराणि प्रभूतानि भवन्तीत्येतानि रूपाणि ॥

---

१. 'र्तः शूलविशेषः' ख. घ. ङ ।

निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान् ।
मृद्गात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः
तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
क्लमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ।
क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन् मुहुः ष्ठीवन्नरोचकी ।
सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवंक्षणशूलवान् ॥ २६ ॥
गुदेन स्रवता पिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
विबद्धमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्वामं चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।

निवर्तमान इत्यादि। तैरर्शोभिरधोमार्गरोधान्निवर्तमानोऽपानः प्रतिलोमं निवर्तितोऽपानो वायुः सर्वेन्द्रियशरीरगान् अन्याननिलान् समानोदानव्यानप्राणान् प्रतिनिवृत्तिक्रमेण क्षोभयन् तथा मूत्रादीन् धातूंश्च रसादीन् साशयान् क्षोभयन् प्रचलयन् अग्निं मृद्गाति क्षपयति। 'मन्दीकरोति' इति **हाटकः**। ततोऽग्निमान्द्याद्धेतोः सर्वोऽप्यर्शसः सहजार्शोभिरुत्तरकालभाविभिर्वाप्युपतप्तः प्रायशः प्रायेण एवं भवति। अर्शांसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः दुर्नामवान्। 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पा० सू० ५-२-१२७) इति मत्वर्थेऽच्। भृशमत्यर्थं कृशः। हतोत्साहो नष्टोत्साहः। दीनोऽपटुचेष्टः। अतिक्षामः अतीव क्षामः शून्येन्द्रियबलः। निष्प्रभो नष्टतेजाः। असारोऽबलः। विगतच्छायः वर्णानुविधायिनी दीप्तिः च्छाया विगता यस्य स एवम्। जन्तुजुष्टः कृमिभिरुपद्रुतो द्रुम इव। यथा जन्तुजुष्टो द्रुमः पत्रविरहाच्छायादिरहित असारश्च भवति इति श्लेषोपमा।

जन्तुजुष्टम् - ഉറാൽപിടിക്ക। कृत्स्नैर्वाताद्युपद्रवैर्मर्मपीडनैर्ग्रस्तः क्लमादिभिश्च ग्रस्तः क्लैब्यादिभिरपि पीडितः। क्षीणशुक्रता क्लैब्यम्। "बाधिर्यम् - ചെവികേളായ്ക। तैमिर्यम् - കണ്ണുകാണായ്ക" इति पाठ्ये। अश्मरी-शर्करयोः विशेषो वक्ष्यते। अङ्गानां जङ्घोरुप्रभृतीनां भङ्ग इवाङ्गभङ्गः। अङ्गमर्द इति वा। क्षामभिन्नस्वरः क्षीणघुर्घुरस्वरः। मुहुर्मुहुः किमपि ध्यायन् मुहुः ष्ठीवंश्च भवति। सर्वपर्वादिषु शूलवान् भवति। पुलाकोदकसन्निभां यवागूपमां पिच्छां पिच्छिलास्रावं स्रवता गुदेन उपलक्षितः। "पुलाकोदकं यवगोधूमादिस्वेदः" इति सारकृत्। "पिच्छा - വഴുവഴുപ്പ്"। पुलाकोदकं - നെൽപുഴുങ്ങിയ പഴപ്പുനീര്" इति पाठ्ये। अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये बन्ध-मुक्तादिभेदेनानियमरूपं वर्च उपवेश्यते विसृजति। अन्तरान्तरेति कादाचित्क-लक्षणया॥

अथ वातार्शसां विशेषलक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥

बिम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥

शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः ।
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥

रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥

गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च ।

गुदाङ्कुरा इत्यादि। बह्वनिलाः वाताधिकाज्जाताः गुदाङ्कुराः अर्शांसि शुष्कादिगुणयुक्ताः। वातिकाः इत्यनुक्त्वा बह्वनिला इति वचनं सर्वे रोगाः त्रिदोषजा एव व्यवहारस्तु भूयसा इति उत्कृष्टदोषापेक्षया वातिकादिव्यपदेशः इति सूचनार्थम्। अणुप्राणिपरिसर्पणप्रतीतिः चिमिचिमा तदन्विताः। श्यावारुणान्यतरवर्णाः। विषमाः निम्नोन्नताः। परुषाः अस्निग्धाः खराः कर्कशाः। मिथो विसदृशाः परस्परविलक्षणाः नानाकृतय इत्यर्थः। वक्राः कुटिलाकाराः। बिम्ब्यादीनां फलसदृशाः। केचित् फलसदृशाः केचित् कदम्बसदृशाः तीक्ष्णाः सवेदनाः विस्फुटिताननाः विशीर्णाग्राः। केचित् सिद्धार्थकोपमाः सर्षपाकारसूक्ष्माङ्कुराः। हृद्द्रवो हृदि क्लेदः। स्रुतमिव हृदयस्य भवति। संवेदनाविशेषो हृद्द्रवः। कासाद्यावहाः कासादिकरा इत्यर्थः। तैरार्तो नरो ग्रथितत्वादियुक्तं शकृदुपवेश्यते। कृष्णत्वगादियुक्तश्च जायते। तत एव हेतोरस्य गुल्मादिसम्भवश्च। रोगश्च रोगस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम्॥

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः॥ ३४॥

तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः।
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः॥ ३५॥

दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः।
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः॥ ३६॥

यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः।

पित्तोत्तरा इत्यादि। पित्तोत्तराणां पित्तोद्बणानां विशेषलक्षणम्। नीलमुखाः नीलाग्राः रक्ताद्यन्यतमप्रभाः। विस्राः विस्रगन्धाः। श्लथाः शिथिला जीर्णाः। शुकजिह्वाद्याकृतयः। यवमध्याः यवस्येव मध्यं येषां ते तथोक्ताः। हारिद्रत्वङ्नखादयः पीतहारिद्रयोः पृथगुपादानादीषद्भेदोऽवगन्तव्यः॥

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः॥ ३७॥

उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः।
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः॥३८॥

करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।
वंक्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वाससहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दितामप्रायविकारदाः ।
वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।

श्लेष्मोल्बणाः महामूलत्वादियुक्ताः । स्तिमिताः स्तब्धाः कण्ड्वाढ्याः कण्डूबहुलाः । स्पर्शनप्रियाः स्पर्शने ससुखाः । करीरं वंशाङ्कुरम् । विकर्तनमिव शूलविशेषो विकर्तः । छर्दिरेव छर्दितम् । कफजा भृशमत्यर्थमग्निमार्दवकरा इति ग्राह्यम् । इतरदोषजातानामप्यग्निमार्दवकरत्वात् । आमप्राया आमबहुला विकाराः तान् ददाति । कफयुक्ताः प्रभूतमलाः, प्रवाहिका निस्तानिका । पाण्डुस्निग्धत्वगादयः । आदिशब्देन नखनयनमूत्रपुरीषादयो गृह्यन्ते । इत्यसंसृष्टलिङ्गम् ॥

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गाद्, निचयात् सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

संसर्गाज्जाताः संसृष्टलिङ्गाः, निचयात् सन्निपाताज्जाताः गुदाङ्कुराः सर्वलक्षणाः सर्वलक्षणयुक्ता भवन्ति ॥

अस्रजा उच्यन्ते—

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

रक्तोल्बणा गुदे कीला कीलाकारा अर्शांसि पित्ताकृतिसमन्विताः पित्तोल्बणार्शोलक्षणयुक्ताः । वरप्ररोहम् - പൊരാൽവിഴ । गुञ्जा - കന്നി । विद्रुमं - പവിഴം । तद्वर्णाः ते । गाढविट्प्रतिपीडिताः । अत्यर्थं दुष्टमुष्णं च रक्तं सहसा स्रवन्ति । तस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तितो भेकाभः मण्डूकसदृशः क्षोणितक्षयसम्भवैः दुःखैः पीड्यते । तानि च शिरोभितापादीनि । हतौजाः नष्टतेजाः कलुषेन्द्रियः अनिपुणेन्द्रियश्च भवति ॥

इदानीं दुर्नाम्नामुपद्रवभूत उदावर्तो वातविकारसम्भवो रोगोऽस्ति, स च गुदाङ्कुरैरन्यैश्चापाननिरोधे सति तद्धेतुभिः कुपितेन मारुतेन भवति । तस्य निदानं लक्षणं चाह—

मुद्गकोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः ।
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।
पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसम्भवः ।
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ।
ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥

मुद्गकोद्रवेत्यादि । इन्दुरपि—"अनन्तरमर्शसामुपद्रवस्योदावर्ताख्यस्य मुद्गेत्यादिना हेत्वादिकमुच्यते" इत्याह । जूर्णाह्वस्तृणधान्यविशेषः । चणकाद्यैरन्यैश्च रूक्षैः संग्राहिभिः वायुरपानाख्यः स्वस्थाने कुपितः पक्वाशये गुदे च

कुपितः। "स्वे स्थाने नाभेरधः" इतीन्दुः। बली अधोवहानि पुरीषादिवहानि स्रोतांसि संरुध्य अधोगतं पुरीषं गुदमुखादिगतं पुरीषं संशोष्य वातादीनां सङ्गं कुर्वीत। दारुणमतीव पीडाकरम्। तेन वातादिसङ्गेन तीव्रा रुजा कोष्ठादीनां भवेत्। आध्मानादयश्च भवन्ति। उदरावेष्टः उदरस्यावेष्टनं वेण्यादिभिरिव यस्मिन् स उदरावेष्टः। परिकर्तनमुदरे। सुतरामत्यर्थं वस्तौ शूलं गण्डे च श्वयथुसम्भवः। पवनस्योर्ध्वगामित्वं श्वासवेगश्च भवति। ततः पश्चात् छर्द्यादयश्च भवन्ति। "तत ऊर्ध्वगतात् पवनात् छर्द्यादयो जायन्ते" इतीन्दुः। मनोविकारः मनोविभ्रमः। तेन च वातजा रोगा भृशदारुणाः तीव्राः जायन्ते। इत्येवमुक्त-प्रकारोऽयमुदावर्ताख्यो दुर्नाम्नामर्शसां परमोऽतिशयेन उपद्रवो भवति। "अय-मुदावर्तो दुर्नाम्नामुपद्रवत्वेन जायते" इतीन्दुः। वाताभिभूतकोष्ठानां तैः दुर्नामभिर्विनापि स उदावर्तो जायते॥

अनन्तरं तेषां साध्यासाध्यविभागमाह—

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ।
स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः॥ ५३॥

सहजानीत्यादि। सहजान्यर्शांसि असाध्यानि त्रिदोषाणि च असाध्यानि। (त्रिदोषजत्वे सति सहजानां पृथग्वचनमिति लक्षणं वैशेष्यात्?) यानि चाभ्यन्तरे वलौ स्थितानि तानि च असाध्यानि। तानि अग्निबलादिभिः अग्निबलकरैः द्रव्यैः दीप्ताग्नेः याप्यन्ते। आदिशब्देनायुर्देहबलपादसम्पदां ग्रहणम्। यान्यसाध्यान्युक्तानि तान्यपि पादचतुष्टयोपपन्नस्य आयुःशेषयुक्तस्य दीप्ताग्नेः याप्यन्ते। अग्निबलादिमतामसाध्यानि याप्यानि भवन्तीत्यर्थः॥

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च॥ ५४॥

द्वन्द्वजानि कृच्छ्रसाध्यानि। द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि तानि च कृच्छ्रसाध्यानि। सर्वाणि च परिसंवत्सराणि संवत्सरमतीतानि कृच्छ्रसाध्यानि। याप्योऽप्यसाध्यभेदः[1]॥

---

१. 'दः कृच्छ्रसाध्योऽपि असाध्यभेदः' ग।

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥

बाह्यायां तु वलौ जातानि सुखसाध्यानि । एकदोषोल्बणानि च सुखसाध्यानि । अचिरोत्पतितानि नवोत्पन्नानि च सुखसाध्यानि । इत्युक्तानि गुदजान्यर्शांसि ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥

मेढ्रादिष्वपि अर्शांसि वक्ष्यन्ते । आदिशब्देन भगनासाकर्णादीनां ग्रहणम् । यथास्वमध्याये नासारोगाध्याये कर्णरोगाध्याये चेति । **अरुणदत्तस्तु**— "मेढ्रादिष्वपि जातानि यथास्वं दोषलक्षणाकृतिविशेषतो वक्ष्यन्ते" इत्याह । नाभिजानि नाभिजातानि त्वर्शांसि गण्डूपदमुखसदृशानि पिच्छिलानि मृदूनि च । भूमिजः कृमिविशेषो गण्डूपदः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चर्मकीलमाह—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

व्यान इत्यादि । व्यानो व्यानाख्यो वायुः श्लेष्माणं गृहीत्वा त्वचो बहिः त्वचो बाह्यप्रदेशे अर्शः करोति कीलोपमं स्थिरमचलं खरं खरस्पर्शं च । तं चर्मकीलं विदुः मुनय इति शेषः । बहिरिति "गुदाद्बहिः त्वचः" इतीन्दुः ॥

चर्मकीलस्य यथादोषं लक्षणमाह—

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

वातेनेत्यादि । तस्य चर्मकीलस्य वातेन तोदपारुष्यं भवति ॥

उपसंहरन्नाह—

अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

बुद्धिमान् वैद्यः अर्शसां प्रशमे आशु शीघ्रं यत्नं कुर्वीत । यस्मात् तानि अर्शांसि उपेक्षितानि गुदं बद्ध्वा गुदं निरुध्य आशु बद्धगुदोदरं उत्तरे वक्ष्यमाणं कुर्युः, तस्मादादावेव प्रशमे यत्नं कुर्वीत ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अष्टमोऽध्यायः ।

ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः कर्शनात् कुपितेन वायुना पायोर्वलीषु दुष्टासु जायन्तेऽर्शांसीत्युक्तम् । अस्मिन्नध्यायेऽपि अर्शोभिः स्नेहविभ्रमादिभिश्च कुपितोऽनिलः अनलं मन्दीकृत्य पुरीषं द्रवतां नयन् अतिसाराय कल्पते इति वक्ष्यति । एतेनार्शसां हेतुः ग्रहण्यतिसारौ ग्रहण्यतिसारयोः हेतुरर्शांसीति परस्परं हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धः । वक्ष्यति च—

"अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।"

इति । "अथवा मन्दानलत्वादधोगदोषहेतुत्वसामान्यं वा सम्बन्धः । उपद्रवत्वाद् दुर्नाम्नामतिसार उच्यते" इति **सारकृत्** । "उपवेश्यते इति प्रोक्तत्वादि"ति **पाठ्ये** । अन्यत् समानम् ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथातोऽतिसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।
अतिसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

दोषैरित्यादि । वातादिभेदेन षड्विधोऽतीसारः । स तु अत्यम्बुपानेन सुतरामत्यर्थं जायते ॥

कृशेत्यादिना सर्वातिसाराणां दोषजातानां निदानं सम्प्राप्तिं चाह—

कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापाद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय,

कृशामिषादिभिः तद्विधैः वातप्रकोपहेतुभिः अन्यैरनुक्तैश्चानिलः कुपितः सन् अब्धातुं शरीरगं विस्रंसयति अधस्तान्नयति । विरूढकमङ्कुरितसस्यं स्नेहविभ्रमः स्नेहव्यापत्तिः । अम्बुपानस्य पृथगभिधानं प्राधान्यात् । तेनैवाब्धातुना जाठरमग्निं हत्वा मन्दीकृत्य व्यापाद्य शून्यतां कोष्ठस्य कारयित्वा अनु शकृत् शकृतः समीपे न तु सर्वं कोष्ठं व्यापयन्नतिसारं करोति । पुरीषं द्रवतां नयन् तेनैव अब्धातुनातिसाराय प्रकल्पते सम्पद्यते । अनिल इति योज्यम् । **अरुणदत्तस्तु**—"धातून् रसादीनधो विस्रंसयति अधोमुखान् करोति तेनैव हेतुना अनलं हत्वा" इत्याह ॥

लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आध्मानमविपाकश्च,

हृत्तोदादि सर्वातिसारस्य भाविनो लक्षणं पूर्वरूपम् ॥

तत्र वातेन विड्जलम् ॥ ५ ॥

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥

तत्र तेष्वतिसारेषु मध्ये वातेनातिसारे विड्जलं शुष्कमुखादिरूपो नर उपवेश्यते विसृजति । विड्जलं जलभूतं मलमित्यर्थः । सम्प्राप्तिविशेषवशेन अच्छं वा ग्रथितं वा एवं मुहुर्मुहुरुपवेश्यते । तथा दग्धगुडाभासं अतिपाकप्राप्तगुडसदृशं सपिच्छापरिकर्तिकं सपिच्छं पिच्छिलमलावयवोपेतम् । परिकर्तिका समन्ताच्छेदनमिव शूलविशेषः तेन चोपेतम् । भ्रष्टपायुः गुदभ्रंशसंयुक्तः - മൂലം പുറപ്പെടുക । विनिष्टनन् निस्तानिकां कुर्वन् । निस्तानिका प्रवाहिका । विनिष्टनन् - ഞരങ്ങുക इति **पाठ्ये** । **अरुणदत्तोपि**—"पीडाशब्दं कुर्वन्" इत्याह । प्रवाहणेन पीड्यमान उपवेश्यते इत्यर्थः । **सारकृत्तु**—"विड्जलमिति

पाठे पूर्वापरविरोधः पुनरच्छमिति पठितत्वात्" इति वदन् विज्जलमिति पठति[1]। विज्जलं क्लिन्नोदकप्रायम् ॥

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
सशूलपायुसन्तापं पाकवान्,

पित्तेनातिसारे तृडादिमान् नरः पीतादिमुपवेश्यते । पीतहारिद्रयोरीषद्भेदो विद्यते । शाद्वलम् - ഒഠപ്പാഠപ്പുൽ । तत्सदृशम् । पायुसन्तापवान् पायुपाकवांश्च । अरुणदत्तस्तु—"पीतादिवस्तुसंयुक्तं विड्जलमुपवेश्यते" इत्याह ॥

श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च,

कफेन अतिसारे घनादिगुणयुक्तमभीक्ष्णमत्यर्थमुपवेश्यते । कफान्वितमिति स्वरूपेणातिसारे कफप्रवृत्तिः । अतिदुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् । अनुबद्धकृद् इति वा पाठः । निरन्तरातिसारीत्यर्थः । अल्पाल्पं सप्रवाहिकं च यथा तथा उपवेश्यते । सोत्क्लेशः दोषोत्क्लेशयुक्तः । कृतेऽप्यकृतसंज्ञः कृतेऽपि पुरीषोत्सर्गे गुरुत्वादकृतसंज्ञः । अकृतः पुरीषोत्सर्ग इति संवेदनायुक्तः ॥

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सर्वात्मा सर्वदोषस्वरूपः सान्निपातिकः सर्वलक्षणः सर्वदोषलक्षणः ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।

१. 'पठति । इन्दुरपि विजलमिति पठति । विजलं' ख. ग. घ. ङ ।

भयेन क्षोभिते चित्ते सति सम्भूतो वायुः सपित्तः शकृत् द्रावयेत् द्रवतां नयेत्। ततः परं क्षिप्रमेव उष्णं द्रवं प्लवं अतिसार्येत। अप्सु प्लवत इति प्लवम्। പൊങ്ങുക। तत् लिङ्गैः वातपित्तसममाहुः। वातपित्तजातिसारसदृशमित्यर्थः। तद्वच्च शोकतः तद्वद् भयेन तुल्यलिङ्ग शोकतोऽतिसार्यते। अरुणदत्तस्तु—"शोकतो यो भवति सोऽपि तद्वद् भवति तेन तुल्यो भवती"त्याह॥

अतिसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः॥ १३॥

सासृङ् निरस्रः,

सोऽतिसारः समासेन संक्षेपेण सामो निरामकश्चेति द्विधा द्विप्रकारः। तथा सासृङ् निरस्रश्चेति द्वेधा। सासृक् सरक्तः। निरस्रो नीरक्तः। सासृङ्-निरस्रयोस्तु अस्रमेव लिङ्गमिति पृथग् लक्षणावचनम्॥

सामनिरामयोः प्रयोजनवत्त्वाल्लक्षणमुच्यते—

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति।

शकृद् दुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः॥ १४॥

तत्रेत्यादि। तत्र तयोः सामनिरामयोराद्ये सामे गौरवात् शकृत् पुरीषमप्सु पतितं मज्जति। आमस्य गुरुत्वात् शकृतो गुरुत्वम्। तच्च दुर्गन्धं भवति आटोपादियुक्तस्य पुरुषस्य। आटोपः आनाहप्रायः। अर्तिरुदरतोदः। प्रसेकः വായിൽ നീരുറക.

विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्वोऽपि मज्जति।

एतद्विपरीतो निरामः। कफाद्धेतोः योऽतिसारः स पक्वोऽपि निरामोऽपि गुरुत्वादप्सु मज्जति। अस्मद्गुरवस्तु—"कफात् पक्वोऽपि मज्जति" इति पठन्ति कफादतिसारे पक्वेऽपि शकृद् गौरवादप्सु मज्जतीति वदन्तः। इत्युक्तोऽतिसारः॥

अथ ग्रहणीदोषनिदानमाह—

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः॥ १५॥

तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः।

अतिसारेषु वर्तमानेषु तदुपशान्ति प्रति वर्ज्यवर्जने सेव्यसेवने च यो नातियत्नवान् भवति तस्य ग्रहणीगदः स्यात्। तथा अन्यस्याप्यग्निनाशकैरत्यर्थं सेवितैः ग्रहणीदोषः स्यादिति संबध्यते॥

अतीसारग्रहणीदोषयोः भूयसा सादृश्यात् लक्षणविशेष उच्यते—

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥

सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

सामित्यादि । येन रोगविशेषेण हेतुना जीर्णेऽन्ने पुरीषं सामं वा निरामं वा पुरुषोऽतिसार्यते सोऽतिसारः अतिसरणाद्धेतोः । स च स्वभावादेव आशुकारी क्षिप्रं मरणकारी । कदाचिदतिसरणाद् ग्रहणीदोषस्याप्यतिसारसंज्ञा स्यादित्याशुकारीति द्वितीयो हेतुरुपन्यस्तः । एवंभूतोऽतिसारः ॥

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥

अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद् ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

ग्रहणीदोषे पुनरनियमेनातिसार्यते । (जीर्णे चाजीर्णे च तत्र यदजीर्णेऽतिसार्यते) तत् सामं सान्नं च । यत्तु जीर्णेऽतिसार्यते (तत्पक्वम् । अथवा जीर्णे कदाचिन्नातिसार्यते) । अकस्मात् कदाचिन्निमित्तमन्तरेणापि मुहुर्मुहुर्बद्धम् अकस्माच्च मुहुर्मुहुः शिथिलं शकृदुपवेशयेत् । (अत्र च दोषे सञ्चिते दोषे शकृत्युपवेशयेत् ।) **पाठ्यकारस्तु**—"सञ्चयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सञ्चयमनुसृत्य" इत्याह ॥

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

पक्वाशयमार्गे स्थिता कला ग्रहणी नाम । सा बलवती भुक्तमामाशये रुद्ध्वा विपाच्याधो नयति । अबला त्वाममेव विमुञ्चति । तया ग्रहण्या आमविमोचनादस्य व्याधेः ग्रहणीसंज्ञा । उक्तं चाङ्गविभागे—

"भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥"

इति । स ग्रहणीदोषः चतुर्धा चतुष्प्रकारः । पृथग्दोषैः सन्निपातेन च जायते ॥

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥

---

१. 'एवंरूपोऽति' ग ।

प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ॥ २० ॥

तस्य ग्रहणीदोषस्य प्राग्रूपं सदनादिकमन्त्रकूजनान्तम् । कर्णक्ष्वेडः कर्णनादः । ചെവിയിൽ വിളിക്ക । अन्त्रकूजनम् കുടൽകരക ॥

सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

तस्य चतुर्विधस्यापि सामान्यं लक्षणं कार्श्यादिकरपादशोफान्तम् ॥

यथादोषं लक्षणमाह—

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विषूचिका ॥ २२ ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ २३ ॥
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद् दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु अनिलाद्वाताद् ग्रहणीदोषे तालुशोषादयः स्युः । अभीक्ष्णमत्यर्थं बहुशो वा । विषूचिका [1]ഞാറാമ(?) । सर्वेषु रसेषु गृद्धिः इच्छा । जीर्णे जीर्यति पच्यमाने च आध्मानं भवति । भुक्तमात्रे स्वास्थ्यं समश्नुते । वातहृद्रोगादिशङ्कितश्च भवति । अस्य रोगस्य तेषां रोगाणां तुल्यरूपत्वात् तेषां लिङ्गमपीषत्सम्भवतीत्यरुणदत्तः । चिराच्चिरकालात् प्रवाहणादिना दुःखम् । द्रवं शुष्कं वा तनु शब्दवत् फेनवच्च पुनःपुनरनेकवेगेन वर्चो मलं सृजेत् । पायुरुक् श्वासकासवांश्च भवति ।

पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ।

१. 'ഞാറാമ' ख. घ । ഞാർക്കാമ ङ ।

पित्तेन नीलं पीताभं वा द्रवं पूति च सृजति । स्वयं च पीताभो भवति । अम्लोद्गारादिभिरर्दितः पीडितः च भवति ॥

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥ २६ ॥
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ।

श्लेष्मणा ग्रहणीदोषे दुःखं कृच्छ्रेण अन्नं पच्यते । छर्यादयश्च भवन्ति ।

हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

हृदयं स्त्यानं पिण्डितमिव मन्यते । स्त्यानं स्तिमितमित्य**रुणदत्तः** । उदरं च स्तिमितं गुरु च भवति । उद्गारो दुष्टमधुरः "दुष्टान्नेन मधुररसः" इत्य**रुणदत्तः** । सदनं सादः । स्त्रीषु हर्षणाभावः । भिन्नमामं श्लेष्मसंसृष्टं गुरु च यद्वर्चः तस्य प्रवर्तनं भवति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वजे सर्वसङ्करः ।

सर्वजे सर्वदोषलक्षणसङ्करो भवति ॥

विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

अङ्गस्य विभागे अङ्गविभागे शारीरे ये विषमाद्याः विषमतीक्ष्णमन्दाख्याः त्रयोऽग्नय उक्ताः तेऽपि ग्रहण्याश्रितत्वाद् ग्रहणीदोषाः स्युः । नन्वेवं सति सप्त ग्रहणीदोषाः इति प्राप्नोति । नैवम् । मुख्याः सम्प्राप्तिपूर्वरूपनिर्देशादि-युक्ताश्चत्वार एव ग्रहणीदोषाः । ये विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयस्ते ग्रहणीरोगाभासा इति बोध्यम् । **अरुणस्तु**—"तेऽपि ग्रहणीदोषाः स्युः ग्रहणीदोषेण तेषां सम्भव इत्यर्थः" इत्याह । अथवा तेऽपि ग्रहणीदोषाः ग्रहणीदोषस्य हेतवः स्युरिति वा ॥

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

समस्तु समोऽग्निः स्वास्थ्यकारणं भवति ॥

ग्रहणीदोषप्रसङ्गेनाष्टौ महारोगा उच्यन्ते वातव्याधीत्यादिना—

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

अशीतिभेदभिन्नो वातव्याधिः । वात एव व्याधिर्वातव्याधिः वातनिमित्तो व्याधिर्वा । तेऽष्टौ महारोगाः सुदुस्तरत्वादेव तेषां महारोगत्वम् ॥

[1]इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
निदानस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

1. 'इति निदानेऽष्टमोऽध्यायः' ख. घ. ङ ।

नवमोऽध्यायः ।

अधोगदोषहेतुत्वसामान्यादनन्तरं मूत्रकृच्छ्रप्रमेहनिर्णयायाध्यायारम्भः[1] । "ग्रहण्यतिसारवदधःस्रोतःस्रुतिसामान्या"दित्यरुणदत्तः । "महारोगत्वसामान्यादि"ति पाठ्ये । तयोरप्यतिकष्टत्वान्मूत्रकृच्छ्र उच्यते ।

अथातो मूत्रकृच्छ्रनिदानं व्याख्यास्यामः ।

विंशत्यां रोगेषु मूत्रमाहन्यते अतस्ते मूत्राघाताः । ते च क्रमेणात्रैवोच्यन्ते—

वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

वस्तीत्यादि । वस्त्यादय एकसम्बन्धनाः प्रोक्ताः । सम्बन्धनं ग्रथनम् । कथमेकसम्बन्धनत्वमिति । गुदास्थिविवराश्रयाः गुदसन्ध्यस्थिविवरसम्बन्धाः । एकस्थाने समीपसम्बन्धिन इत्यर्थः । गुदास्थिविवराश्रयत्वमेकसम्बन्धत्वे हेतुः ॥

वस्तेरधोमुखत्वान्मूत्रस्य अत्र प्रवेशः कथमित्याह—

अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः[2] पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

अधोमुख इत्यादि । **पाठ्यकारस्तु**—"अधोमुख इत्यादिना दोषाणां वस्तिप्राप्तावुपायमाह" इत्याह । "अधोमुख इत्यादिना मूत्राघातानां प्रसङ्गेन प्रमेहाणां चाश्रयः सम्प्राप्तिश्च उच्यते" इतीन्दुः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । वस्तिरधोमुखोऽपि यैः मूत्रवाहिसिरामुखैः सूक्ष्मैरनारतमनवरतं स्यन्दमानैः पार्श्वेभ्यैः पूर्यते यथा अधोमुखेऽपि नवे घटे जलमग्ने पार्श्वेभ्यो जलप्रवेशो दृष्टः तद्वद्वस्तावधोमुखे जलमध्यस्थिते पूरणं मूत्रेणेति । उक्तं च **संग्रहे**—"सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं वस्तिः । स मर्मस्वभिहितः प्राक् । स चाधोमुखोऽपि मूत्र-

---

१. 'यारम्भः' ग । २. 'भ्य एव पू' ख. घ. ङ ।

वहनाडीसूक्ष्ममुखसहस्रनिष्यन्देन मूत्राख्येनानवरतं नवो घट इवाप्सु मग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽम्भसा पूर्यते" इति । सौश्रुते चोक्तं—

"नाभिमुष्ककटीपृष्ठगुदवंक्षणशेफसाम् ।
एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥
अलाबुरिव संस्थानात् सिरास्नावाभिरावृतः ।
जाग्रतः स्वपतश्चापि स निष्यन्देन पूर्यते ॥
आ मुखात् सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ।
घटो यथा तथा विद्धि वस्तेर्मूत्रस्य पूरणम् ॥

अरुणदत्तस्तु—"अधोमुखो हि वस्तिर्हि" इति पठति । तत्पक्षे हिशब्दो यस्मादर्थे । एकः प्रसिद्धौ । यस्मान्मूत्रवाहिसिरामुखैः पार्श्वेभ्य एव पूर्यते अतो वस्तिरधोमुखो हि इति । यैः मूत्रं प्रविशति वस्तौ तैरेव स्रोतोभिः मूत्रेण सह एनं वस्तिं प्रविश्य दोषाः विंशतिं मूत्राघातान् कुर्वन्ति । तावतश्च प्रमेहान् कुर्वन्ति कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् मर्मसमाश्रयान् । मूत्राघातानां प्रसङ्गेन प्रमेहाणां चाश्रयः संप्राप्तिश्चोक्ता भवति । संग्रहे चोक्तं—"तैरेव स्रोतोभिः वातादयो दुष्टाः प्रविश्य वस्तिं यथास्वमाघातान् प्रमेहांश्च जनयन्ति" इति ॥

यथादोषं मूत्राघातस्य लक्षणमाह----

वस्तिवंक्षणमेढ्रार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे,

वस्तीत्यादि । वातजे कृच्छ्रे वस्त्याद्यर्तियुक्तः अत्यल्पमल्पाल्पं मुहुर्मुहुः बहुशः मूत्रयेत् मूत्रस्रावं कुर्यात् ॥

पैत्ते पीतं सदाहरुक् ॥ ४ ॥
रक्तं वा,

पैत्ते पित्तोद्भवे पीतं सदाहं सरुक् सरक्तं वा मूत्रयेत् ॥

कफजे वस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
सपिच्छं सविबन्धं च,

---

१. 'वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते' इति मुद्रिते ।

कफजे वस्तिमेढ्रयोः गौरवशोफवान् नरः सपिच्छं पिच्छिलावयवयुक्तं सविबन्धं च मूत्रयेत् ॥

सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

सर्वैर्मलैः दोषैः कृते कृच्छ्रे सर्वात्मकं सर्वदोषलक्षणस्वरूपं मूत्रयेत् । एवं चत्वारि कृच्छ्राणि ॥

अधुनाश्मरीसम्भवमाह—

यदा वायुर्मुखं वस्तेरावृत्य परिशोषयेत् ।
मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥

सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद् गोरिव रोचना ।
श्लेष्माश्रया च सर्वा स्याद्,

यदेत्यादिना सर्वाश्मरीषु सम्प्राप्तिरुच्यते । यदा यस्मिन् काले वायुः कुपितो वस्तेर्मुखमावृत्त्य रुद्ध्वा केवलं मूत्रं वस्तिस्थं कदाचित् परिशोषयेत् कदाचित् सपित्तं कदाचित् सकफमथवा सशुक्रं परिशोषयेत् तदाश्मरी क्रमाद् यथोत्तरं घोरा संजायते । अरुणदत्तस्त्वाह—"तदा क्रमाद् अश्मरी घोरा तीव्रा जायते । क्रमादिति शोषस्य हेतुत्वाद् वायोः प्राधान्यात् पूर्वं वातिका ततः क्रमेण पित्ताद्यस्तिस्रः" इति । पित्ताद् गोरिव रोचना गोपित्ताद् रोचनेव सम्भूता । सर्वा चतुर्विधाप्यश्मरी श्लेष्माश्रया स्यात् श्लेष्माणमाश्रित्य जायते । "श्लेष्माश्रयाश्च सर्वाः स्युः" इति वा पाठः । सर्वाश्चाश्मर्यः श्लेष्माश्रयाः श्लेष्माधिष्ठानाः श्लेष्माणमाश्रित्य जायन्ते इत्यर्थः । उक्तं च **सौश्रुते**—"चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठाना वातेन पित्तेन श्लेष्मणा शुक्रेन चे"ति । वातेन जाता वाताश्मरी, सैव मूत्राश्मरीत्यभिधीयते ॥

अथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।
मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥

अथानन्तरमस्याः सर्वस्याः अश्मर्याः पूर्वलक्षणं प्राग्रूपं वस्त्याध्मानादि। वस्तेराध्मानम्। तदासन्नदेशेषु परितः अतिरुक् अतिवेदना। मूत्रे वस्तगन्धत्वं वस्तमूत्रसमानगन्धमूत्रत्वम्। വസ്തം - ആട്° ॥

सामान्यलिङ्गं रुङ् नाभिसीवनीवस्तिमूर्धसु।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम्।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग् भवेत् ॥ १० ॥

सर्वाश्मर्याः सामान्यलिङ्गं मूत्रयतो नाभ्यादिषु रुग् वेदना। तयाश्मर्या मूत्रमार्गनिरोधने सति मूत्रं विशीर्णधारं स्यात्। तद्व्यपायात् तन्निरोधाभावात् सुखं मेहेत्। अच्छं गोमेदकोपमं गोमेदको रत्नविशेषः തെളിമരതകം। तत्तुल्यवर्णं मेहेत। "तद्व्यपायादश्मरीविगमादि"तीन्दुः। तत्संक्षोभात् तस्या अश्मर्या वस्तौ हस्त्यश्वादिकृतेन संक्षोभेण हेतुना क्षते सति घर्षणेन सास्रं सरक्तं मेहेत्। आयासादध्वादिकृतादतिरुक् च भवति ॥

यथादोषं लक्षणमाह--

तत्र वाताद् भृशात्यार्तो दन्तान् खादति वेपते।
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ॥ ११ ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः।
श्यावा रूक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥

तत्रेत्यादि। तत्र तासु वाताश्मर्यां वस्तिसीवनीमेहनादिषु[1] भृशात्यार्तः तीव्रवेदनयार्दितः वेपते वेपथुमान् भवति। अनिशं क्वणन् हाहेत्यादिशब्दं कुर्वन् सानिलं शकृन्मुञ्चति बिन्दुशो मुहुर्मुहुः मेहति। अश्मरी चास्य श्यावा रूक्षा कण्टकैश्चितेव स्यात्। श्यावादिवर्णविशेषनिर्देशो बहिर्निष्क्रान्तानां वर्णं दृष्ट्वा यथादोषं चिकित्साकरणार्थम्। इत्येतद् वाताश्मरीलक्षणम् ॥

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीतासिताश्मरी ॥ १३ ॥

---

१. 'हनेषु' ग।

पित्तेनाश्मर्यां वस्तिर्दह्यते पच्यमान इव चोष्मवान्। "पित्तेन पच्यमान इव दह्यते वस्तिः" इति **संग्रहे**। अश्मरी भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ताद्यन्यतमवर्णा च भवति। एतत् पित्ताश्मरीलक्षणम्। अश्मरीणां भल्लातकास्थिसंस्थाननिर्देशस्तदनुसारेण वस्त्यवयवविपाटनार्थम्। **हाटको**ऽप्याह–"अश्मरीणां भल्लातकास्थिसंस्थाननिर्देशस्तदनुरूपप्रसारणेनाहरणार्थम्। एवमन्यत्रापि" इति॥

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता॥ १४॥

श्लेष्मणा जातायामश्मर्यां वस्तिर्निस्तुद्यत इव। शीतलो गुरुश्च भवति। अश्मरी च महती स्थूला मधुवर्णा सिता शुक्ला वा भवति। एतत् श्लेष्माश्मरीलक्षणम्॥

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः॥ १५॥

एतास्तिस्रोऽश्मर्यो भूयसा भूयिष्ठं बालानामेव भवन्ति। तेषामेव च जाता आश्रयस्य वस्तेरल्पत्वान्मांसोपचयस्याल्पत्वाच्च बळिशादिना ग्रहणे आहरणे च सुखोपायाः। महतां तु यथोक्तहेत्वभावाद् ग्रहणाहरणे दुःखावहा इत्यर्थादुक्तं भवति। **संग्रहे** चोक्तं--"प्रायेण एतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते तेषामेव चाल्पवस्तित्वादल्पमांसोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणा भवन्ती"ति। आश्रयस्य वस्तेः अश्मर्याश्च उपचयाल्पत्वात्। वृद्ध्यभावादिति केचित्॥

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्।
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः॥ १६॥

शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी।
वस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी॥ १७॥

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते।
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्,

शुक्राश्मरी महतामेव यूनामेव जायते शुक्रधारणात् शुक्रवेगस्य धारणात्। कथं धारणमित्याह स्थानादित्यादि। स्वस्थानाच्च्युतं भ्रष्टं मैथुन-

विघाताद् बहिरमुक्तमनिरस्यमानं शुक्रमनिलो वायुः उपसंगृह्य गृहीत्वा मुष्कयोः वृषणयोः अन्तरे मध्ये शोषयति । तच्छुष्कं शुक्राश्मरीति भण्यते । सा वस्तिरुगादिकारिणी । तस्यां शुक्राश्मर्यामुत्पन्नमात्रायां अचिरकालोत्पन्नायां पीडितेऽभिभूतेऽस्मिन्नेवावकाशे शुक्राश्मरीस्थाने मुष्कयोरन्तरे शुक्रमेति आगच्छति । अकठिनत्वात् शुक्ररूपं निर्गच्छतीत्यर्थः । तस्मिन्नेवावकाशे पीडिते विलीयते चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः । विशेषेण लीयते तत्र सुष्ठु तत्र श्लिष्यति अकठिनत्वात् । **संग्रहे** चोक्तं—"उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे विलीयते" इति । **अरुणदत्त**स्त्वाह—"शुक्रमेत्य शुक्रं प्राप्य विलीयते प्रविलयमापद्यते । उत्पन्नावस्थायामेव पीडितः शुक्रत्वं प्राप्य विलीनो भवतीत्यर्थः" इति ॥

अश्मर्यैव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १९ ॥

अश्मर्यैव च वायुना अणुशो भिन्ना शर्करा स्यात् । एवकारेणाश्मर्यनन्यत्वं शर्करायाः प्रदर्शयति । सा तु शर्करा अस्मिन् वायावनुलोमगे मूत्रमार्गे अनुलोमं कृत्वा गच्छति सिकतेव मूत्रेण सह निरेति बहिः निष्क्रामति । प्रतिलोमगे सति वायौ सा निरुध्यते । सैवातिसूक्ष्मा सिकतेत्युच्यते । तुल्यलक्षणोपक्रमत्वात् पृथङ्नोक्तम् ॥

मूत्रेत्यादिना वातवस्तिलक्षणमाह—

मूत्रसन्धारिणः कुर्याद् रुद्ध्वा वस्तेर्मुखं मरुत् ।
मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
प्रच्याव्य वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम् ।
करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥
बिन्दुशश्च प्रवर्तेत मूत्रं वस्तौ तु पीडिते ।
धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
दुस्तरो दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

मूत्रसन्धारणशीलस्य पुरुषस्य मारुतो वस्तिमुखं रुद्ध्वा मूत्रसङ्गं कुर्यात्। रुजं वस्तिमेढ्रादौ कण्डूं च कुर्यात्। स वातवस्तिः मूत्राघातविशेषः। अधिकाद् वातकोपात् तस्यैव भेदमाह--कदाचिदित्यादिना। कदाचिन्मूत्रस्यात्यन्तवेगरोधाददृष्टवशाद्वा वायुः वस्तिं स्वधामतः स्वस्थानात् प्रच्याव्याधो नीत्वा उद्वृत्तं वृत्ताकारं गर्भाभं बहिःशोफादियुक्तं स्थूलं स्वप्रमाणाद् वृद्धं विप्लुतं चलितं चलनस्वभावं च करोति। तत्र रुगादयो भवन्ति। बिन्दुशश्च मूत्रं प्रवर्तेतेति सम्भावनालक्षणेन कदाचिदप्रवृत्तिरपि भवतीति सूचयति। वस्तौ तु पीडिते सति धारया त्वविच्छिन्नं मूत्रस्य प्रवृत्तिः। एवमेष द्विविधोऽपि वातवस्तिरिति नाम्ना स्मृतः। स च प्रथमो दुस्तरः कृच्छ्रसाध्यः। द्वितीयः प्रबलानिलत्वाद् दुस्तरतरः। "बिन्दुशो धारया चेति द्वैविध्यम्" इत्यरुणदत्तः॥

शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः॥ २३॥
अष्ठीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम्।
वाताष्ठीलेति साध्मानविण्मूत्रानिलसङ्गकृत्॥ २४॥

शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च अन्तरमाश्रितो वायुः अष्ठीलाभं घनम् अचलम् उन्नतं च ग्रन्थिं करोति। अष्ठीला पाषाणमयी तक्षणाहननोपकरणम्। (അമ്മിക്കല്ല്) । सा वाताष्ठीलेत्युच्यते। सा आध्मानादिकृत्॥

अथ वातकुण्डलिकामाह—

विगुणः कुण्डलीभूतो वस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः।
आविध्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टगौरवः॥ २५॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत् सृजन्।
वातकुण्डलिकेत्येषा,

विगुणः कुपितो न त्वनुलोमनः, तथा दोषदेशादिसहकारिकारणवशाद् वस्तौ कुण्डलीभूतः कुण्डलाकारगतिः तीव्रव्यथः तीव्ररुजाकरोऽनिलो वायुः मूत्रमाविध्य रुद्ध्वा स्तम्भादियुक्तो वस्तौ भ्रमति। "आविध्य क्षोभयित्वा" इति

सारकृत् । "कुण्डलीभूतः आध्मातः" इत्यरुणदत्तः । अथवा न मूत्रमाविध्य भ्रमति, किं तर्हि शकृदपि विमुञ्चन् मूत्रमल्पाल्पं विमुञ्चति । एषा वातकुण्डलिकेत्युच्यते ॥

मूत्रातीतमाह—

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥

न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

मूत्रं त्वित्यादि । मूत्रं तु चिरं विधृतं पुनर्विमुच्यमानं न निरेति न निर्गच्छति । विबद्धं वा निरेति । तदल्परुङ् मूत्रातीतमुच्यते ॥

मूत्रजठरमाह—

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत् तदा ।
कुर्यात् तीव्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
तन्मूत्रजठरं,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विधारणादित्यादि । मूत्रवेगनिरोधात् प्रतिहतं मूत्रं कर्तृभूतं वातेन अपानाख्येन उदावर्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं आपूरयेत् तदा तन्मूत्रं वातो वा तीव्ररुग् आध्मानमपक्तिं मलसंग्रहं च कुर्यात् तन्मूत्रजठरं विद्यात् ॥

अथ मूत्रोत्सङ्गं लक्षयति—

छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
आलिप्तमल्पं मूत्रं तु वस्तौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात् सरुजं वाथवा रुजम् ।
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ॥ ३० ॥

छिद्रेत्यादि । छिद्रवैगुण्येन छिद्रस्य मूत्रस्रोतसः केनचिद् व्रणादिना वैगुण्याद् अनिलेन वा वैगुण्येन आक्षिप्तं मूत्रस्याल्पं वस्तौ मेढ्रनाले वा मणौ मेढ्राग्रे वा स्थित्वा पश्चात् शनैः सरुजं नीरुजं वा स्रवेत् । किंभूतस्य–विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः सक्तस्य मूत्रस्य शेषेण गुरुशेफसो गुरुमेढ्रस्य । स मूत्रोत्सङ्गः ॥

मूत्रग्रन्थिं दर्शयति---

अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुग् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥

अन्तरित्यादि ।

मूत्रशुक्रं दर्शयति—

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

मूत्रितस्येत्यादि । मूत्रितस्य सञ्जातमूत्रस्य मूत्रवेगावस्थायामेव स्त्रियं यातो स्त्रियं गच्छतः वायुना उद्धतं क्षोभितं शुक्रं स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते भस्मोदकनिभं तन्मूत्रशुक्रमुच्यते ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विड्विघातमाह----

रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद् यदा ॥ ३३ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा ।
मूत्रं विट्तुल्यगन्धं स्याद् विड्विघातस्तदाह्वयः ॥ ३४ ॥

रूक्षेत्यादि । रूक्षदुर्बलयोः रूक्षदेहस्य दुर्बलस्य च वाताद् वातकोपाद् उदावृत्तं शकृत् प्रतिलोमप्रेरितं शकृद् यदा मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति मूत्रमार्गं प्रति गच्छति तदा मूत्रं शकृता संसृष्टं विट्तुल्यगन्धं च स्रवेत् । विड्विघातश्च भवेत् । स रोगः तदाह्वयः विड्विघाताह्वयः । 'विड्विघातं तमादिशेद्' इति वा पाठः ॥

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्त्युपस्थार्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
मूत्रं प्रवर्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥

व्यायामादिभिः प्रवृद्धं पित्तं वायुनाधः क्षिप्तं[1] वस्त्युपस्थयोः वस्तिमेढ्रयो- रतिदाहवत् पीतं सरक्तं केवलं रक्तमेव वा उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रात् प्रवर्तयेन्मूत्रम्। तं व्याधि उष्णवातं वदन्ति ॥

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य पित्तमारुतौ[2] वस्तिस्थौ सन्तौ सरुग्दाहं मूत्रक्षयं जनयेताम् । तदाह्वयं मूत्रक्षयाह्वयम् । स व्याधिः मूत्रक्षय इत्यर्थः ॥

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥

पित्तं वा कफो वा द्वावपि वा अनिलेन वस्तौ संहन्येते पीड्येते चेत् तदा मूत्रं पीतं रक्तं श्वेतं वा घनं सान्द्रं सदाहं कृच्छ्रात् स्रवेत् । शुष्कं च तन्मूत्रं शङ्खरोचनान्यतरचूर्णवर्णं कदाचित् पीतादिसमस्तवर्णयुक्तं वा स्यात् । तं व्याधिं मूत्रसादं मूत्रावसादं वदन्ति । 'मूत्रोपसाद'मिति केचित् । एवमेषां निदानं संप्राप्तिलक्षणं चोक्तम् ॥

'इति विस्तरतः' इत्यादिना अध्यायमुपसंहरति, द्वितीयं च प्रस्तावयति--

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

इति एवमुक्तप्रकारं मूत्राप्रवृत्तिजा रोगाः मूत्राघातजा रोगाः विस्तरेण निदानलक्षणैः प्रोक्ताः । ऊर्ध्वमतोऽध्यायादनन्तरं मूत्रस्यातिप्रवृत्तिजा रोगाः प्रमेहभेदा निदानलक्षणैः वक्ष्यन्ते ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

---

१. 'वायुना क्षिप्तं' ख. २. 'तौ कुपितौ व' ख. घ. ङ.

दशमोऽध्यायः ।

स्वयमेव अध्यायारम्भे सम्बन्धमुक्तवानाचार्यः—'ऊर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः' इति ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश, पित्ततः ।
षट्, चत्वारोऽनिलात्,

अथात इत्यादि । प्रमेहास्तावद् विंशतिः । सर्वेषां च प्रमेहाणां श्लेष्मा हेतुः । सर्वे च रोगस्वभावाद् नवोत्पन्नाः श्लेष्मप्रमेहा भवन्ति । अतः कफादिक्रमेण निर्दिश्यन्ते । तत्र तेषु मध्ये श्लेष्मतो दश प्रमेहाः उदकमेहादयो भवन्ति—उदकेक्षुसान्द्रसुरापिष्टशुक्लसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा इति दश । पित्तात् षट् प्रमेहाः—क्षारकालनीलहारिद्रमाञ्जिष्ठशोणितमेहाः भवन्ति । अनिलाद् वातात् चत्वारः प्रमेहाः वसामज्जहस्तिमधुमेहाख्याः भवन्ति इति विंशतिः ॥

तेषामित्यादिना प्रमेहाणां निदानमुच्यते----

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत् प्रायस्तत् प्रवर्तकम् ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥

नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।
एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥

तेषां प्रमेहाणां मेदआवहं मूत्रावहं कफावहं च यदन्नपानक्रियाजातं तत् प्रायः प्रवर्तकम् । तत् तेषां प्रवर्तकं भवति इति सम्बन्धः । क्रिया शय्यासनादिका । जातं समूहः । तदेवान्नपानादिकं दर्शयितुमाह—स्वाद्वम्लेत्यादि । एकस्थानासने रतिः प्रीतिः । तथा विधिवर्जितं

शयनमकाले स्वप्नः। स्वाद्वम्ललवणस्निग्धाद्येतत् तदन्नपानक्रियाजातमिति सम्बन्धः। संग्रहे[1]–"तेषां यत्किञ्चिदाहारविहारजातं श्लेष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः" इति।

श्लेष्मजानां सम्प्राप्तिमाह—

वस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः।
दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

वस्तिमित्यादि। एभिः स्वाद्वम्लादिभिः कारणैः दूषितः कफो वस्तिमाश्रित्य प्रमेहान् कुरुते। किं कृत्वा। वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषं दूषयित्वा। वपुःक्लेदः शरीरक्लेदः लसीकादिद्रवविशेषः। वपुः शरीरकान्तिः इत्येके। आमिषं मांसम्। **आगमटीकाल**–"ननु समगुणत्वान्मेदसः कफेन वृद्धिरेव विधातुं युक्ता न दूषणम्। उच्यते–विकृतत्वात्। अनेनैतन्निरूपयति–प्रतिरूपलाभादतिवृद्धानि दूष्याणि कुपितैर्दोषैर्युक्तानि दूष्यन्ते न वर्धन्त इति। **अस्मद्गुरवस्तु**–"दूषयित्वा वपुःक्लेदशुक्लमेदोरसामिषम्" इति पठन्ति कफेन स्वेदो न दूष्यते पित्ताश्रयत्वादिति वदन्तः। उक्तं च—

"तत्रास्थिनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः।
श्लेष्मा शेषेषु"

इति। **संग्रहे**–"तत्र वातपित्तमेदःक्लेदमांसशुक्लरसैरन्वितो वस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति" इति ॥

पित्तजानां संप्राप्तिं लक्षयति—

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम्।

पित्तमित्यादि। पित्तं कर्तृभूतं रक्तं मूत्रसंश्रयं दूषयित्वा अपिशब्दाद् वपुःक्लेदादींश्च दूषयित्वा प्रमेहान् कुरुते। कदा, कफादौ सौम्यधातौ क्षीणे सति ॥

वातजानां सम्प्राप्तिं दर्शयति धातूनित्यादिना—

धातून् वस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

---

१. 'संग्रहे चोक्तं' ख. घ. ङ.

मारुतो वायुः धातून् दूषयित्वा वातप्रमेहसम्पादनयोग्यान् वसादीन् संग्रहोक्तान् बस्तिमुपानीय बस्तेः सन्धिं नीत्वा प्रमेहान् कुरुते । तत्क्षयेऽपि तेषां धातूनाम् अन्यहेतुकानां क्षयेऽपि मेहान् कुरुते । धातूनिति वसामज्जलसीकौजांसि गृह्यन्ते। तथा च संग्रहे--"तत्र वातपित्तमेदःक्लेदमांसशुक्ररसैरन्वितो वस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति । तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं पित्तम् । तैर्वसामज्जालसीकौजोभिश्च वायुः" इति । क्षीणे कफादावित्युक्तत्वात् सर्वमेहेषु प्राक् श्लेष्मणः कोपः इत्यर्थादुक्तं भवति। उक्तं च संग्रहे--"त्रयाणामपि दोषाणां श्लेष्मा¹ प्राक् प्रकोपमापद्यते । श्लेष्माधिष्ठानत्वान्मूत्रस्य । तद्वृद्धेर्मेद एव च तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्यन्तसभागत्वात् । तदनन्तरं देहक्लेदादयः । ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं बलीभवत् शोणितमपि दूषयति । तत्क्षयेऽपि वायुर्वसादीन् धातून् शरीरस्य परमसारभूतान् वस्तिमाकृष्य मूत्रेण सह विसृजति" इति । अस्यार्थः-- सर्वेषु मेहेषु च रोगस्वभावात् श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । पित्तजेऽपि प्रथममल्पं कुपितः श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत् । किञ्चित्कालं श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । तत्रापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद् वायुः वसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्य अन्ते वातप्रमेहान् करोति । एवं क्रमेण दोषाणां कारणत्वं प्रथममेव वातपित्तप्राधान्येनोत्पन्नेऽपि फलतः किञ्चित्कफान्वयत्वमिति । सभागत्वं सदृशत्वम् । धातून् वस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः । "धातून् रसादीनि"त्यरुणदत्तः ॥

एषां साध्यासाध्यविभागमाह—

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।
समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥

साध्येत्यादि । श्लेष्मादिः भवो जन्म येषां ते तद्भवाः कफादिसमुत्थाः । तेन एवंविशिष्टेन सम्प्राप्तिविशेषेण हेतुना तद्भवा मेहाः क्रमेण साध्ययाप्यपरित्याज्याः स्युः । कफप्रमेहाः वपुःक्लेदादिदूषणमात्रे उत्थितत्वात् साध्या भवन्ति । पित्तमेहाः सौम्यधातुक्षये रक्तदूषणेनोत्थितत्वाद् याप्याः । वातमेहास्तु सर्वधातु-

१. 'ष्मा प्रमेहेषु प्राक्' इति मुद्रिते ।

क्षयोद्भूतत्वादसाध्याः । अन्यदपि हेत्वन्तरं साध्ययाप्यरित्याज्यत्वे वक्ति—समेत्यादि । समासमक्रियतया महात्ययतयापि साध्ययाप्यरित्याज्याः । अपिचेति समुच्चयार्थः । मेहकारणस्य कफस्य प्रमेहदूष्यस्य वपुःक्लेदादेरपतर्पणरूपतया एकयैव क्रियया साध्यत्वात् समक्रियतया कफप्रमेहा दशापि साध्याः । पित्तस्य शीतमधुरादिरूपा क्रिया प्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादिका दूष्यप्रतिपक्षत्वादौपयिकी । तस्मादसमक्रियया पित्तजा याप्याः । तत्कालोद्रिक्तोपद्रवनिरासेन यापनं कर्तव्यमिति । वातस्य स्निग्धमधुरादिकं सन्तर्पणरूपं पथ्यम् । प्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादिकम् । तदेवं विरुद्धक्रियत्वाद् वातप्रमेहा असाध्याः । महात्ययतयापि च आशु शरीरक्षपणहेतुत्वाच्च वातप्रमेहा असाध्याः । महांश्चासावत्ययो विनाशः शरीरविघातरूपो महात्ययः तस्य भावो महात्ययता तया । **अरुणदत्तस्तु**—"महात्ययतया महाव्यापत्करत्वेन वातमेहा असाध्याः" इत्येवं वदति, नत्वसमक्रियतामत्र योजयति । **आगमश्चात्र**—पित्तजा याप्याः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । संसृष्टो दोषो मेदःस्थानं च । दोषो हि पित्तं संसृज्यते श्लेष्मणा । तथा मेदो वा संसृज्यते मांसादिभिः, मांसं लसीकादिभिः । एवं दूष्याणां संसर्गः । तथा स्थानमपि पित्तस्यामाशयः । मेदसो वपावहनं तच्चामाशयैकदेशः । तेन संसृष्टत्वाद् दोषाणामनवरतं दूष्यस्य दूषणप्राप्तिः, अतः पित्तजानां याप्यत्वम् । मधुरशीतादि पित्तं जयति । रूक्षतीक्ष्णादि मेहम् । तेन यदेकस्य शमायालं तदपरस्य कोपायेति विरुद्धोपक्रमत्वम् । इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते, महात्ययिकत्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । यतोऽयमोजःप्रभृतीन् प्रक्षाल्य निर्हरति, अतो धात्वपचयात् तेषां महात्ययिकत्वम् । यत् पथ्यं स्निग्धादि वायोः तदपथ्यं मेदसः । यद्वा मेदसः तिक्तादि तदसाम्प्रतमनिलस्य इति विरुद्धोपक्रमत्वमिति । **संग्रहे**—"तस्मात् कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्ययाप्यासाध्याः । तथा पित्तजाः संसृष्टमेदःस्थानत्वाद् विरुद्धोपक्रत्वाच्च । वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च" इति ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

---

१. 'वं व' ख. ग. २. 'जाः साध्य' ग.

तेषां प्रमेहाणां सामान्यलक्षणं प्रभूतमूत्रता च आविलमूत्रता च। धातुसम्पर्कादाविलमूत्रत्वम् ॥

मेहानां भेदे कारणमाह—

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

दोषेत्यादि। दोषाणां श्लेष्मादीनां दूष्याणां च वपुःक्लेदादीनामविशेषे समानत्वे सत्यपि तत्संयोगविशेषतः तेषां दोषदूष्याणां संयोगभेदाद् उत्कर्षापकर्षकृतान्मूत्रस्य वर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते। आदिशब्देन गन्धरसस्पर्शानां ग्रहणम् ॥

अथ प्रमेहाणां लक्षणं संज्ञां च क्रमेणाह—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
मेहत्युदकमेहेन,

अच्छमित्यादि। उदकमेहेन अच्छत्वादिगुणयुक्तं मूत्रं मेहति मूत्रयति पुरुषः ॥

किञ्चिचाविलपिच्छिलम् ।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

किञ्चिदित्यादि। इक्षुमेहतः किञ्चिदाविलपिच्छिलं इक्षुरसमिवात्यर्थं मधुरं च मेहति ॥

सान्द्रीभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।

पर्युषितं रात्रिस्थितं मूत्रं सान्द्रीभवेद् घनीभवेद् बहलं भवेत्। एवं सान्द्रमेहेन मेहति। सान्द्रीभवदिति पाठे मूत्रविशेषणम्। "पर्युषितम् अहोरात्रं स्थित"मित्यरुणदत्तः ॥

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥

सुरामेही गन्धवर्णरसैः सुरातुल्यं तथा उपर्यच्छम् अधो घनं मेहति। तन्मूत्रं मूत्रभाजने उपर्यच्छमधो घनं भवति। **संग्रहे**—"सुरातुल्यमुपरि प्रसन्नम् अधः सान्द्रं सुरामेही मेहति" इति।

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहलं सितम् ।

पिष्टेन पिष्टाख्येन मेहेन पिष्टवद् बहलं सान्द्रं सितं च मूत्रणकाले संहृष्टरोमा मेहति ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

शुक्रमेही शुक्राभं शुक्रतुल्यं शुक्रमिश्रं वा प्रमेहति ॥

मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

सिकतामेही मूर्तान् संहतान् अणून् सूक्ष्मांश्च सिकतासदृशान् मलान् श्लेष्मादीन् मूत्रेण सह प्रमेहति ॥

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥

शीतमेही सुबहुशो मधुरं मधुररसम् अत्यर्थशीतलं मेहति ॥

शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दंमन्दं प्रमेहति ।

शनैर्मेही शनैःशनैः मन्दंमन्दं प्रमेहति । शनैःशनैरिति वेगमुद्दिश्य । मन्दंमन्दमिति धारामुद्दिश्य । **सारकृत्तु**—"[1]शनैःशनैःशनैर्मेहीत्युद्दे(शो? शाद्) न पौनरुक्त्यम् ।" "मन्दंमन्दं स्वल्पंस्वल्पं मेहति" इत्यरु**णदत्तः** ॥

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

लालमेहेन लालावत् तन्तुयुक्तं मूत्रं पिच्छिलं च मेहति । इत्येते दश कफप्रमेहाः ॥

इदानीं पित्तमेहानाह—

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

गन्धेत्यादि । क्षारेण क्षारमेहेन गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारतोयवत् क्षारतोयसदृशं मूत्रं मेहति । स्रुतः क्षारः क्षारतोयम् ॥

नीलमेहेन नीलाभं,

नीलमेहेन नीलाभं नीलवर्णं मेहति ॥

---

१. 'शनैःशनैः मेहतीत्युद्देशो मन्दंमन्दमिति न पौनरुक्त्यम्' ख । 'शनैःशनैर्मेहतीत्युद्देशो मन्दंमन्दमिति निर्द्देशो न पौ' घ. ङ । 'शनैश्शनैर्मेहीत्युद्देशो मन्दंमन्दमिति न' ग ।

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

कालमेही मषीनिभं दीपाग्रभूतमषीवर्णं मेहति । **संग्रहे** चोक्तम्–"उष्णं मषीनिभं कालमेही सफेनमच्छमम्लं वा चाषपत्रनीलं नीलमेही"ति ॥

हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।

हरिद्रमेही कटुकरसं हरिद्रासन्निभं दहत् मेढ्वस्त्यादिषु दाहं कुर्वत् मूत्रं मेहति ॥

विस्रं मञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

मञ्जिष्ठमेहेन विस्रं विस्रगन्धं मञ्जिष्ठासलिलोपमं मेहति ॥

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

रक्तमेहतः विस्रं पित्तासृग्गन्धमुष्णं सलवणं रक्तवर्णं च मेहति । एते षट् पित्तजाः ॥

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

वसामेही वसामिश्रं मूत्रं केवलं वसां मुहुर्मुहुर्मूत्रयेत् ॥

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

मज्जमेही मज्जाभं मज्जसदृशं मज्जमिश्रं वा मुहुर्मुहुर्मेहति ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ।

हस्तिमेही मत्तो हस्तीव अजस्रमनवरतमविच्छिन्नधारं मूत्रं वेगरहितं सलसीकं विबद्धं च बद्धमिव प्रतिभासयुक्तं नाभेरधो विबन्धयुक्तं वा प्रमेहति ॥

मधुमेही मधुसमं,

मधुमेही गन्धवर्णरसैः मधुसमं मूत्रं मेहति । कथं मधुसमत्वम्, ओजः स्निग्धमधुरं तद् रौक्ष्याद् वायुः कषायत्वेनोपसृजति । तेन कषायमधुरानुयातं मध्विव मेहति मधुमेहीति वचनात् । ओजो नाम धातुसारः । उक्तं च–

---

१. 'षीकालं काल' मुद्रितपाठः । २. 'माञ्जि' ग । ३. 'विस्रगन्धं' ख । 'पित्तगन्धं' घ. ङ । ४. 'मज्जानं' मुद्रिते । ५. 'विबद्ध' ख. घ. ङ ।

'ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।'

इति । तत् प्रसृतमानं स्निग्धमधुरं च । वातसंयोगात्तु कषायत्वम् ॥

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

क्रुद्धे धातुक्षयाद् वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

स च मधुमेहो द्विधा किल जायते । कथं, वायौ धातुक्षयात् क्रुद्धे कुपिते सति अथवा तस्मिन्नेव वायौ दोषावृतपथे दोषावृतमार्गे सति एवं द्विप्रकारो जायते । केचिदाचार्या द्विविधमाहुः, बहवस्त्वेकमेव धातुक्षयवातकोपजमाहुः न तु मार्गावृतवातकोपजमिति सूचनार्थः किलशब्दः । वायोस्तु द्विधा कोपः । तथा चोक्तं **चरके**—

"वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन वा ।"

इति । एवं द्विधा वातकोपे सति मधुमेहो भवतीत्यर्थः ॥

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।

स च वायुरावृतोऽन्यैर्दोषैरावृतमार्गो दोषलिङ्गानि वातावरकदोषलिङ्गानि वातशोणितनिदानोक्तानि अनिमित्तमकस्मादेव प्रदर्शयेत् । वायोश्चलस्वभावत्वात् । अत एव क्षणात् क्षीणो वस्तेरपूरणाद् रिक्तः क्षणाच्च तस्य पूरणात् पूर्णो न तु रिक्तावस्थः । अत एव दोषावृतमार्गकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यतां भजते । न तु धातुक्षयकोपजवदत्यन्तासाध्यताम् । एते चत्वारो वातजाः ॥

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद् यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

कालेनेत्यादि । सर्वे च प्रमेहा उपेक्षिताः सन्तो यद् यस्मात् कालान्तरेण मधुमेहतां मधुमेहत्वं यान्ति यच्च यस्मात् सर्वेषु मेहेषु मध्विव मधुरं प्रायो मेहति । 'मधुरं रसतो गन्धवर्णाभ्यां मध्विव च प्रायो मेहती'त्यरुणदत्तः ।

अतो हेतोः सर्वेऽपि ते मधुमेहाख्याः भवन्ति। तनोः शरीरस्य माधुर्याच्च मधुमेहाख्याः। तनोः स्वभावान्माधुर्यम्। संग्रहे-"सर्व एव चोपेक्ष्यमाणाः मधुमेहत्वमायान्ति। तस्मात् सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते। यतः सर्वेष्वपि प्राङ् मध्विव मधुरं मेहति। मधुररसश्चास्य देहो भवति" इति। **धन्वन्तरीयाः** पुनराहुः –

"सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः।
मधुमेहत्वमायान्ति ते त्वसाध्या भवन्ति हि।" इति॥

अथ प्रमेहाणामुपद्रवभूतान् रोगानाह ---

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम्॥ २२॥

अविपाक इत्यादि। कफजन्मनां मेहानां अविपाकादय उपद्रवा जायन्ते।

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः।

पित्तजानां बस्तितोदादयो जायन्ते।

दाहस्तृष्णाम्लको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥ २३॥

विड्भेदोऽतिसारः। "पाण्डुरोगोऽपि जायते" इत्युक्तं **संग्रहे**॥

वातिकानामुदावर्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते॥ २४॥

वातजानामुदावर्तादयः स्युः। उदावर्तो बद्धपुरीषत्वम्। लोलता लौल्यं विषयस्पृहा॥

प्रमेहाणां कष्टतमान् पिटकासंज्ञानुपद्रवानाह—

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका॥ २५॥

विद्रधिश्चेति पिटकाः प्रमेहोपेक्षया दश।
सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु॥ २६॥

शराविकेत्यादि । शराविकादयो दश पिटकाः प्रमेहाणामुपेक्षया जायन्ते सन्धिमर्मसु तथा मांसलेषु च धामसु स्थानेषु, ऊर्वादिषु बहुमांसेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥

आसां क्रमेण लक्षणमनुगताभिधानं चाह—

अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शरावमानसंस्थाना पिटका स्याच्छराविका ॥ २७ ॥

अन्तेत्यादि । शराविकासंज्ञा पिटका अन्तोन्नतत्वादिगुणयुक्ता भवति । तथा शरावस्येव मानं प्रमाणं संस्थानमाकारं च यस्याः सैवम् । शराविका – വട്ടകപ്പുണ്ണ.

अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटका कच्छपी मता ॥ २८ ॥

अवगाढेत्यादि । आर्तिः पीडा । निस्तोदोऽविच्छिन्नं शूलम् । अवगाढौ घनौ आर्तिनिस्तोदौ यस्याः सैवम् । तथा महान् वस्तुपरिग्रहः शरीरावयवविशेषाश्रयो यस्याः सा महावस्तुपरिग्रहा, महामूलेत्यर्थः । "त्वङ्मांसादीन्यष्ट व्रणवस्तूनि" इति पाठ्ये । तथा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा कच्छपपृष्ठतुल्या कच्छपीसंज्ञा पिटका – ആമപ്പുണ്ണ । मता तन्त्रकृतामिति शेषः ॥

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

स्तब्धादिगुणयुक्ता जालिनीसंज्ञा – വയ്പുളകൻ?

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
महती पिटका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

अवगाढरुजादियुक्ता पिटका पृष्ठजठरान्यतरजाता विनतासंज्ञा – കുൻപുളകൻ । नीलवर्णा अन्तर्विनता न तून्नता ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।
रक्तकृष्णातितृट्स्फोटदाहमोहज्वरालजी ॥ ३१ ॥

दहतीत्यादि । अलजीसंज्ञा पिटका – ഹരൂപ്പാടി । उत्थाने सत्येव त्वचं दहति । भृशं कष्टा अतिदुःसहा विसर्पिणी विसर्पणशीला तथा रक्तकृष्णा अतितृडादियुक्ता च ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

मानेत्यादि । मसूरिका –[1]മച്ചൂച്ചിലന്തി । मसूरेण प्रमाणाकृतिभ्यां तुल्या ॥

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥
सर्षपा सर्षपातुल्यपिटकापरिवारिता ।

सर्षपेत्यादि । सर्षपासंज्ञा पिटका – കടുച്ചിലന്തി । सर्षपतुल्यप्रमाणाकारा । तथा शीघ्रपाका महारुजा च सर्षपासदृशीभिः पिटकाभिः परिवारिता च ॥

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटकावृता ॥ ३३ ॥

पुत्रिणीत्यादि । पुत्रिणीसंज्ञा - മകരച്ചിലന്തി । प्रमाणेनापरपिटकापेक्षया महती । तथा भूरिभिः सुसूक्ष्माभिः पिटकाभिराचिता च ॥

विदारीकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विदारिकासंज्ञा -[2]മുകഞ്ഞെങ്കുട്ടവൻ വാഴ്പ്പു് । सृगालिकाकन्द इव वर्तुला कठिना च स्यात् ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटकात्रयम् ॥ ३४ ॥
पुत्रिणी च विदारी च दुस्सहा बहुमेदसः ।

विद्रधिस्तु बहुवक्तव्यत्वाद् अन्यत्र अतोऽध्यायादन्यस्मिन्ननन्तरेऽध्याये वक्ष्यते भण्यते । विद्रधिः - വാഴ്പ്പു് । तत्र तासु पिटकासु मध्ये आद्यं शराविकाकच्छपिकाजालिनीत्येतत् पिटकात्रयं तथा पुत्रिणी च विदारी चेति पञ्च दुःसहाः कृच्छ्रसाध्यत्वात् । यतो बहुमेदस एताः सम्भवन्ति ॥

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः संभवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

---

१. 'മച്ചൂ' ग. घ. ङ । २. മുഖം ചെങ്കടംപോലെ घ. ङ ।

अन्या एताभ्योऽपरास्तु पित्तोल्बणाश्चतस्रः सह्याः सोढुं शक्याः सुखसाध्यत्वात् । ताश्च अल्पमेदसः सम्भवन्ति । पित्तोल्बणत्वादिहेतोः सह्या इत्यर्थः ।

तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।

तासु पिटकासु मेहानुरोधाद्दोषोद्रेको यथायथं यथास्वं स्यात् । श्लेष्ममेहजासु श्लेष्माधिक्यं पित्तमेहजासु पित्ताधिक्यं वातमेहजासु वाताधिक्यमिति । उद्रेकशब्देन एतद् द्योतयति त्रिदोषजाः सर्वा एता इति । इन्दुनाप्युक्तं–"येनैव प्रमेहेण सह वर्तन्ते तद्दोषा एव भवन्ती"ति ॥

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

प्रमेहेणेत्यादि । एताः पूर्वोक्ताः पिटकाः प्रमेहेण विनापि अप्रमेहिणोऽपि दुष्टमेदसः पुरुषस्य जायन्ते । जाता अपि तास्तथाविधस्य पुरुषस्य तावन्न लक्ष्यन्ते यावत्कालं वस्तुपरिग्रहः । यावद् यथास्वं पृष्ठोदरादिवस्तु आसामाधारत्वेन तन्त्रकृता यत् परिभाषितं तन्न परिगृहीतं तावदासां यथायथं लक्षणं नोत्पद्यते, उत्पन्नाश्चिरेण कालेन ज्ञायन्ते इत्यर्थः । "वस्तुपरिग्रहः कठिनाभोगग्रहणम्" इतीन्दुः । पाठ्यकारस्त्वाह–"वस्तुपरिग्रहः त्वङ्मांसाद्यष्टव्रणवस्तूनि यदा प्राप्नोति तदा एव शराविकादिव्यवहारः" इति । आसां तु वस्तुपरिग्रहरूपत्वात् पूर्वरूपाणामसम्भवः ॥

संभवद्भ्रान्तिनिवृत्तिं करोति हारिद्रवर्णमित्यादिना—

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ।
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद् विदुः ॥ ३७ ॥

मेहस्य यत् प्राग्रूपं तेन वर्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो व्याधिर्दोषो मूत्रयेत् तं मेहं न विदुः । किं तर्हि, रक्तपित्तमित्याहुः ॥

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे
शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ३८ ॥

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगणस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ३९ ॥

स्वेद इत्यादि । भविष्यतो मेहगणस्य विंशतिसंख्यस्य रूपं स्वेदादि, प्राग्रूपमित्यर्थः । न केवलमेतदेव प्राग्रूपं यावत् पिपीलिका मूत्रेऽभिधावन्ति, एतदपि प्राग्रूपम् । पिपीलिकानां मूत्राभिधावनं मधुररसप्रियत्वात् तेषां मूत्रस्य मधुरत्वाच्च ॥

"दृष्ट्वा प्रमेहमि"त्यादिना "जायते स किल द्विधे"ति पूर्वोक्तमेव प्रकटयति । कुतः वातकफानुबद्धयोर्मेहयोर्लक्षणसाम्यात् चिकित्साविप्लवः स्यान्मन्दबुद्धीनाम् । अत इदमाह––

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद् द्विविधो विचारः ।
सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात्
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ४० ॥

मधूपमं माक्षिकतुल्यं मधुरं तथा सपिच्छं पिच्छा शाल्मलीनिर्यासतुल्या तत्सहितं प्रमेहं दृष्ट्वा तदानीं द्विविधो विचारः स्यात् । सम्पूरणात् कारणात् किमयं कफसम्भवो मेहोऽपतर्पणसाध्यः उत क्षीणेषु दोषेषु कफादिदोषक्षयात् सन्तर्पणसाध्योऽनिलात्मकः स्यादिति सन्देहो मन्दबुद्धेः । अत्र तीक्ष्णमतिस्तु कफमेहान् वातमेहांश्च लिङ्गान्तरैः सम्यग् वेत्त्येवेति भावः ॥

अधुना यदुक्तं साध्ययाप्यरित्याज्याः कफादिसम्भवा मेहाः इति अस्यापवादमाह—

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥ ४१ ॥

सपूर्वरूपा इत्यादि। सह पूर्वरूपैः 'स्वेदोऽङ्गगन्ध' इत्यादिभिर्वर्तन्तेऽनवरतमनुबध्यन्ते ये ते सपूर्वरूपाः। सर्वेषां व्याधीनां पूर्वरूपाव्यभिचारेऽपि विशेषणमत्र साकल्यप्रापणार्थम्। सर्वैः पूर्वरूपैः सह ये वर्तन्ते इत्यर्थः। **पाठ्यकारो**ऽपि--"सपूर्वरूपाः सम्पूर्णपूर्वरूपाः" इत्याह। ते कफमेहाः पित्तमेहाश्च असाध्याः साधयितुमशक्यत्वात्। उपलक्षणं चेदम्। अपरे हि रोगाः सपूर्वरूपाः प्रायेणासाध्या एव। तथा क्रमेण कफानुपूर्व्या ये वातकृता मेहास्तेऽप्यसाध्याः। ननु वातकृता मेहा असाध्या इति प्रागुक्तमेव, तत् किमनेन ग्रन्थेन पुनरुक्तेनेति। ब्रूमः—अक्रमेण प्रथममेव ये वातोत्पन्नास्ते त्याज्या इति पूर्वमुक्तम्। इह तु क्रमेण प्रथमं कफमेहाः ततः पित्तमेहाः ततः कालेन ये वातमेहाः सम्पन्नास्ते पूर्वं कफप्रमेहत्वात् साधयितुमपि शक्यन्त इत्याशङ्कायां क्रमेण ये वातकृताः ते असाध्या इत्युक्तम्। पित्तकृतास्त्वसम्पूर्णपूर्वरूपा अपि याप्याः असमक्रियत्वादिति प्राङ् निर्दिष्टम्। तेषां यदि मेदो नातिदुष्टं भवेत् तदा ते याप्या अपि सन्तः साध्या एव भवन्ति। अतिदुष्टमित्यनेनैतद् ज्ञापयति सर्वदेहेषु मेदोदुष्टिरवश्यंभाविनीति। मेहिनो राजयक्ष्मिणश्च केशनखाभिवृद्धिः किट्टबाहुल्याद् भवति। रोगस्वभावादित्यन्ये। **पाठ्यकार**स्त्वाह—"सपूर्वरूपाः सम्पूर्णपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः असाध्याः। क्रमेण वातकृता ये मेहास्ते चासाध्याः। क्रमं विना तदानीमेव वातकृतः प्रमेहश्चेत् साध्य एवेत्यर्थः" इति। सर्वप्रमेहेषु च रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। तत्र यदान्यदोषापेक्षया स्वल्पो दोषप्रकोपो भवति तदा प्रथमं भवन्नपि श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत्। यदा तु न स्वल्पः तदा प्रथमं सम्पूर्ण एव श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते। तत्रापि रक्तप्रवृत्तेः कालेन रक्तक्षयाद् वायू रसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्य अन्ते वातप्रमेहान् करोतीति क्रमेणेत्युक्तम्। वृत्तान्युपजातिसंज्ञानीति॥

[1]इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने दशमोऽध्यायः॥

---

१. 'इति निदाने दशमो' ख. घ. ङ।

एकादशोऽध्यायः ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र इत्युक्तत्वादतः परम् ।
विद्रधिः शोफसामान्याद् वृद्धिर्गुल्मश्च भण्यते ॥

इन्दुनाप्युक्तं—"उक्तशेषत्वाद् विद्रधेरुत्सेधेन तत्समानत्वाच्च वृद्धि-गुल्मयोस्त्रितयनिर्णयायाध्यायारम्भः" इति ।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।
दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

भुक्तैरित्यादि । पर्युषितादिभिः अभ्यासेन भुक्तैः तथा जिह्मशय्यादिभिः । विविधाः चेष्टाः विचेष्टाः शय्या च विचेष्टाश्च ताभिः । तथा तैः तैः असृक्प्रदूषणहेतुभिश्च निर्दिष्टैः यः शोफः स्यात् स विद्रधिरिति सम्बन्धः । किंभूतः शोफः, दुष्टत्वगाद्याश्रयः । तथा बहिः बहिर्भागेऽन्तर्भागे वा वृत्तः स्यादथवा आयतः स्यात् स शोफः शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधिः स्मृतोऽभिहितः । स च विद्रधिः षोढा षट्प्रकारः । त्वगादीनां द्वन्द्वः । स्नायुसंघातः कण्डरेत्यभिधीयते । अथवा अतिसूक्ष्माः स्नायवः, स्थूलाः कण्डराः । दुष्टा दोषैर्दूषितास्त्वङ्मांसादयः आधारो यस्य शोफस्य स दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कण्डराश्रयः । स्नाय्वसृगिति वा पाठः । तथा महामूलः तथा महारुजः । अनेनास्य दुरुपक्रमत्वमुक्तम् ।

---

१. 'योस्त्रिदाननिर्णे' इति मुद्रितपाठः ।

तथा वृत्तः स्यादथवा आयतो न वर्तुलः इत्यनेनास्य संस्थानमुक्तम्। षोढेत्युक्तम्। तदेव षोढात्वमुक्तं दर्शयति दोषैरित्यादिना । पृथग्दोषैस्त्रयः समुदितैः सन्निपातेन चैकः । तथा शोणितेन दोषाधिष्ठितेन क्षतेन च शस्त्राभिघातादिना इति षड्विधः ॥

तस्य षड्विधस्यापि विद्रधेः अन्तर्बहीरूपतया द्विधात्वमित्याह--

बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥
वल्मीकवत् समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।

बाह्य इत्यादि । अत्र अनयोर्बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नयोर्मध्याद् बाह्यो विद्रधिः तत्रतत्र नाभ्यादावङ्गे जायते । तथा दारुणः ग्रथितोन्नतः ग्रथित इव ग्रथितः, उन्नतः उत्तुण्डितः । शोफस्य स्वभावोन्नतत्वाद् उन्नतग्रहणमतिशयार्थम्। आन्तरो दारुणतरः तथा गम्भीरो गूढः । "अवगाढः" इतीन्दुः । तथा गुल्मवद् घनः गुल्मतुल्यः तथा समुच्छ्रायी उन्नतः वल्मीकशिखरवत्। तथा शीघ्रघाती बाह्यविद्रधितः । अग्निशस्त्रवद् अग्निशस्त्राभ्यां तुल्यः ॥

नाभिवस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥ ५ ॥
स्याद् वृक्कयोरपने च,

नाभ्याद्यन्यतमे देशे वायं स्यात् । आन्तरो विद्रधिः അകവാച്ച്° । "नाभ्याद्युभयस्यापि विद्रधेः स्थान"मितीन्दुः ।

यथादोषं लक्षणमाह—

वातात् तत्रातितीव्ररुक् ।
श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।

वातादित्यादि । तत्र तेषु विद्रधिषु मध्ये वाताज्जातो विद्रधिः अतितीव्ररुगादिशब्दवानित्येतदन्तलक्षणः स्यात् ॥

रक्तताम्रासितः पित्तात् तृण्मोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च,

पित्ताज्जातो विद्रधिः रक्तताम्रासितादिक्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चेत्यन्तलक्षणः स्यात् ।

पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥

चिरोत्थानविदाहश्च,

कफाज्जातो विद्रधिः पाण्डुर्वर्णेन तथा कण्डूयुतः इत्यादिचिरोत्थानविदाहश्चेत्यन्तलक्षणः स्यात् । विदाहः पाकाभिमुखत्वम् ।

सङ्कीर्णः सन्निपातजः ।

सन्निपातजो विद्रधिः लक्षणैः सङ्कीर्णः । वातादिदोषव्यामिश्रलक्षण इत्यर्थः ॥

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अत्र च विद्रधौ पूर्वोक्ताद् दारुणत्वदारुणतरत्वादिलक्षणाद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणं सामर्थ्यात् संभवाद् विभजेद् विभक्तं कुर्यात् । बाह्यस्य विद्रधेः तथाभ्यन्तरस्य च लक्षणं योग्यतया विभजेदित्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरविशेषाविवक्षया वातादिविद्रधेर्लक्षणमुक्तं तथापि यद् बाह्य उपपद्यते रक्तताम्रत्वादि तत् तत्रैव विज्ञेयम् । यत्तु आभ्यन्तर एवोपपद्यते आनाहमोहारोचकादि तत् तत्रैव लिङ्गम् । यत्तु क्षिप्रोत्थानप्रपाकाद्युभयत्र सम्भवति तदुभयत्रापि लिङ्गमिति ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

असृजा रक्तेन विद्रधिः बाह्यः कृष्णस्फोटैरावृतश्चितो यावत् तीव्रदाहादिः तथा पित्तलिङ्गो रक्तताम्रासित इत्यादिलक्षणः । स्त्रीणामेवेत्यवधारणाद् रक्तजो बाह्यः पुरुषाणामपि जायत इत्यर्थादुक्तं भवति । **अरुणदत्तस्तु**—"स च बाह्यो नराणामेव वस्तुस्वाभाव्यात् । आन्तरो यो विद्रधिरसृजा जायते स स्त्रीणामेव

न नराणां वस्तुस्वाभाव्यादित्याह । "स च बाह्योऽभ्यन्तरो वा स्त्रीणामेव भवति न तु पुरुषाणा"मितीन्दुः । उक्तं च **सौश्रुते**—

"नारीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ॥"

इति । अप्रजाता अगृहीतगर्भाः ॥

क्षतविद्रधिं लक्षयति—

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद् विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

शस्त्राद्यैरित्यादि । शस्त्रलोष्टाद्यैर्योऽभिघातः तेन हेतुना यः क्षतोष्मा अथवा अभिघातमन्तरेणापि क्षते जाते सत्यपथ्यकारिणः पुंसो यः क्षतोष्मा । अत्र व्रणितस्यापथ्यमिति ग्राम्यधर्मादिकमभिप्रेतम् । अथवा तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा । अत्राभिघातो नाम भग्नम् । काष्ठादिभग्ने क्षते वा अपथ्यकारिणः पूर्वमपथ्यं कृतवतः क्षतोष्मा वायुः विसृतो भवति । उक्तं च **भोजेन**—

"शस्त्रदण्डप्रहारैर्वा व्यालदन्तनखैस्तथा ।
क्षते वाप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः ॥"

इत्यादि । स क्षतोष्मा वायुना विक्षिप्तः पित्तमीरयन् कोपयन् । किंभूतं पित्तम् । सरक्तं पित्तासृग्लक्षणं पित्तासृग्भ्यामुत्पन्नयोर्विद्रध्योः लक्षणमिव लक्षणं यस्य तदेवम् । पित्तासृगुत्पन्नविद्रधितुल्यलक्षणं विद्रधिं कुर्यात् । तथा भूर्युपद्रवम् । इयानेव चास्य विशेषः पित्तासृग्विद्रध्योः सकाशात् ॥

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥

तेष्वित्यादि । तेषु च विद्रधिषु उपद्रवविशेष आश्रयविशेषात् स्मृतो मुनिभिः ॥

तमेवोपद्रवभेदमाह—

नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीह्नयुच्छ्वासस्य तृट् पुनः ॥ १३ ॥

गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥
कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।

नाभ्यामित्यादि । नाभ्यां जाते विद्रधौ हिध्मा विशेषेण भवेत् । वस्तौ जाते मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च भवेत् । यकृति जाते श्वासः स्यात् । प्लीह्नि जाते उच्छ्वासस्य रोधः स्यात् । क्लोम्नि जाते तृट् तृष्णा स्यात् । तथा गलग्रह इव गलग्रहो व्याधिविशेषः स्यात् । हृदि जाते सर्वस्याङ्गस्य प्रकर्षेण ग्रहः स्यात् । तथा प्रमोहादयो हृद्व्यथान्ताः स्युः । तमकः श्वासविशेषः । कुक्षौ जाते सति कुक्षिपार्श्वयोरन्तरे अंसयोश्च पीडा भवति । तथा कुक्षावाटोपसम्भवः । वंक्षणयोः जाते सक्थ्नोः ग्रहः स्यात् । निश्चले इव सक्थिनी जायेते । वृक्कयोर्जाते कट्याः पृष्ठस्य च ग्रहः पीडा च पार्श्वयोः स्यात् । पायौ गुदे जाते पवनस्य अपानाख्यस्य निरोधः स्यात् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥

तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्वत्वं विदग्धत्वं च शोफवदादिशेत् । विदग्धत्वं पच्यमानत्वम् । "पाकातिक्रान्तत्व"मित्यरुणदत्तः । शोफानामिव शोफवत् । षष्ठ्यन्ताद् वतिः । तत्र शोफस्य सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधौ "शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुक् सामः" इत्यादिना ग्रन्थेनामादिलक्षणमुक्तम् । तदेव विद्रधिषु च बोध्यम् ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखात् पक्वाः प्रस्रवन्त्यपरे गुदात् ।
उभाभ्यां नाभिजः,

नाभेरूर्ध्वं प्रदेशेषु उत्पन्ना ये विद्रधयस्ते पक्वाः सन्तो मुखाद् आस्याद् दोषं प्रस्रवन्ति । अपरे अधस्ताद् ये उत्पन्नास्ते पक्वाः गुदाद् दोषं स्रवन्ति । नाभिजो विद्रधिः मध्यस्थत्वाद् गुदाच्चास्याच्च उभयतः स्रवति । गुदं च आस्यं च गुदास्यं तस्मात् ॥

विद्याद् दोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ १७ ॥
यथास्वं व्रणवत्,

विद्यादित्यादि । विद्रधौ व्रण इव यथास्वं वातादिदोषं क्लेदाद् विद्यात् । प्रतिदोषोक्तया रीत्या 'मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुती'त्यादिकया वातिकं विद्रधिं विद्यात्, "मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुती"त्यादिकया पैत्तिकमित्यादि । चशब्दान्न केवलं पूर्वोक्ताद् वातात् तत्रातितीव्ररुगित्यादेर्वातादिलक्षणाद् वातादिदोषं विजानीयात्, क्लेदाच्चेत्यर्थः । व्रणवदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः विद्रधाविति सप्तम्यन्तनिर्देशात् । तथा चोक्तं भाष्ये-"उपमाने यः संशयः स उपमेयाद् विनिवर्तते" इति । हाटकस्तु-"यथास्वं व्रणवदित्यन्वयं वदति" । इन्दुनाप्युक्तं-विद्रधौ वातादिकं दोषमनुबद्धारं क्लेदाद्विद्याद् यथास्वं व्रणवत् । व्रणे यथा क्लेदस्रुतिविशेषेण वाताद्यन्वयोऽनुमीयते एवमत्रापि । व्रणे च वक्ष्यति-"मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वस्रसंस्रुतिः" इत्यादीति ॥

अथैषां साध्यासाध्यविभागार्थमाह—

तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।

तत्र विवर्ज्य इत्यादि । तत्र तेषु विद्रधिषु मध्ये सन्निपातजो यो विद्रधिः स विवर्ज्यः । असाध्यत्वात् । तथा पक्वोऽन्तर्बहिरेव वा भिन्नः आन्तरोऽन्तर्भिन्नो बाह्यो बहिर्भिन्नो हृन्नाभिवस्तिस्थो विवर्ज्य एव । पक्वश्च आन्तरो हृदादिभ्योऽन्यत्रापि जातो वक्त्रेण स्रवन् क्षीणस्योपद्रवैः हिध्मादिभिः युक्तो विवर्ज्य एव ॥

इदानीं स्तनविद्रधिर्योषितो यथा स्यात् तथा वक्ति—

एवमेव स्तनसिरा विवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां तु न जायते ।

एवमेवेत्यादि । यथैव विद्रध्याख्यः श्वयथुः विशेषतो भुक्तैः पर्युषितादिभिः तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः दुष्टः त्वङ्मांसाश्रयः स्यात् तथैव सूतानां गर्भिणीनां वा स्त्रीणां स्तने सदुग्धेऽथवा अदुग्धे स्तनसिराः विवृताः प्राप्य आक्रम्य बाह्यविद्रधिलक्षणः "बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्ग" इत्यादिलक्षणः घनो निबिडो यः श्वयथुः सम्भवेत् सः स्तनविद्रधिसंज्ञः । नाडीनां स्तनसिराणां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् स विद्रधिः कन्यानां नैव जायते । तासां नाड्यः सूक्ष्ममुखा भवन्ति । इत्युक्ता विद्रधयः ॥

अथ श्वयथुसामान्याद् वृद्धिं वर्ध्मापरनामानं व्याधिं वक्तुमुपक्रमते—

क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

क्रुद्ध इत्यादि । स्वकारणात् क्रुद्धः कुपितः सन् कारणान्तरेण रुद्धगतिः वायुः फलकोशयोः वृद्धिं करोति । फलकोशौ वृषणौ । अरुणदत्तस्त्वाह— "वायुः कुपित इति । किं धातुक्षयात् कुपितो नेत्याह--रुद्धगतिः रुद्धा गतिरस्येति रुद्धगतिः, आवृतमार्ग इत्यर्थः" इति । किंभूतः शोफशूलकरः । तथा चरन् देशाद्देशान्तरं गच्छन् वंक्षणतः ततो देशान्मुष्कौ वृषणौ प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः सिराः प्रकर्षेण पीडयित्वा ॥

दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

स वृद्धिर्नाम गदः सप्तधा सप्तप्रकारः । पृथग् वातादिभिः दोषैः अस्रेण मेदसा मूत्रेण चेति सप्तधा । न केवलं वातवृद्ध्याख्यो रोगोऽनिलजः यावन्मूत्रान्त्रजावप्यनिलजौ । नन्वेवं पृथङ्निर्देशो मूत्रान्त्रयोः कर्तुं न युक्तोऽनिलजत्वादित्याह—हेतुभेदस्तु केवलम् । सत्यम् । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाज्जायेते । किन्तु कारणभेदान्मूत्रान्त्रजौ विनिर्दिष्टौ । यतो मूत्रान्त्रेऽधिष्ठाय वायुः मूत्रान्त्रजौ वृद्धी करोति । एवं तौ परमार्थतो वातजावपि मूत्रान्त्रजा-

---

१. 'रपर्यायं' ग ।

वुच्येते । तथारूपाद्धेतुभेदादुत्पन्नत्वात् । वाताधिष्ठित[1]योस्तयोः कारणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणं चेदम् । मेदोरक्तजावपि कफपित्ताभ्यां दूष्यसंज्ञके मेदोरक्तेऽधिष्ठाय कृतत्वात् । तस्मान्मेदोरक्तहेतुवशाद् मेदोरक्तजाविति संज्ञया युक्तौ । एवमन्येऽप्येवंरूपा व्याधयो बोध्याः ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

तत्र वाताद् वृद्धिः वातेन पूरिता या दृतिः तस्या इव स्पर्शो यस्य स एवम्भूतो भवति । तथा रूक्षः । अहेतुरुक् निमित्तं विना रुक् पीडा यस्मिन् स एवम् ॥

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

पित्ताद् वृद्धिः पक्वोदुम्बरतुल्यः स्यात् ॥

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

कफाद् वृद्धिः शीतादिगुणः स्यात् ॥

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

रक्ताद् वृद्धिः कृष्णस्फोटैरावृतश्चितः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च पित्तवृद्धिलिङ्गानीव लिङ्गानि यस्य स एवम् । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्ये'त्यादिनोत्तरपदलोपी समासः ॥

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ।

मेदसा वृद्धिः कफवृद्धिवत् । कफवदिति कार्ये कारणोपचारात् कफकार्यरोगः कफ उक्तः । विशेषमात्रमाह—मृदुस्तालफलोपम इति ॥

मूत्रवृद्धिं लक्षयति—

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥

अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ् मृदुः ।

मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

1. 'तत्वात्तयोः' ग ।

मूत्रेत्यादि। मूत्रतो वृद्धिः मूत्रधारणशीलस्य स्यात्। स च मूत्रवृद्धिः जलपूर्णभस्त्रेव गच्छतो व्रजतः क्षोभं याति सरुङ् मृदुश्च स्यात्। तथा मूत्रकृच्छ्रं स्यात्। फलकोशयोरधस्ताद् वलयं कटकश्च स्यात्॥

आन्त्रवृद्धिं लक्षयति—

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः॥ २८॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्॥ २९॥
कुर्याद्वंक्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः॥ ३०॥

आन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः।
रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः॥ ३१॥

वातेत्यादि। वातकोप्याहारादिभिः। धारणेरणे वायोरेव। अन्यैश्च पूर्वोक्तैः क्षोभणैः कोपनैः कुपितः पवनो यदाल्पस्यान्त्रस्यावयवमेकदेशं स्वनिवेशात् स्वस्थानाद् विगुणीकृत्याधो नयेत् तदा पवनो वंक्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं कुर्यात्। उपेक्ष्यमाणस्य अचिकित्स्यमानस्य नरस्य स पूर्वनिर्दिष्टो वायुः आध्मानादिमतीं मुष्कवृद्धिं मुष्कयोर्वर्धनं कुर्यादिति सम्बन्धः। "उपेक्ष्यमाणस्य वृद्ध्याख्यस्य गदस्य" इत्यरुणदत्तः। उपेक्षमाणस्य इति वा पाठः। तथा प्रपीडितो बाह्यादन्तः स्वनवान् सशब्दः प्रयाति। मुक्तोऽप्रपीडितः। प्रध्मापयन् पुनरेति आगच्छति। अयमेवंलक्षणः आन्त्रवृद्धिरसाध्यः। न पुनः सर्व एवेत्ययंशब्देन द्योतयति। किमस्य लक्षणमित्याह—वातवृद्धिसमाकृतिः वातपूर्णदृतिस्पर्श इत्यादिलक्षणलक्षितः। रूक्षत्वादिकं वृद्धेरसाध्यत्वलक्षणम्। गवाक्षितो निरन्तरमाक्रान्तः। इत्युक्तो वृद्धिः॥

वध्मांख्यव्याधेरनन्तरं शोफसामान्याद् गुल्मं लक्षयति—

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

गुल्मोऽष्टधेत्यादि। अथवा रूक्षेत्यादिना गुल्मं दर्शयति। रूक्षत्वादिकं सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणम्। अरुणदत्तोऽपि—"सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणं रूक्षकृष्णेत्यादिग्रन्थनिर्दिष्ट"मित्याह। गुल्मोऽष्टधेति संख्यारूपा सम्प्राप्तिरुक्ता। तदेवाष्टधात्वं दर्शयति। पृथग्दोषैस्त्रयः, संसृष्टैर्दोषैस्त्रयः, निचयं गतैः सन्निपातेनैकः, तथाष्टमो नारीणां चार्तवस्य दोषेण आर्तवदुष्टतया स्यात्। स्त्रीणामेवार्तवदोषेणाष्टमः ॥

अथ गुल्मानां विस्तरेण निदानं सम्प्राप्तिं चाह—

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं चाम्बु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥

यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।
सेवते देहसंक्षोभि च्छर्दिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥

अनुदीर्णामुदीर्णान् वा वातादीन् न विमुञ्चति ।
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥

शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।
वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोनुशायिनः ।
ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।

ज्वरेत्यादि। तत्र ज्वरच्छर्दीत्यादि निदानं यावद् भजते स्यन्दनानि वेति। अतिसाराद्यैरित्यादिशब्देन ग्रहण्यादयो गृह्यन्ते। वमनाद्यैरित्यत्र च विरेचनास्थापनादयः। ज्वरादिभिः व्याधिभिः वमनादिभिश्च कर्शितो यो वात-

लान्यन्नानि भुङ्क्ते अथवा बुभुक्षितो भोजनं विनैव शीतलमपक्वम् अम्बु यः पिबति। तथा चोक्तम्—

'अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च।
नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत॥'

इति। अनु चान्नानि भोजनानन्तरं लङ्घनादिकं यत् कर्म देहसंक्षोभि शरीरसंरम्भोत्पादकं तत् सेवते। आदिशब्देन व्यवायादिग्रहणम्। छर्दिं वा अनुदीर्णां अनुत्क्लिष्टां समुदीरयेत् समन्तादूर्ध्वं नयेत्। उदीर्णान् वातादीन् वातमूत्रपुरीषानागतान् न विमुञ्चति न विसृजति। तथा यश्च स्नेहस्वेदौ अनभ्यस्य पुनःपुनरकृत्वा शोधनं वमनविरेचने निषेवते। अथवा शुद्धः कृतवमनविरेकोऽनन्तरमेव स्यन्दनानि स्रुतिरूपाणि श्लेष्मकारीणि अन्नपानानि भजते। तस्य मला वातादयो गुल्मसंज्ञं व्याधिं कुर्वते। कीदृशाः। वातोल्बणाः वाताधिकाः। 'वातप्रधानाः' इति **संग्रहे**। उल्बणशब्देनैतद् द्योतयति–नहि पवनं कारणमन्तरेण श्लेष्मपित्तरक्तानां संघटना घटते। तस्मात् पित्तादीनां वातानुबन्धत्वम् इति। **अरुणदत्तस्त्वाह**—"वातोल्बणाः वातकारणाः। नहि पवनं कारणमन्तरेण श्लेष्मपित्तरक्तानां संघटना घटते। तस्मात् पित्तादीनां उत्पत्तिकारणं पित्तादिगुल्मेषु वातस्य (गुल्म) निष्पादनं प्रति तुल्यकक्ष्यतामनेन विशेषणेन प्रतिपादयत्याचार्यः। यदि पुनरुल्बणोऽधिक इति व्याख्यायते तदानीं वातगुल्मेऽप्यधिकत्वं वातस्येति वातगुल्मपित्तगुल्मादीनां विषयविभागो न स्यात्। तस्माद् वातकारणत्वं वातोल्बणा इत्यनेन विवक्षितमिति वेद्यम्" इति। किंभूता दोषाः। क्रुद्धाः कुपिताः। कथम्। पृथक् प्रत्येकं कृत्वा। अथवा द्विशो द्वौ द्वौ कृत्वा संसर्गस्था इत्यर्थः। सर्वे वा समस्ताः रक्तयुक्ता वेति। वा शब्दः समुच्चये रक्तयुक्ताश्चेत्यर्थः। तथा महास्रोतोऽनुशायिनः। महास्रोतः कोष्ठः। तदनुशेरते ये ते महास्रोतोनुशायिनः "महास्रोतोऽनुप्रविश्य" इति **संग्रहे**। किं कृत्वा गुल्मं निष्पादयन्तीत्याह–ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य ऊर्ध्वमधश्च मार्गमावृत्य आपूर्य। अनेनास्य सम्प्राप्तिरुक्ता। शूलपूर्वकं शूलं पूर्वं यस्मिन् सः शूलपूर्वकः तम्। शूलं पूर्वं कृत्वा पश्चाद्दोषा गुल्मं कुर्वन्ति। अनेनास्य प्राग्रूपमुक्तम्। तथा स्पर्शोपलभ्यं अश्मादिसदृशं तथोत्प्लुतं (ഉയർന്നിരിക്കു) ग्रन्थिरूपिणं ग्रन्थ्याकारमित्यनेन अस्य संस्थानमुक्तम्॥

अथ कोऽसौ गुल्मः यमभिनिर्वर्तयन्ति दोषा इत्याह—

कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥

पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

कर्शनादित्यादि । द्वौ हेतू वातस्य कर्शनं मार्गरोधश्च । तत्र कर्शनाद् धातुक्षयात् कदाचिद् दुष्टो वायुः कदाचित् कफविट्पित्तैः कृतेन मार्गस्यावरणेन रोधेन च । ततः कोष्ठे कृताश्रयः गृहीतास्पदः । तथा रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः पिण्डितत्वं प्राप्तः । स्वाश्रये पक्वाशये यदि दुष्टः स्वतन्त्रः पराश्रये आमाशये यदि दुष्टः परतन्त्रः पित्तकफयोराश्रयतः पिण्डितत्वात् कारणादमूर्तोऽपि अकठिनोऽपि मूर्ततामिव काठिन्यमिव संश्रितः प्राप्तो गुल्म इत्युच्यतेऽभिधीयते तन्त्रकृद्भिः । वस्त्यादि संश्रयः स्थानं यस्य स एवम् । संग्रहेऽप्युक्तं—"तस्य पञ्च स्थानानि वस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं चे"ति ॥

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥

अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

वातान्मन्येत्यादि वातगुल्मलक्षणम् । वाताद् गुल्मे मन्याशूलादयः स्युः । गुल्मश्चानिलस्य चलत्वादनिरूपितसंस्थानादिकः । संस्थानमाकारः । स्थानमाश्रयः । तथा पिपीलिकाभिर्व्याप्तश्चित इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते च । तुद्यते इति कर्मकर्तरि ॥

पित्ताद् दाहोऽम्लको मूर्च्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

पित्ताज्जाते गुल्मे दाहादयः स्युः । सर्वाङ्गीणस्तीव्रः सन्तापो दाहः । सान्तर्दाहो हृदयशूलः साम्लोद्गारोऽम्लकः । तथा त्वङ्नखादिषु हारिद्रो वर्णः स्यात् । तथा गुल्मश्च व्रण इव स्पर्शनासहः स्पर्शनं न सहते[1] । तथा दूयते उपतप्यते । दीप्यते[2] । सोष्मा च स्यात् । स च स्वस्थानं गुल्माश्रितं आस्पदं दहतीव । "गुल्मश्चास्य तप्तायःपिण्ड इव तमवकाशं दहती"ति **संग्रहे** । दूयते इति 'दूङ्' परितापे दिवादिः ॥

कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥

कफाद् गुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः । गुल्मोऽवगाढादियुक्तः स्यात् । 'अवगाढो घनः' इतीन्दुः ॥

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायः,

ते च त्रयो वातपित्तकफगुल्माः प्रायो बाहुल्येन **स्वदोषस्थानधामानः** स्वस्यात्मीयस्य दोषस्य वातादेः स्थानं पक्वाशयादि स्वदोषस्थानम् । स्वमात्मीयं दोषस्थानमिति वा । तद्धाम स्थानं येषां त एवम् । आत्मीयारम्भकदोषस्थानाश्रयाः । **संग्रहे**– * वातगुल्मः प्रायो वस्त्याश्रयो भवति । पित्तगुल्मः प्रायो नाभ्याश्रयः । कफगुल्मः प्रायो हृत्पार्श्वाश्रयः इति । तथा **स्वे स्वे काले** वयोहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिलक्षणे यथासंख्यं वातपित्तकफगुल्मा **रुजं** कुर्वन्तीति **रुक्कराः** शूलकरा भवन्ति ॥

---

१. 'व स्पर्शनं न सहते । स्पर्श' ख. ग । २. 'ते എരിയും; കാഞ്ഞിരിക്കം. सो' ख । * अर्थानुवादोऽयम् !

त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

द्वन्द्वोत्थाः संसर्गजास्त्रयो गुल्माः संसृष्टलक्षणाः यथास्वं दोषद्वयलक्षणयुक्ताः स्युः ॥

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यः,

सर्वजस्त्रिदोषजो गुल्मः तीव्ररुजादियुक्तः । "पूर्वोक्तसर्वलिङ्गयुक्तश्चे"ति **संग्रहे** । स च सर्वजो गुल्मोऽसाध्यः ॥

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

रक्तगुल्मः पुनः स्त्रिया एव जायते न पुरुषस्य ॥

ऋतौ वेत्यादिना तस्य निदानं संप्राप्तिश्च स्त्रिया एव जायते इत्यत्रोपपत्तिश्चोच्यते—

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥

निरुणद्ध्यार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥

हृल्लासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।

ऋतावार्तवकाले नवसूता वा योनिरोगिणी वा स्त्री वातलान्यन्नपानानि यदि सेवते तस्याः स्त्रियाः कुपितः समीरणो वायुः योन्यामार्तवं निरुणद्धि । तदार्तवं निरुध्यमानं प्रतिमासं मासे मासे अवस्थितं सत् कुक्षिं करोति कुक्षिवृद्धिं करोति । गर्भलिङ्गं च हृल्लासदौहृदादिकम् आविष्करोति प्रकटयति । **अरुणदत्तस्तु**—"तस्याः क्रुद्धः समीरणः प्रतिमासं यदवस्थितमार्तवं तन्निरुणद्धि" इत्यन्वयं वदति । **आगमटीकाल**—"ननु आर्तवे सञ्चिते कुक्षेरुन्नतत्वं युक्तं, कथं गर्भलिङ्गानामुत्पत्तिः । उच्यते—गर्भस्थानस्यायं प्रभावः । येन तत्रस्थे गुल्मे दौहृदस्तन्यादीनामुत्पत्ति"रिति । क्षामतादिकमित्यादिशब्देन मूर्च्छादीनां ग्रहणम् । "गर्भलिङ्गमिति गर्भे लिङ्गमिव लिङ्गं यस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च" इत्यरुणदत्तः ॥

क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥

शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥

गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥

क्रमेणानन्तरं वायुसंसर्गाद् वायुसंश्लेषात् तथा पित्तयोनितया च पित्तस्य कारणत्वेन तच्छोणितं वातपित्तोत्थगुल्मजानुपद्रवान् रुक्स्तम्भदाहातीसार-तृड्ज्वरादीन् कुरुते । अनया च भङ्ग्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवा अप्युक्ता भवन्ति । गुल्मश्च गर्भाशये सुतरां शूलं करोति । किम्भूते--दुष्टस्यासृज आश्रये आधारभूते । योन्याश्च स्रावादीन् कुरुते ॥

गर्भलक्षणाद् गुल्मस्य विलक्षणं लक्षणमाह—

न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥
न चास्या वर्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्धते ।

न च गुल्मो गर्भ इवाङ्गैः पादादिभिरवयवैः स्फुरति स्पन्दते अङ्गा-भावात् । अपि तु शूलवान् स एव गुल्मः पिण्डीभूतः कदाचिच्चिरेणास्याः स्पन्दते न गर्भवत् शीघ्रम् । तथा गर्भेऽन्तःस्थिते कुक्षिरस्या वर्धते । गुल्मेऽन्तःस्थिते कुक्षिरस्या भृशं न वर्धते[2] । एवं वैलक्षण्यमनाकलय्य भूयसा सादृश्याद् अगर्भां गर्भिणीत्याहुर्मूढाः । इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेदः ॥

अथ गुल्मविद्रध्योः लक्षणभेदं कथयति—

स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥

पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥

---

१. 'स्योष्णत्वेन तच्छो' ग । २. 'ते । स एव गुल्मो वर्धते एवं' ख. ग. . ङ ।

अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
गुल्मेऽन्तराश्रये वस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥

अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनम् ।
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥

वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।

स्वदोषेत्यादि । सर्वो गुल्मः स्वदोषसंश्रयः । स्वदोषः संश्रयो यस्य स एवम् । येन येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनाथवा द्वन्द्वरूपेण सन्निपातेनान्येन वा गुल्मो जन्यते तद्दोषस्तस्य गुल्मस्य आश्रयः । तदेवं—वातगुल्मस्य वात एवाश्रयो न तस्य पित्तादयः । पित्तादिकृतानां त एवाश्रयाः न पवन आश्रयः । एवं स्वकारणदोषसंश्रयः सर्वो गुल्मो भवति । तेन स्वदोषसंश्रयाख्येन कारणेन गुल्मश्चिरेण कालेन पाकं भजते । एतच्चिरेण कालेन पाकभजनं प्रायेणैकमतेन पित्तगुल्मं प्रति प्रोक्तं, न वातगुल्मं प्रति । अत एवाह—नैव वेति । अथवा गुल्मः पाकं न भजते एव । विद्रधिस्तु अन्यदोषारब्धोऽपि शीघ्रमचिरेणैव कालेन पच्यते पाकं भजते अत्यर्थदुष्टरक्ताश्रयत्वात् । विद्रधिरत्यर्थदुष्टरक्ताश्रयो भवति । अतः शीघ्रं पच्यते । अतः शीघ्रविदाहित्वादेव कारणात् स विद्रधिरित्यभिधीयते । विदाहः पाकः । चिराचिरकालपाको भेदः । अत्यर्थग्रहणं रक्तगुल्मे विद्रध्यपेक्षया स्वल्परक्तप्रकोपदर्शनार्थम् । आर्षं हि—

मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः ।
मांसशोणितहीनत्वाद् गुल्मः पाकं न गच्छति ॥

इति । तथा वातात्मकः सर्वो गुल्मो जायते । वात एवामूर्तोऽपि मूर्ततामिव संश्रितो गुल्म इत्युच्यते । अत एव वातस्यैव सर्वगुल्मकारणं प्रति प्राधान्यम् । तस्माद् गुल्मस्य पाकानुपपत्तिः । स्यादत्र रक्तगुल्मस्य रक्ताश्रयत्वतः शीघ्रपाकत्वप्रसङ्गः । तन्न । गर्भाशयस्य प्रभावात् । यथा गर्भः शिथिलतां गतो दशभिर्मासैः सुखं निष्क्रामति । एवं शोणितगुल्मो दशमासं स्थानस्वभावादशिथिलमेति । गुल्मस्य बाह्याभ्यन्तरलक्षणमाह—गुल्म इत्यादि । गुल्मेऽन्तराश्रये आभ्यन्तरे वस्त्यादिवेदनादयः स्युः । अग्न्यादीनां भ्रंशोऽभावः । वेगानां च प्रवर्तनं

न भवति । अतोऽस्माद् बाह्ये विपर्ययो वैपरीत्यम् । यथा अग्न्यादिभ्रंशाद्यभावो वेगानां च प्रवर्तनं भवति । तथा वस्तिहृदयादिषु कोष्ठाङ्गेषु अतिरुङ् न भवति । यथान्तरे तथावकाशस्य प्रदेशस्य वैवर्ण्यं[1] बहिर्बाह्यभाग उन्नतत्वमधिकं भवति ॥

गुल्मानामानाहभूयिष्ठत्वादानाहलक्षणमाह—

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।

साटोपमित्यादि । ऊर्ध्वाधो वातरोधेन कारणभूतेन उदरे भृशमाध्मानमानाहं[2] प्रचक्षते, मुनय इति शेषः । किम्भूतं, साटोपमाटोपेन सहितम् । आटोपो नाभेरधो वायुना मन्दसञ्चारः । सशब्दस्य वायोः सञ्चरणमाटोप इति च । तथा अत्युग्रा रुजा पीडा यत्र तदत्युग्ररुजम् । **सुश्रुतेन** प्रत्याध्मानस्यापि लक्षणमभ्यधायि । यथा—

विमुक्तपार्श्वहृदयं तद्वदामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्[3] ॥ इति ॥

गुल्मसादृश्यादष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोर्लक्षणमाह—

घनोऽष्ठीलोपमो ग्रन्थिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ।

घन इत्यादि । घनो निबिडो यो ग्रन्थिरष्ठील्योपमीयते तथोर्ध्वसमुन्नतो नाधस्तात् स ग्रन्थिरानाहलिङ्गः अष्ठीला भण्यते । तिर्यक् तु यो ग्रन्थिः नोर्ध्वं समुन्नतः तदाकृतिरष्ठीलासदृशः स ग्रन्थिः प्रत्यष्ठीला उच्यते ।

तूनीप्रतून्यौ लक्षयति—

पक्वाशयाद् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ॥ ६१ ॥
तूनी, प्रतूनी तु भवेत् स एवातो विपर्यये ॥

---

१. 'र्ण्यं शरीरादन्यवर्णत्वं बहिर्भा' ख. ग. घ. ङ । २. 'ध्मानं यत्तमानाहं' ख । ३. 'तानलम्' ग ।

पक्वाशयादित्यादि। गुदश्चोपस्थश्च गुदोपस्थम्। पक्वाशयाद् वायुः तीव्ररुजः सन् गुदोपस्थं प्रयान् गच्छन् तूनीत्युच्यते। स एव वायुरतो विपर्यये अत इति पक्वाशयाद् गुदोपस्थगमनाद् वैपरीत्ये गुदोपस्थात् पक्वाशयं प्रयान् तीव्ररुजः सन् प्रतूनीत्युच्यते॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
मासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम्॥ ६२॥

उद्गारबाहुल्यादीन्यासन्नस्य गुल्मस्य चिह्नं प्राग्रूपं वदन्ति॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने एकादशोऽध्यायः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वादशोऽध्यायः ।

शोफानाहजठरविकृतिसामान्याद् विद्रध्यनन्तरमुदरनिर्णयायाध्यायारम्भः । **अरुणदत्त**स्त्वाह-"यतोऽनन्तरेऽध्याये आनाहलक्षणमुक्तम् उदरं च कुक्षिमानह्य दोषाः कुर्वते तस्मादनन्तरमुदरनिदानमुच्यते" । इति । **सारकृद**प्येतत् पद्यरूपेणाह—

"आनाह्य कुक्षिमुदरं दोषाः कुर्वन्ति सर्वथा ।
आनाहलक्षणं चोक्तमत आह महोदरम् ॥"

इति । "आनाहसामान्यादुदरमुच्यते" इति **पाठ्ये** ।

अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

रोगा इत्यादि । सर्वेऽपि ज्वरातीसारादयो रोगा मन्देऽग्नौ सति जायन्ते । अतिशयेन पुनरुदराणि । अन्येभ्यश्चोदरहेतुभ्यो मन्दाग्नित्वं प्रधानमुदराणां कारणमिति मन्देऽग्नावित्यनेन प्रागुद्दिष्टेन द्योतयति । तथा चतुर्विधादजीर्णाद् विष्टब्धविदग्धरसशेषामाख्यात् तथा मलिनैश्चान्नैः पूतिपर्युषितसङ्कीर्णादिलक्षणैः तथा मलसञ्चयात् चिरकालसम्भृतादुदराणि जायन्ते । 'अजीर्णान्नहेतुकान्मलिनान्नहेतुकाच्च वातादिसञ्चयादुदराणि जायन्ते' इतीन्दुः ।

अधुना सम्प्राप्तिमेषामाह—

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्ध्वा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः ॥ २ ॥
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्,

ऊर्ध्वाध इत्यादि । धातवो वातादयः अम्बुवाहिनीः सिराः जलवाहिस्रोतांसि ऊर्ध्वाधो रुद्ध्वा उदरं कुर्युः । कीदृशाः । त्वङ्मांसयोः सन्धिरन्तरं

१. 'माध्माप्यानाह्य' मुद्रितपाठः ।

तत्र गच्छन्तीति त्वङ्मांससन्धिगाः, तत्स्था इत्यर्थः। किं कृत्वा। कुक्षिमाध्माप्य आनाह्य। तथा प्राणश्चानलश्चापानश्च तान् संदूष्य दूषयित्वा। प्रकृत्या मन्दोऽग्निः पुनर्वातादिभिः संदूषितो जठरं करोतीत्यर्थः॥

अष्टधा तच्च भिद्यते।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः॥ ३॥

तच्चोदरमष्टधा स्यात् पृथग्दोषैः वातादिभिः समस्तैः सन्निपातेन प्लीहादिभिश्च इति। प्लीहोदरं बद्धोदरं क्षतोदरं जलोदरमिति। वातादिकृतत्वेऽपि प्लीहाद्युदराणि प्लीहादिनिमित्तसंज्ञयोक्तानि, यथा वृद्ध्याख्यो रोगः। संज्ञाविशेषश्च चिकित्साविशेषप्रतिपत्त्यर्थः॥

तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरानना[1]।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः॥ ४॥
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः,

तेन उदरेण आर्ताः पीडिताः पुरुषाः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकराननाः नष्टचेष्टादिकाः कृशादयश्च स्युः॥

भाविनस्तस्य लक्षणम्।
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात् सर्वं सविदाहं च पच्यते॥ ५॥
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च।
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते॥ ६॥
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः।
रुग्वस्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि॥ ७॥
राजीजन्म वलीनाशो जठरे,

तस्य भाविनो भविष्यतो लक्षणं पूर्वरूपं क्षुन्नाशादिकं स्यात्। सौहित्यं तृप्तिः। वस्तिसन्धौ रुक् शूलं तथा लघुभोजनैरल्पभोजनैरभोजनैरपि च वस्तिसन्धौ ततता विस्तीर्णता आध्माततेत्यर्थः। तथा जठरे राजीनां जन्म सम्भवः

१. 'करोदराः' इति मुद्रिते।

वलीनां च नाशः स्यात् । इन्दुनात्वेवमुक्तम्–"लघुभोजनादिभिरपि जठरे ततता राजीजन्म वलीनाशश्च भवति" इति ॥

जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ।

सर्वेषु च जठराख्येषु रोगेषु तन्द्रादि साधारणं लिङ्गम् । तन्द्रा आलस्यम् । सदनं देहस्य । मलसङ्गः पुरीषस्याप्रवृत्तिः । अन्तेऽवसाने सलिलसम्भवः ॥

अतोयमुदरं किंलक्षणमित्याह—

सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमान्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनः

सशब्दो निश्चरेद् वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।

सर्वमित्यादि । सर्वमुदरमतोयं जलोदरतामप्राप्तं वर्णतोऽरुणं तथा अशोफं शोफरहितं तथा नातिभारिकं नातिगुरु । सिराजालैः सिरासमूहैः जालाकृतिभिः गवाक्षितं निरन्तरमाक्रान्तम् । बद्धमिति **पाठे** । सदा सर्वकालं गुडगुडायते ईदृशमव्यक्तशब्दमाचरति । गुडगुडमव्यक्तशब्दः । तथा मारुतो नाभिं विष्टभ्य स्तब्धतां नीत्वा तथा आन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणे वेदनेत्येवं रूपमात्मीयं संरम्भं प्रदर्श्य अनन्तरं प्रणश्यति । नोपलभ्यत इत्यर्थः । अनन्तरं वायुः सशब्दोऽन्तः निश्चरेत् निर्याति । तथा विड् बद्धा । मूत्रमल्पकमतिशयेनाल्पं स्यात् । नातिमन्दोऽनलः किञ्चिन्मन्दोऽग्निरित्यर्थः । नातिमन्द इत्यनेन सलिलसम्भवेऽतिमन्दत्वं दर्शितम् । तथा लौल्यं गर्धनम् । न च विरसं मुखं स्यात् । इन्दुना तूक्तं–"नातिमन्द इत्यादिना सलिलसम्भवेऽतिमन्दत्वं दर्शितम् । न च लौल्यं स्यात् । विरसं च मुखं न स्यात् । यथा

सलिल इत्यर्थाद्" इति । उक्तमरुणत्वादि अतोयसम्भवलिङ्गम् । अस्मात्त्र विपरीतलक्षणं सामर्थ्यात् सतोयम् ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनम् ।
शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥

श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद् वृद्धिहानयः ।
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥

आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

तत्र तेषूदरेषु वातोदरे शोफः पाण्यादिषु तथा कुक्ष्यादिषु रुक् तथा पर्वभेदनादयश्च स्युः । अकस्मान्निमित्तं विना उदरं वृद्धिहानियुतं स्यात् । तथा सतोदभेदं तनुकृष्णसिराभिस्ततं व्याप्तमाहतं च तदुदरम् आध्मातभस्त्रावत् शब्दं करोति । अत्र च वातोदरे वायुः सरुक्शब्दः सर्वतोगतिश्च सन् विचरेत् भ्रमति ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥

पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

पित्तोदरे ज्वरादयः स्युः । तथा त्वगादौ पीतत्वं भवति । जठरं हरितवर्णं भवति । तथा पीतताम्राभिः सिराभिः नद्धं युक्तम् । सस्वेदं सोष्म (കാങ്ങലിലിക്ക) च स्यात् । दह्यते तप्यते च । तथा धूमायति । तथा मृदुः अकठिनः स्पर्शो यस्य तदेवं प्रदूयते उपतप्यते च ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥

---

१. 'हासवत्' मुद्रितपाठः

उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनादयः स्युः । तथा उदरं स्तिमितं निश्चलं श्लक्ष्णं कोमलस्पर्शं शुक्लराजीभिस्ततं व्याप्तम् । तथा स्थिरं न तु चलम् ॥

त्रिदोषकोपनैरित्यादिना सन्निपातोदरस्य निदानं लक्षणं च उच्यते—

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥

कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥

बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।

तैस्तैरिति सर्वरोगनिदानोक्तैः त्रिदोषकोपनैः सङ्कीर्णादिभोजनैः तथा स्त्रिया दत्तैः रजोमलैः कार्मणापरपर्यायैः । "रजोमलैरिति रजसा संयुक्ताः शुक्ल-रुधिरस्वेदमूत्रजिह्वारसात्मका मलाः" इति **पाठ्ये** । गरम् – കൂട്ടുവിഷം । दूषीविषं (विद्विषम्?) । इदमपि **पाठ्ये** । तथा गरेण दूषीविषाद्यैश्च । आदि-शब्देन विरुद्धाभ्यवहारादीनां ग्रहणम् । तैर्मला वातादयः सरक्ताः सञ्चिताः कोष्ठं प्राप्याश्रित्य विकुर्वाणा विक्रियां यान्तः त्रिलिङ्गं त्रिदोषलक्षणं तथा शोफा-दियुतं शीघ्रपाकं सुदारुणमुदरं कुर्युः । तच्च सन्निपातोदरं सुतरां शीतादिकाले बाधत इत्येतद् विशेषलक्षणम् ।

अत्याशितस्येत्यादिना प्लीहोदरमुच्यते—

अत्याशितस्य संक्षोभाद् यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥

अतिव्यवायकर्माध्वव्रमनव्याधिकर्शनैः ।
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद् विवर्धते ॥ २३ ॥

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ।
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राक् ततः कूर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥

क्रमेण वर्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥

पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छार्त्तिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥

अत्याशितस्य अतिभुक्तवतः अतितृप्तस्य नरस्य यानयानादिचेष्टितैः अश्वादियानैः यानं गमनं तदादिभिश्चेष्टितैः यः संक्षोभः तस्मात् । तथा अतिव्यवायादिभिः कर्शनैः स्थानात् स्वाशयात् च्युतः प्लीहा विवर्धते विशेषेण वृद्धिं गच्छति । किम्भूतः प्लीहा । वामपार्श्वाश्रितः । अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यः शोणितं रक्तं विवृद्धं स्वहेतुभिरधिकं कृत्वा वृद्धिं प्राप्तं समनन्तरमाश्रयत्वात् प्लीहानं स्वस्थानात् च्युतमच्युतं वा विशेषेण विवर्धयेत् स्वप्रमाणादाधिक्येन जनयेत् । स च प्लीहा अष्ठीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः ततोऽनन्तरं कूर्मपृष्ठवत् कच्छपपृष्ठाकृतिः क्रमेण न सहसैव वर्धमानः आधिक्यं गच्छन् कुक्षौ स्वीये स्थाने उदरमावहेद् विदध्यात् । कीदृशमुदरम् । श्वासादिभिर्मोहपर्यन्तैः संयुक्तम् । तथा अरुणाभमरुणवर्णम् अथवा विवर्णम् अनिश्चितवर्णं नीलहारिद्रराजिमत् ॥

प्लीहोदरस्य यथादोषं लक्षणमाह —

उदावर्तरुगानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात् तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥

उदावर्तेत्यादि । तत्र तस्मिन् प्लीहोदरे पृथग्लक्षणलक्षितान् मलान् वातादीन् क्रमेण उदावर्तादिलिङ्गैः विद्यात् । तेन उदावर्तरुगानाहैर्वाताधिकं विद्यात् । मोहतृड्दहनज्वरैः पित्ताधिकं विद्यात् । गौरवारुचिकाठिन्यैः कफाधिकं विद्यात् ।

अथ यकृल्लक्षयति—

प्लीहवद्दक्षिणात् पार्श्वात् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ।

प्लीहसमानत्वाद् यकृतः पृथग् हेत्वाद्यनभिधानाद् यथा पूर्वोक्तैः हेतुभिः प्लीहा वामपार्श्वात् च्युतो विवर्धते विवृद्धो भूत्वानन्तरमुदरमावहेदथवा

शोणितं स्वहेतुतो विवृद्धं तं प्लीहानं विवर्धते। यथैवमुदरं कुर्यात् तथैव यकृत् पूर्वोक्तैर्हेतुभिः दक्षिणात् पार्श्वात् च्युतं विवर्धते विवृद्धं च सद् उदरमावहेत्। अथवा शोणितं स्वहेतुतो विवृद्धं यद् विवर्धयेत् तच्च विवृद्धमुदरमावहेदिति प्लीहोदरयकृदुदरयोः सादृश्यम् ॥

अथ बद्धोदरं लक्षयति—

पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ २८ ॥

दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः।

वर्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥

अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरतृट्क्षवाः।

कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥

मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम्।

स्थिरं नीलारुणसिराराजिबद्धमराजि वा ॥ ३१ ॥

नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते।

पक्ष्मवालैरित्यादि। पक्ष्माणि वालाश्च पक्ष्मवालाः तैरन्नेन सह भुक्तैः बद्धायने गुदे सति कुपितोऽनिलो वायुरपानाख्यो जठरं करोति। बद्धमयनं मार्गः पुरीषादिवाहि[1] यस्य तदेवंविधे गुदे सति। तथा दुर्नामभिः गुदे बद्धायने तथोदावर्तैः बद्धायने तथान्यैर्वा आन्त्रोपलेपिभिरुपदेहिभिः मन्दकमाषोमादिभिः गुदे बद्धायनेऽपानो जठरं करोति। किं कृत्वा, वर्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा आवृत्य। तद् बद्धोदरमुच्यते। तेन जठरेण बद्धोदराख्येन पुरुषस्य दाहादयः स्युः। तथा श्वासकासावूरुसदनं शिरोहृन्नाभिरुक् स्यात्। तथा मलानां मूत्रपुरीषादीनां सङ्गोऽप्रवर्तनं, तथोदरं मूढमारुतं भवेत्। मूढो बहिरनिःसरणरूपो मारुतो यस्मिंस्तदेवम्। मूढमारुतत्वस्य सामान्यलक्षणेनैव गृहीतत्वात् पुनर्ग्रहणमतिशयार्थम्। तथा स्थिरमचलम्। तथा नीलारुणसिराराजिभिर्बद्धं व्याप्तम्।

---

१. 'पुरीषानिलवाहि' ख. घ।

अथवा अराजि स्यात् । तथोदरं प्रायेण नाभेरुपरिष्टाद् गोपुच्छाकृति जायते । यथायथोर्ध्वं तथा तथा सूक्ष्ममित्यर्थः । अनेनास्य संस्थानमुक्तम् ॥

अधुना छिद्रोदरं लक्षयति—

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद् भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥

भिद्यते पच्यते वान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः ।
आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं स्रवन् रसः ॥ ३३ ॥

तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥

वर्धयेत्तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ ३५ ॥

छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ।

अस्थ्यादीत्यादि । अस्थितृणकण्टकपाषाणधातुशृङ्गदार्वादिभिः शल्यैः सान्नैः सह भोजनेन भुक्तैः । अथवात्यशनेन अतिमात्रभोजनेन यदान्त्रं भिद्यते सच्छिद्रं सम्पद्यते। पच्यते वेति । अथवा पच्यते पाकं याति । तच्छिद्रैः आन्त्रच्छिद्रैः भिन्नपक्वान्त्रच्छिद्रैः भेदोत्पन्नैः पाकतो वा आम एव अपरिपक्व एव बहिः स्रवन् रसः अल्पाल्पं सविड् गुदादेत्यायाति । इन्दुरपि–"तच्छिद्रैः भिन्नपक्वान्त्रच्छिद्रैः स्रवन्" इत्याह । अन्ये विड्रस इत्याहुः । तुल्यः सदृशः । कुणपगन्धेन शवगन्धेन । तथा पिच्छिलः पीतलोहितो वर्णेन । शेषश्च रसो गुदान्नागच्छति । स जठरमापूर्य पूरयित्वा तिष्ठन् घोरं कष्टतरं जठरं जठराख्यं व्याधिं कुर्यात् । तदुदरमधो नाभेर्वर्धयेत् वृद्धिं गच्छेत् । वृद्धिश्चुरादिः । वर्धत इति वा पाठः । तथा आशु शीघ्रमेव जलात्मतां जलोदरत्वमेति । उद्रिक्तदोषरूपश्च । उद्रिक्तमधिकं दोषाणां वातपित्तकफानां रूपमाकृतिर्यस्य तदेवम् । वातादिदोषान्वयेन यानि रूपाणि तान्युद्रिक्तानि भवन्तीत्यर्थः । तथा श्वासादिभिः व्याप्तम् अतिशयेन युक्तमिदं छिद्रोदरं प्राहुराचार्याः । अपरे त्वचार्याः परिस्रावीत्याहुः । छिद्रोदरस्यैव परिस्रावीति नाम ॥

अथ उदकोदरमाह—

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसामाम्बुपायिनः ॥ ३६ ॥

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
रुद्ध्वाम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥

कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥

दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

प्रवृत्तेत्यादि । प्रवृत्तमारब्धं स्नेहपानादि यस्य । आदिग्रहणाद् वमनादिकं कर्म पञ्चविधं गृह्यते । तस्य तथाभूतस्य नरस्य सहसा आमाम्बुपायिनः सहसैवापक्वजलपायिनः । तथा मन्दाग्नेः अत्यम्बुपानात् । तथा क्षीणस्य विशिष्टव्याध्याक्रान्ततया धात्वपचयतः । तथातिकृशस्य वा अनशनादिना क्षीणमेदोमांसस्य पुरुषस्य अत्यम्बुपानाद् अनिलः कफश्च । किम्भूतः । जलमूर्च्छितः तोयमिश्रितः । तावुभौ वातकफौ जलमूर्च्छितावुदराश्रितौ अम्बुमार्गान् तोयवाहीनि स्रोतांसि रुद्ध्वा तदेवाम्बु जठराश्रितं तत्स्थानाद् उदकस्थानात् क्लोम्नो वर्धयेताम् । ततोऽनन्तरम् उदरं स्यात् तृष्णादियुतम् । तथा नानावर्णाभिः सिराभिस्ततं व्याप्तम् । तथा तोयपूर्णदृतिवत् स्पर्शादयो यस्मिन् उदरे तदेवम् । शब्दस्य प्रक्षोभः शब्दप्रक्षोभः । वेपथुः कम्पः । स्पर्शश्च शब्दप्रक्षोभश्च वेपथुश्चेति द्वन्द्वः । तद्दकोदरं जलोदरं स्यात् । तदन्येभ्य उदरेभ्यो महद् विस्तीर्णं तथा स्थिरमचलं तथा आवृत्तनाभि आसमन्ताद् वृत्ता वर्तुला नाभिर्यस्य तदेवम ॥

अथ सर्वोदरेष्वन्ते जलसम्भवहेतुमाह—

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥

पाकाद् द्रवा द्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।
स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥

तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छां कुर्युस्तदा भवेत् ।
गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
सिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।

उपेक्षयेत्यादि । उपेक्षया अचिकित्सनाद् दोषाः वातपित्तकफाः स्वस्थानतः आत्मीयस्थानात् च्युताः स्थानान्तरं गताः तथा पाकाद्धेतोः ते दोषाः स्वयं द्रवाः अधिकद्रवाः द्रवीकुर्युः । सन्धिस्रोतोमुखान्यपि सन्धयश्च स्रोतोमुखानि च द्वाराणि सन्धिस्रोतोमुखानि । न केवलं स्वयं दोषाः द्रवत्वं गताः यावत् सन्धिस्रोतोमुखान्यपि द्रवीकुर्युरित्यपिशब्दस्यार्थः । स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु संवृतेषु विहतो निरुद्धः तिर्यगास्थितः तिर्यक् प्रवृत्तः तदेवोदकं कुक्षौ वृद्धिं गतमाप्याय्य वृद्धिं गमयित्वा पिच्छां कुर्यात् । तदा उदरं गुरु भवेत् । स्थिरमचलम् । वृत्तं वर्तुलम् । तथाहतं च पाण्यादिना न शब्दवत् न शब्दयुतम् । तथा मृदु अकठिनम् । तथा व्यपेता राज्यो यस्मात् तद् व्यपेतराजीकं स्यात् । नाभ्यां च स्पृष्टं सत् सर्पति प्रसारि सम्पद्यते । तदनु तदनन्तरं अस्मिन्नुदराख्ये व्याधौ उदकजन्म जलसम्भवः । ततोऽनन्तरम् अधिकं कृत्वा कुक्षिवृद्धिर्भवेत् । तथा सिरान्तर्धानमुक्तानां यथास्वं सिराणामदर्शनं च । किमेतावदेव लक्षणं, नेत्याह—उदकजठरोक्तं च लक्षणं स्यात् । न केवलमेतावदेवोक्तं लक्षणं यावज्जलोदरोक्तं चेति चशब्दस्यार्थः ॥

इदानीमुदराणां सुखसाध्यत्वाभावात् कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयति—

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
कृच्छ्रं यथोत्तरं; पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतः ।

वातेत्यादि । वाताद्युद्भवमुदरं यथोत्तरं कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम् । तेन वातोदरात्पित्तोदरं कृच्छ्रं, ततः कफोदरं, ततः प्लीहोदरं, ततः सन्निपातोदरं, ततः कृच्छ्रमुदकोदरमिति यथोत्तरार्थः । वातोदरादिभ्योऽपरे द्वे बद्धक्षतोदरे पक्षात्परं पक्षादनन्तरं हतो मारयतः । प्रायोग्रहणं पक्षादधरेऽपीति प्रतिपत्त्यर्थम् ।

इन्दुरपि—"अपरे बद्धच्छिद्रोदरे प्रायः पक्षादूर्ध्वं हतो मारयतः। प्रायोग्रहणं पक्षादधरेऽपीति प्रतिपत्त्यर्थम्" इत्याह। अरुणदत्तस्त्वाह—"प्रायोग्रहणात् कदाचिन्नियतायुष्युत्पन्ने नैव मारयतः" इति ॥

सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥

सर्वं च जातसलिलमिति। किलोपेक्षया सर्वेषूदरेष्वन्ते सलिलसम्भव इत्युक्तम्। सर्वं जठरं जातोदकं यद्वातादिसमुत्थं कृच्छ्रमुक्तं तदपि हन्त्येव। अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तनीयम्। कदाचिज्जातोदकमपि न मारयति अपि तु यापयत्येव। तथा रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं रिष्टाध्यायोक्तैरुपद्रवैर्युतं जठरं हन्ति। "दुर्बलं शूनाक्षं कुटिलोपस्थम्" इत्यादिभिश्च तदपि हन्ति। इन्दुरपि—"सर्वमुदरं जातसलिलत्वादियुक्तं हन्ति" इत्याह ॥

दुश्चिकित्स्यताज्ञापनार्थमिदमाह—

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जन्मनैवेत्यादि। जन्मना जात्या सम्प्राप्त्यैव सर्वमुदरं प्रायो विशेषेणात्यर्थं वातव्याध्यादिभ्यः कृच्छ्रतरेभ्यः कृच्छ्रतमं दुःखतमं मतं व्याधिस्वभावादिति। वातविकारादयस्तु प्रतीकारासम्भवे बद्धमूलाः कृच्छ्रतमत्वं प्रतिपद्यन्ते। इदं तु जन्ममात्रेणैव चिरकालसमुत्पन्नत्वात्। उदरं हि मन्दाग्नेः क्षीणसर्वधातोः क्षीणबलमांसस्य ऊर्ध्वाधःस्रोतःसंदुष्टौ सत्यां मन्दमन्दं चिरेण बद्धमूलमाध्मानादिभिः आत्ययिकीं पीडामावहदात्मानं लभते। प्रायोग्रहणात् किञ्चिदुदरं कृच्छ्रमेव भवति न कृच्छ्रतमम्। अत एवाह—बलिन इत्यादि। तदुदरं बलिनो बलवतः पुरुषस्य उत्थितमजाताम्बु अजातोदकं नवोत्थितं सत् यत्नसाध्यं कृच्छ्रसाध्यमेव भवेत्। न तु कृच्छ्रतमम्। औषधसहिष्णुताबलं चात्र बलमभिप्रेतम्। सर्वोदराणां पूर्वरूपावस्थायामेव बलक्षयाभिधानात्। अजाताम्बुत्वेनैव नवोत्थितत्वे लब्धे तद्ग्रहणं वातोदरादीनां विनाप्युदकेन चिरोत्थितत्वं सम्भवतीति ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मांसाद्युपघातदोषकोपसादृश्यादुदरानन्तरं पाण्ड्वादिनिर्णयायाध्यायारम्भः । अथवा उदरवत् त्रिदोषजत्वात् पाण्ड्वादीनाह । अथवा—

त्रिदोषजत्वसामान्यात् पाण्डुमाह ततः परम् ।
उपद्रवत्वाच्छोफं च तत्सामान्याद्विसर्पकम् ॥

'शोफसामान्यात् पाण्डुरोगमाह' इति पाठ्ये ।

अथातः पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथात इति ॥

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥

धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत्सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥

यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः,

पित्तेत्यादि । मला वातादयः पित्तप्रधाना यथोक्तैः सर्वरोगनिदानोक्तैः कोपनैः कुपिताः पाण्डुरोगहेतवः स्युरिति शेषः । कथमित्याह—तत्रेत्यादि । तत्र तेषु तथाभूतेषु सत्सु बलिना बलवता वातेन क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् अनन्तरं तत्पित्तं धमनीर्दश हृदाश्रिताः सम्प्राप्याश्रित्य सकलां तनुं व्याप्नुवद् अश्नुवानम् । सकलशब्दोपादानं मूत्रपुरीषादीनामपि ग्रहणार्थम् । अत एवाख्यास्यति—

"रूक्षकृष्णारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ।"

इति । तथा श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्य । किम्भूतं पित्तं, त्वङ्मांसयोरन्तरं मध्यमाश्रितम् । तत्पित्तं त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् नानाप्रकारान् पाण्डुहारिद्र-हरितान् कुरुते । तेषु वर्णेषु मध्ये यतो यस्माद् अतिशयेन पाण्डुत्वमधिकम्

अतोऽस्मात् स रोगः पाण्डुरित्युक्तः कथितः । इन्दुना चोक्तम्–"मलौ वातादयः सर्वे यथोक्तैः सतिक्तकटुकादिभिः कोपनैः कुपिताः पित्ताधिका यत्र भवन्ति इति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्विज्ञेयम् । तत्रेत्यादिना पाण्डुरोगस्य सम्प्राप्तिनिरुक्तिः । तदिति पित्तपरामर्शः" इति । ननु पित्तप्रधाना इति कथमुक्तम् । यावता वायोर्बलीयस्त्वाद्वातप्रधाना इति वक्तुं युक्तं स्यात् । बलीयस्त्वं चानन्तरमेव प्रतिपादितम् । "तत्रानिलेन बलिना क्षिप्त"मिति । असदेतत् । यतो नात्र बलीयस्त्वाबलीयस्त्वकृते प्राधान्याप्राधान्ये विवक्षिते । किं तर्हि पाण्डुरोगकरणं प्रति कर्तृत्वाकर्तृत्वे । पित्तस्य च पाण्डुरोगकरणं प्रति मुख्यकर्तृत्वम् । अतः पित्तप्रधाना इति युक्तमुक्तम् । ननु यदि त्रिदोषाः पाण्डुरोगहेतवः कथं तर्हि वक्ष्यति "स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैः" इति । उच्यते । सर्वे पाण्डुरोगाः त्रिदोषजा एव । किन्तु हेतुविशेषैः यो रूपभेदः तेन पञ्चात्मकः शोफवदिति न किञ्चिदत्रायुक्तम् ॥

तेन गौरवम् ।
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥

ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेन्द्रियः ।
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥

शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥

सन्नसक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी ।

तेनेत्यादि । तेन पाण्डुरोगेण शरीरस्य गौरवं स्यात् । तथा धातूनां रसरुधिरादीनां शैथिल्यं च स्वरूपाद् हानिः स्यात् । अरुणदत्तस्तु–"धातूनां गौरवं शैथिल्यं च स्यादि"त्याह । तथौजसो गुणक्षयश्च । ओजसो ये गुणाः मन्दमधुरशीतादयः तेषां क्षयो विनाशः । ततो धातुषु च शिथिलेषु ओजसि च क्षीणगुणे पाण्ड्वामयी ना पुरुषः अल्परक्तत्वादियुक्तः स्यात् । अरुणदत्तस्तु–"तत एवौजसः क्षयात्" इत्याह । अल्पे रक्तमेदसी यस्य स एवम् ।

---

१. 'लाः दुष्टा वा' मुद्रितपाठः ।

तथा निःसारो निर्बलः। तथा श्लथेन्द्रियः श्लथानि शिथिलानि इन्द्रियाणि यस्य स एवम्। इन्द्रियशब्देन कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणां ग्रहणम्। तथा बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुरादीनामधिष्ठानान्युपलक्ष्यन्ते। ननु 'पित्त-प्रधानाः कुपिताः' इति पित्तवृद्धिरुक्ता। पित्तवृद्ध्या च रक्तवृद्ध्या भवितव्यम्। तत्कथमुक्तमल्परक्त इति। अत्रोच्यते—दोषाणामन्योन्यदूषणाद् दूष्यस्य च दोषैर्दूषितत्वात् प्रसादपरम्परया अपुष्टौ सत्यां कीटबाहुल्यात् पित्ताधिक्यं, न रक्तस्य प्रसादात्मकस्येति पित्ताधिक्यमल्परक्तता चेत्युपपन्नम्। तथाङ्गैरवयवैः मृद्यमानैरिवासौ नर उपलक्षितः। तथा हृदयेन द्रवता च। तथा शूनावक्षि-कूटौ यस्य स एवम्। तथा सदनोऽङ्गे सादवान्। 'शूनाक्षिकूटवदनः' इति केचित् पठन्ति॥

स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात्॥ ७॥

स पाण्डुरोगः पञ्चधा स्यात्। कथम्। पृथग्दोषैः सन्निपातेन मृद्भक्षणाच्च। मृद् भक्षिता दोषमुखेन पाण्डुरोगकर्त्री। ननु मृत्तिकादनात् पृथक् पाण्डुरोगो न वाच्यः। पृथग् वातादिदोषजे पाण्डुरोगेऽन्तर्भूतत्वात्। मृदा हि वातादिप्रकोपो विधीयते तिक्तोषणादिभिरिव। वातादिप्रकोपश्च पाण्डुरोगकृत्। तस्मात् पृथङ् मृदो निर्देशो न युक्तः। अत्र ब्रूमः। मृदोऽन्ये ये वातादि-प्रकोपहेतवः पाण्डुरोगसम्पादनयोग्याः ते पाण्डुरोगं सम्पाद्य हेतुस्वरूपनिश्चये विनिवर्तन्ते। मृत्तिका तीक्ष्णैः संशोधनैर्विना पाण्डुरोगो यावत् कायेऽवतिष्ठत इत्ययं वातादिकोपहेतुभ्योऽन्येभ्यो मृदः पाण्डुरोगं प्रति विशेषः। तस्मान्मृदा पृथक् पाण्डुरोगो वक्तुं न्याय्यः॥

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता॥ ८॥
सादः श्रमः,

प्राग्रूपमस्येत्यादि। अस्य सर्वस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि पूर्व-रूपम्॥

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम्।
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता॥ ९॥

शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।

अनिलात्तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पाण्डुरोगेषु मध्ये वातात् पाण्डुरोगे गात्ररुगादयः स्युः ।

पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥

तृट्स्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
वर्चोभेदोऽम्लको दाहः,

पित्तात् पाण्डुरोगे हरितपीताभसिरादित्वादि लक्षणं स्यात् । आदिग्रहणेन नखविण्मूत्रनेत्राणां ग्रहणम् ॥

कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥

तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासश्छर्दिश्च,

कफात् पाण्डुरोगे शुक्लसिरादिच्छर्द्यन्तं लक्षणं स्यात् ।

निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥

निचयात् सन्निपातात् पाण्डुरोगो मिश्रलिङ्गः । स च अतिदुःसहः घोरतमः ॥

मृत् कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद् भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद् रुध्वा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
पुरीषं क्रिमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।

मृदित्यादि । मृद् भक्षिता कषायरसा वातं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् । ऊषरा सक्षारा मृत्तिका पित्तं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् । तथा रसादींश्च धातून् दूषयित्वा । मृदो रसविशेषेण दोषविशेषकोपनत्वम् । रसादिदूषणं साधारणम् । रौक्ष्याच्च हेतोः भुक्तं विरूक्ष्य चेति । यत् स्वभावत एव मृत्तिका रूक्षा तस्माद् भुक्तं विरूक्षयति । स्रोतांसि चापूर्य रुध्वा च अपक्वैव सती । मृत्तिकाया दुष्पाकत्वात् पाकाभावः । अथवा नञीषदर्थे । किञ्चित्पक्वेत्यर्थः ।

पूर्ववदिति पाण्डुरोगसमानसम्प्राप्त्या तैरेव च लक्षणैः पाण्डुरोगं कुर्यात्। अत्र तु नाभिश्वयथ्वादि विशेषः। **अरुणदत्तो**ऽपि—'पूर्ववत् पित्तप्रधानाः कुपिताः इत्यादिना न्यायेन" इत्याह। ततः तेन पाण्डुरोगेण शूननाभ्यादिकः कृम्यादियुतं पुरीषं मुञ्चेत्॥

उक्तः पाण्डुरोगः। अथ तदङ्गभूता कामिलोच्यते—

यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामिलाम्॥ १५॥

कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत्।

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया॥ १६॥

दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः।

यः पाण्डुरोगीत्यादि। **अरुणदत्तस्तु**—"प्रतिज्ञावाक्ये अनुक्तामपि कामिलां तुल्यहेत्वादिकत्वात् प्रदर्शयती"त्याह। यो नरः पाण्डुरोगी सन् पित्तलं मरिचादिकं द्रव्यमत्यर्थं [1]सेवेत उपयुङ्क्ते। "पित्तलमाहारादिक"मिती**न्दुः**। तस्य पाण्डुरोगिणः पित्तं कर्तृ कामिलामावहेत्। कीदृशीम्। कोष्ठशाखाश्रयां कोष्ठो महास्रोतः शाखा रक्तादयः त्वक् च तदुभयमाश्रयो यस्यास्ताम्। किं कृत्वा। असृङ्मांसं दग्ध्वा। तया च कामिलया पुरुषो हारिद्रनेत्रादिकः स्यात्। अथवा हारिद्राणि नेत्रमूत्रादीनि यस्य तस्य भावस्तत्ता तया उपलक्षितः। तथा च दाहादिमान् भेकाभः मण्डूकच्छायः। दुर्बलानि स्वविषयग्रहणेष्वशक्तानीन्द्रियाणि यस्य स एवम्॥

भवेत् पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च॥ १७॥

असौ कामिला पाण्डुरोगाद्विनापि पित्तोल्बणस्य भवति॥

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामिला।

उपेक्षयेत्यादि। उपेक्षया अचिकित्सनात् सैव कामिला यदा शोफाढ्या श्वयथुबहुला स्यात् तदा कुम्भकामिलेत्युच्यते। कृच्छ्रा कृच्छ्रसाध्या॥

हलीमकं लक्षयति—

हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत्॥ १८॥

---

१. 'सेवते उ' ग.

वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।
तन्द्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
अलसं चेति शंसन्ति,

हरितेत्यादि । पाण्डुरोगे सति यदा हरितादिरूपत्वं वातपित्ताधिक्याद् भवेद् भ्रमादयश्च तदा तं रोगं हलीमकं शंसन्ति मुनय इति शेषः । तमेव लोढरं तमेवालसं च शंसन्ति ॥

तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥

तेषां पाण्डुरोगप्रकाराणां पूर्वमुपद्रवाः यतः शोफप्रधानाः कथिताः अतोऽस्माद्धेतोः पाण्डुरोगनिदानानन्तरं शोफ एव भण्यते । न विसर्पः । शोफः प्रधानः प्रथमो येषां त एवं, कथिताः । क । इहैव । यथोक्तं-'शूनाक्षिकूट' इत्यादि । तथा 'शूननाभिपादास्यमेहनः' इति च । इन्दुनाप्युक्तं-"तेषामिति प्रधानानां पाण्डुरोगाणां ग्रहणम् । पूर्वमिति विकृतिविज्ञानीये शोफप्रधाना उपद्रवाः कथिताः "पाण्डुरोगः श्वयथुमान्" इत्यादिना । अतः कारणादत्र शोफ एव निगद्यते" इति ॥

पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वं,

स्वकारणेन दुष्टः कुपितो वायुः पित्तरक्तकफान् दुष्टान् तत्कोपनैः कुपितान् बहिः सिराः नीत्वा तैरेव पित्तादिभी रुद्धगतिः सन् त्वङ्मांससंश्रयं संहतरूपमुत्सेधं शोफं नाम्ना रोगं कुर्यादिति सम्बन्धः । बहिर्भूताः सिराः बाह्याः सिराः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् पित्तादयो बहिःसिराश्च कर्म । यथा अजां नयति ग्राममिति । तेनायमर्थोऽवतिष्ठते । बहिःसिरासु पित्तादीन् नीत्वेति । त्वक् च

---

१. 'ना तूक्तं' ग ।

मांसं च त्वङ्मांसे। ते संश्रय आश्रयो यस्य तमेवम्। तैर्हीति हिशब्दोऽवधारणे। तैरेव बहिःसिराः प्राप्तैः पित्तादिभी रुद्धगतिरत एव संहतं समन्ताद्धतं निश्चलमिव सम्पन्नमुत्सेधम्। यतश्चैवं वातपित्तकफैः शोफः संजायते अतोऽस्मात्कारणात् सर्वं तच्छोफं निचयाद्दोषत्रयादाहुः ॥

नन्वेवं सति इदं विरुध्यते दोषैः पृथक् सर्वैरित्यत आह—

हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥

दोषैः पृथग् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥

पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

हेतुविशेषैस्त्वित्यादि। तुशब्दो विशेषार्थे। यद्यपि सर्वः त्रिदोषजः शोफः उक्तः तथापि हेतुविशेषैः यो रूपभेदः तस्मान्नवात्मकं शोफमाहुः। तथा हि योऽयं सन्निपातः शोफहेतुरेव कदाचित् समं कृत्वा कुप्यति एकदोषद्विदोषवृद्धिस्वरूपतया। एवं च वातादिहेतुविशेषैः यो रूपभेदो लक्षणभेदः तस्मान्नवप्रकारत्वं शोफस्य न्याय्यमेव। लक्षणभेदश्चैषां स्पष्ट एव। तथा च पृथग्दोषजे श्वयथावन्यलक्षणं द्वन्द्वजे चान्यत् सन्निपातजे चान्यद् अभिघातजे चान्यद् विषजे चान्यद् इत्येवं लक्षणविशेषान्नवात्मकत्वम्। उपलक्षणं चेदम्। चिकित्साविशेषादपि नवात्मक एव शोफः। (दोषैः) पृथग् द्वयैः संसृष्टैः सर्वैः सन्निपतितैश्चेति सप्त। अभिघाताद्विषादिति द्वौ। अथवा किं नवत्वेन। निजागन्तुभेदेन द्विधा द्विविधमेव शोफमाहुः। वातादियुक्तो निजः। शेष आगन्तुरिति। तथा अपरं च द्वैविध्यमाह—तं शोफं सर्वाङ्गजं सर्वशरीरजं एकाङ्गजं एकावयवजं चेति पुनः द्विप्रकारमाहुः। पृथ्वादिविशेषेण तस्यैव त्रिविधत्वमाह—पृथुश्च उन्नतश्च ग्रथितश्च तेषां भावः पृथून्नतग्रथितता तया विशेषैस्तैः त्रिधा त्रिप्रकारं शोफं विदुः। पृथुर्विस्तीर्णः ॥

सम्प्राप्तिं हेतुपुरस्सरमाह—

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥

वक्ष्यमाणो गुर्वम्लस्निग्धशीतादिको वर्गः श्वयथूनां निजानामागन्तूनां च सामान्येन हेतुः उत्पत्तौ कारणम् । दोषजानां पुनरतिशयेन हेतुः न तथागन्तूनामिति विशेषशब्देन द्योतयति । इन्दुना तूक्तम्—"तत्र दोषजानधिकृत्याह सामान्यहेतुरित्यादि । वातादिजानां शोफानां हेतुः सामान्यः साधारणः सर्वरोगनिदानाद्युक्तः । व्याधीत्यादि तेषां विशेषतोऽतिशयेन हेतु"रिति ॥

व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा ।
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डवः ।
अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥
ऊर्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥

व्याधीत्यादि । व्याध्यादिभिः क्षीणस्य व्याधिना ज्वरादिना क्षीणस्य कर्मणा वमनविरेचननिरूहानुवासननस्याख्येन, तथोपवासेन । आदिग्रहणेनान्येन च मार्गादिना क्षीणस्य द्रुतं कृत्वा सहसैव गुर्वादिकं भजतः । अथेति समुच्चये । व्याध्यादिक्षीणलक्षणेभ्यः सकाशादन्यस्य स्वस्थादेरप्यतिमात्रं मात्रामतिक्रम्य गुर्वादिकं भजतो दोषा वक्षसि स्थिताः ऊर्ध्वं शोफं कुर्वन्ति । इन्दुः पुनराह—"व्याध्यादिभिः क्षीणस्य द्रुतं झटिति गुर्वादि भजतः । अथ व्याधिक्षीणत्वादिं विनैवान्यस्यातिमात्रं मात्राधिक्येन गुर्वादिकं भजतः" इति । स्वप्नोऽत्र अहःस्वप्नः । जागरश्च रात्रिजागरो बोध्यः । ग्राम्याणां च कुक्कुटादीनां मांसं ग्राम्यमांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । 'शुष्कमत्स्य'मिति पाठे ।

---

१. 'तः । व्याधिक्षीणादिमत्त्वं विनै—' इति मुद्रिते । २. 'चटककुक्कुटा—' ख. ग. घ. ङ ।

अजीर्णे अध्वादिना श्रमम्। अजीर्णे एव च मैथुनं पदातेर्मार्गगमनं भजतः यानेन तुरगादिना क्षोभिणा शरीरसंरम्भजनकेनापि वा मार्गगमनं भजतः। श्वासादयः पाण्डुरोगपर्यन्ता रोगाः प्राधान्येन तथान्येऽपि कासश्वासादिव्यतिरिक्ता रोगा मिथ्योपक्रान्ताः[1] शोफहेतवः। प्रदरोऽतिरजः। तैः हेतुभिर्दुष्टाः दोषाः वक्षसि स्थिताः ऊर्ध्वं शरीरस्य पूर्वभागे शोफं कुर्वन्ति। वस्तौ स्थिता अधः शोफं कुर्वन्ति। मध्यगाः मध्ये कुर्वन्ति। सर्वाङ्गगाः सर्वगतं कुर्वन्ति। प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः प्रत्यङ्गाश्रयाः दोषाः शोफं कुर्वन्ति॥

सर्वशोफेषु पूर्वरूपं दर्शयति तदित्यादिना—

तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम्।

तस्य शोफस्य तेषां वा पूर्वरूपं तत्पूर्वरूपं दवथ्वादयः। चक्षुरादिषु इन्द्रियेषु दाहो दवथुः। तथा सिरायामः यत्र प्रदेशे श्वयथुरुग् बुभूषुस्तत्र सिराणां दैर्ध्यमिव॥

क्रमेण नवानां शोफानां लक्षणमुच्यते—

वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः॥ ३०॥
सङ्कोचस्पन्दहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान्।
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः॥ ३१॥
स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान्।
त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते॥ ३२॥

वातादित्यादि। वातात् शोफः चलादिलक्षणः। पीडितः करेणाक्रान्तः शीघ्रमुन्नमेत्॥

पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत्।
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग् जायते तनुः॥ ३३॥
सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः।
शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः॥ ३४॥

---

१. 'न्ताः मिथ्योपचरिता अयथाशास्त्रमुपक्रान्ताः शोफ–' ख, ग, घ, ङ।

पित्ताच्छोफः पीतरक्तासिताभासादिलक्षणः। स च मध्ये मध्यप्रदेशे प्राक् पूर्वं जायते। प्राग्ग्रहणं पश्चात्सकलेऽपि देहदेशे स्यादिति द्योतयति ॥

कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः।
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ॥ ३५ ॥
आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः।
स्रवेन्नासृक् चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥
स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात्,

कफाच्छोफः कण्डूमानित्यादिलक्षणः। आक्रान्तः करपीडितः सन् वातिक इव नोन्नमेत्। कृच्छ्रे शमजन्मनी यस्य स एवम्। निशाबलो रात्र्यधिकबलः। कुशशस्त्रादिविक्षतः सन् स शोफो न रक्तं स्रवेत्। किं तर्हि चिरेण पिच्छां लसीकापरपर्यायां स्रवेत्। तथा स्पर्शाभिलाषी उष्णाभिलाषी च स्यात् ॥

यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः।
सङ्कराद्धेतुलिङ्गानाम्,

द्वन्द्वजाः संसर्गजाः त्रयः शोफाः यथास्वं हेतूनां सङ्कराद्यथास्वं लिङ्गानां सङ्कराच्च स्युरिति शेषः ॥

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

निचयात्मको दोषत्रयजः शोफो हेतुलिङ्गानां निचयात् स्यात् ॥

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

शस्त्रादिच्छेदादिभिः अभिघातादिभिश्च यः शोफः स्यात् सोऽभिघातेन वेद्य इति शेषः। हिमेन हिमानिलेन च उदध्यनिलेन सागरेण वायुना च रसैः शूकैश्च भल्लातकपिकच्छुजैः संस्पर्शात्। स च विसर्पवान् भृशोष्णो लोहिताभासश्च

बाहुल्येन च पित्तलक्षणः स्यात् । पित्तशोफस्य लक्षणं पित्तशोफलक्षणमिव लक्षणं यस्य सः पित्तलक्षणः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । 'पैत्तलक्षणः' इति वा पाठः ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।

विषज इत्यादिना नवमशोफलक्षणम् । विषजः शोफः सविषाणां प्राणिनां सर्पादीनामङ्गे परिसर्पणाद् गमनात् तथा तेषामेव मूत्रणात् । "परिसर्पणमङ्गस्पर्शः" इति हाटकः । अविषप्राणिनः सूकरादयः । ते किञ्चिद्विषाः । अविषप्राणिनामपि दंष्ट्रादन्तनखापातात् शोफः स्यात् । अपिशब्दान्न केवलं सविषप्राणिनां दंष्ट्रादिपातात् । दंष्ट्राः सूकरादीनां । दन्तनखं पुरुषादीनामपि । विण्मूत्रशुक्रैरुपहतं तत्स्पर्शदूषितमप्रशस्तं, विण्मूत्रशुक्रोपहतं च तत् मलवच्च विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवत् । तथाविधं च तद्वस्त्रं च, तस्य सङ्करः स्पर्शः । तस्मादपि शोफः स्यात् । विषवृक्षाणामनिलस्तस्य स्पर्शात् । तथा गरयोगस्यावचूर्णनमवध्वंसनं तस्माच्च मृद्वादिगुणयुक्तः श्वयथुः स्यात् । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

साध्यशोफलक्षणमाह—

नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

नव इत्यादि । नवः अचिरोत्पन्नः तथा अनुपद्रवः उपद्रवरहितः शोफः साध्यः । 'मृदुरित्यादिना साध्यशोफलक्षणमुच्यते' इतीन्दुर्हाटकश्च[1] । असाध्यस्तु पुरा विकृतिविज्ञानीये ईरितोऽभिहितः ।

अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ।
नारीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ इति ॥

---

१. 'मृदुरित्यादि नवमशोफलक्षणम् । नव इत्यादिना साध्यशोफलक्षणम्' इति मुद्रितेन्दुव्याख्या ।

उक्तः शोफः । अनन्तरं विसर्प उच्यते—

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।

श्वयथुवद्दोषैः दूष्यैश्च यतो विसर्पो भवत्यतस्तन्निदानं प्रक्रम्यते-स्यादित्यादि । विसर्पः सर्व एव शोफवद्दोषैरभिघातान्तैः स्यात् । पृथग्दोषैः द्वयैः समस्तैश्च तथाभिघातादेवमभिघातान्तैर्दोषैः शोफवद्विसर्पसम्भवः । अभिघातान्तैरित्युक्तत्वाद् विषवर्जमिति सिद्धयति । दूष्यैरपि शोफवदेव 'पित्तरक्तकफान् वायु'रित्यादिरपि ग्रन्थोऽत्र योज्यः ॥

त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
यथोत्तरं च दुःसाधाः,

तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं प्राहुरात्रेयादय इति शेषः । बाह्यान्तरुभयाश्रयात् पूर्वार्जितकर्मवशात् कदाचिद् बाह्याश्रयो विसर्पो जायते । बाह्य आश्रयो यस्य स तथा । एवं कदाचिदन्तराश्रयः । कदाचिदुभयाश्रयः । ते च बाह्यान्तरुभयाश्रयाः विसर्पा यथोत्तरं दुःसाधाः । दुःखेन साध्यन्ते इति दुःसाधाः । बाह्यादान्तरो दुःसाधः । तत उभयाश्रय इति यथोत्तरार्थः ।

तत्र दोषा यथायथम् ।
प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तःस्थिता बहिः ।
बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः,

तत्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् विसर्पे दोषा यथायथं प्रकोपनैः तिक्तोषणादिभिः प्रकुपिता विशेषेण पुनर्विदाहिभिरत्यर्थं कृत्वा कुपिता देहे शीघ्रमाश्वेव विसर्पन्ति । इन्दुस्त्वेवमाह—"विदाहिभिः विदाहसंयुक्तैः स्वहेतुभिः प्रकुपिताः देहे विसर्पन्ति" इति । तथा अन्तःस्थिताः अन्तः विसर्पन्ति । बहिःस्थाः दोषाः बहिः विसर्पन्ति । द्विस्थाः उभयस्थाः सन्तो द्वितये द्वये अन्तर्बहीरूपे विसर्पन्ति ।

विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥
मर्मोपतापात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ ४६ ॥

आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।

तत्र तेषु त्रिषु विसर्पेषु अन्तराश्रयं विसर्पं मर्मोपतापादिभिः लक्षणैः विद्यात् । मर्मणां हृदयादीनाम् उपतापो दुःखम् । मोह एव सम्मोहः मूर्च्छा तदुद्भवात् । अयनानां कर्णनासादीनां स्रोतसां विघट्टनाद् विशेषेण चलनात् अन्तरतिशयेन परिस्फुरणात् । 'विघट्टनात् पीडनादि'तीन्दुः । तथा तृष्णाया अतियोगात् तथा वेगानां नानारूपाणां वेदनानां विषमं कृत्वा विच्छिद्य विच्छिद्य प्रवर्तनाद् आशु च शीघ्रमेव अग्निबलयोः भ्रंशाद् विनाशादान्तरं विसर्पं विद्यात् । अत आन्तरविसर्पलक्षणाद्विपर्ययात् बाह्यं बाह्याश्रयं विसर्पं विद्यात् ॥

तत्रेत्यादिना वातादिक्रमेणाष्टानां विसर्पाणां लक्षणमुच्यते—

तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ।

तत्र तेषु विसर्पेषु मध्ये वाताद् यो विसर्पः वातज्वरतुल्यव्यथः स्यात् शोफादियुतश्च ॥

पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

पित्ताद्विसर्पो द्रुतगतिः शीघ्रव्यापी तथा पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितश्च स्यात् । पित्तज्वरलिङ्गानीव लिङ्गानि यस्य स एवम् ॥

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।

कफाद्विसर्पः कण्डूमान् स्निग्धः कफज्वरतुल्यरुक् च । यथोक्तं--'तत्र तत्राङ्गे तास्तास्युर्वेदनाश्चलाः ।' इत्यादि ॥

स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥
ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणम् ।

सर्वे च ते वातादिविसर्पाः उपेक्षिताः अनुपक्रान्ताः सन्तः स्वकारणदोषलक्षणैः स्फोटैश्चीयन्ते व्याप्यन्ते । ते च स्फोटाः पक्वभिन्नाः पूर्वं पक्वाः पश्चाद् भिन्नाः । "पूर्वकाल--" (पा० सू० २-१-४९) इत्यादिना समासः । स्वं स्वमात्मीयमात्मीयं यथादोषं व्रणलक्षणं वातादिव्रणलक्षणं बिभ्रति धारयन्ति । वातस्फोटा वातव्रणलक्षणाः एवमन्ययोरपि वाच्यम् । तत्र मारुतात् 'श्याव-

कृष्णारुणे'त्यादिग्रन्थनिर्दिष्टं वातव्रणलक्षणम्। पित्तेन 'क्षिप्ररुज' इत्यादि-ग्रन्थनिर्दिष्टम्, एवं कफादिलक्षणमपि बोध्यम्।

अधुना द्वन्द्वजं लक्षयति---

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥ ५० ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः।
करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः।
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतं च सः।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत्।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु।
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते।

वातपित्तेत्यादि। वातपित्ताद्विसर्पो ज्वरादिभिर्युतः सर्वमङ्गं च सकलं शरीरं दीप्ताङ्गारावकीर्णवद् दीप्तैः ज्वलितैः अङ्गारैः अवकीर्णं व्याप्तमिव करोति। स च विसर्पो यं यं देशं विसर्पति प्रसरति स स देशः शान्ताङ्गार-वत् कृष्णो नीलो रक्तो वा भवति। शान्ताङ्गारः - கரிக்கட்டு। स च विसर्पो द्रागेवाग्निदग्ध इव स्फोटैश्चीयते व्याप्यते। तथा स विसर्पो वातपित्तकारणत्वेन शीघ्रत्वाद् द्रुतं झटिति मर्मानुसारी स्यात्। मर्माणि हृदयादीनि अनुसरन्ति। 'शीघ्रगत्वात् स्वभावादि'त्यरुणदत्तः। तत एव च वातोऽतिबलः बलीयानङ्ग-व्यथादिकं कुर्यात्। "ततो मर्मानुसरणादूर्ध्वमतिबलो वातोऽङ्गव्यथादिकं कुर्या"-दितीन्दुः। अङ्गं शरीरं व्यथेत पीडयेत्। बाधते इति वा पाठः। संज्ञां संविदं हरेद् नाशयेत्। निद्रां च हरेत्। श्वासमीरयेत् कुर्यात्। तथा हिध्मां

च कुर्यात् । हाटकेनाप्युक्तम्–'स विसर्पो द्रुतं शीघ्रं हृदयादिमर्मानुसारी स्यात् । ततो मर्मानुसरणाद्धेतोः वातोऽतिबलोऽङ्गं व्यथेत । धियं निद्रां च हरेत् । श्वासं हिध्मां च कुर्यात् ।" इति । स विसर्पी ना पुरुषः ईदृशीमवस्थां गतः प्राप्तश्चेतोनवस्थालक्षणया अरत्या ग्रस्तोऽभिभूतो भूमिशय्यासनादिषु न क्वचिच्च शर्म सुखं लभते । अरतिग्रस्त इति हेतौ प्रथमा । अरतिग्रस्तत्वादित्यर्थः । एवं क्वचिदपि सुखालाभाद् भूम्यादिषु चेष्टमानः परिलुठन् ततो मनसा कायेन च क्लिष्टः सन् मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रामश्नुते । किंभूतः । दुष्प्रबोधो दुःखेन प्रबोधो निद्रापगमो यस्य स एवम् । अग्निवीसर्पस्यातिकष्टत्वात् कदाचिन्मरणमपि सम्भवेदिति सूचनार्थं दुष्प्रबोध इति छलेनोक्तम् इति केचित् । पाठ्यकारेणा-प्युक्तं–"अग्निवीसर्पः संशये वर्तमानः तस्मादेवं मरणमुक्तवान्' इति । एष च अग्न्याख्यो विसर्प उच्यते ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नावमांसगम् ।
दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥

वातकफाद् ग्रन्थिविसर्पाख्यो भवति । तस्यैव कफेनेत्यादिना संप्राप्ति-र्लक्षणं चोच्यते । कफेन रुद्धः पवनः तमेव कफं बहुधा भित्त्वा ग्रन्थीनां मालां कुरुते । अथवा वृद्धरक्तस्य पुंसः पवनो रक्तं दूषयित्वा तथा रक्तं बहुधा भित्त्वा च खण्डशः कृत्वा ग्रन्थीनां मालां कुरुते । किम्भूतं रक्तम् । त्वक्सिरा-स्नायुमांसगम् । एषामपि दूषणमर्थाद् गम्यते । किम्भूतानां ग्रन्थीनाम् । उभयथा दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरस्वभावानाम् । तथा रक्तवर्णानाम् । किम्भूतां मालाम् । तीव्ररुग्ज्वराम् । तीव्रौ रुग्ज्वरौ यस्यास्ताम् । तथा श्वासादिभिर्युताम् । इत्यय-मनन्तरोक्तो ग्रन्थिविसर्प उच्यते । कफवातकोपजश्चायं वेद्यः ॥

कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजः ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
मेचकाभोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ।
शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥

कफेत्यादि । कफपित्ताद्विसर्पे ज्वरादयः स्युः । अङ्गानामवसादविक्षेपौ इन्द्रियाधिष्ठानस्य गौरवमुपचारादिन्द्रियगौरवमुच्यते । स च विसर्पः प्रायेण आमाशये नाभिस्तनान्तरमध्ये एकदेशं गृह्णन् आक्रमन् अनन्तरं देहं सर्पति व्याप्नोति । न चातिरुक् स्यात् । तथा पिटकैरवकीर्णो व्याप्तः स्यात् । किंभूतैः । अतिलोहितपीतपाण्डुरैः । तथा मेचकादिकः स्यात् । मेचको मयूरकण्ठतुल्यो वर्णः । 'मेचकः कृष्णकपिलः' इतीन्दुः । स्पष्टस्नायुसिरागणः मांसे शीर्णे स्पष्टाः स्नाय्वादयो यत्र स तथोक्तः । तं तादृशं विसर्पं कर्दमाख्यं कर्दमसंज्ञम् उशन्ति वदन्ति मुनय इति शेषः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ।

सर्वज इत्यादि । सर्वजः सन्निपातजो विसर्पः सर्वैः लक्षणैः उपलक्षितः सर्वधात्वभिसर्पणश्च सर्वधातुविसर्पणशीलः स्यात् । "सर्वधातूनतिशयेन सर्पतीति सर्वधात्वतिसर्पणः" इत्यरुणदत्तः पठति ॥

अभिघातविसर्पमाह—

बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥

बाह्येत्यादि । मारुतः क्षताद् बाह्यहेतोः बाह्यकारणात् क्रुद्धः सन् विसर्पं कुर्यात् । किं कुर्वन् । पित्तं सह रक्तेन प्रेरयन् तथा कुलत्थसदृशैः स्फोटैः पिटकैश्चितं व्याप्तं तथा शोफादिभिराढ्यमतिशयेन युतं, श्यावलोहितं वर्णेन ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह—

पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः ।
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ॥ ६७ ॥
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ।

पृथगित्यादि । पृथग्दोषैः केवलैर्वातादिभिः त्रयो विसर्पाः साध्याः साधयितुं शक्याः । द्वन्द्वजाः संसर्गजाश्च त्रयोऽनुपद्रवाः उपद्रवरहिताः सन्तः साध्याः । उपद्रवाः शारीरोक्ताः कासवैवर्ण्यज्वरादयः । क्षतसर्वोत्थौ द्वौ विसर्पावसाध्यौ । तथा स्वभावत्वात् सर्वे च विसर्पाः आक्रान्तमर्मकाः असाध्याः । तथा शीर्णानि स्नाय्वादीनि यैस्तेऽप्यसाध्याः । तथा प्रकर्षेणातिशयेन क्लिन्नाः । तथा शवगन्धयः कुणपतुल्यगन्धाः असाध्याः । शवस्येव गन्धो येषामिति 'उपमानाच्च' (पा० सू० ५-४-१३७) इति इदन्तादेशः ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

धातूपघातत्वदोषसामान्याद्विसर्पानन्तरं कुष्ठादिनिर्णयायाध्यायारम्भः। 'तुल्यहेत्वादित्वादि'त्यरुणदत्तः। 'विसर्पणसामान्यादि'ति पाठ्ये।

अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः।

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना।
साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः॥ १॥
पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः।
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम्॥ २॥
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत्॥ ३॥

अथात इति। सर्वकुष्ठानां मिथ्याहारादिकं सामान्येन हेतुः। सिराः प्रपद्येत्यादिना संप्राप्तिः। मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दावधादिभिर्नानाविधैः पाप्मभिः कर्मभिः सद्यःसेवितैः अनुष्ठितैः प्राक्तनैः वा अन्यजन्माचरितैः। सेवितग्रहणेन सातत्यानुष्ठानं द्योतयति। तेन कदाचित्कारणत्वमेषां न कुष्ठहेतुत्वमिति गम्यते। तैस्तथाभूतैः कर्मभिः मिथ्याहारादिना चेरिता दुष्टा मला वातादयः सिरास्तिर्यग्गामिनीः प्रपद्याश्रित्य त्वगादिकं दूषयन्तः तदेव च त्वगादिकं शिथिलीकृत्य ततोऽनन्तरं बहिर्निश्चरन्तः बाह्यप्रदेशे प्रसरन्तः त्वचो वैवर्ण्यं कुर्वन्ति। तत् कुष्ठमुशन्ति मुनय इति शेषः॥

कुतोऽस्य रोगस्य कुष्ठमिति संज्ञेत्याह—

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्वपुः।
प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत्॥ ४॥
सस्वेदक्लेदसंकोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान्।
रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात्॥ ५॥
भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम्।

कालेनेत्यादि। यस्माद्धेतोः उपेक्षितमनुपक्रान्तं सत् कालेन सर्वं वपुः शरीरं कुष्णाति तस्मात् कुष्ठमित्युच्यते। 'कुष निष्कर्षे' इति धातुः। अनेन कुष्ठस्यान्वर्थत्वमुक्तम्। कालेनोपेक्षितमित्युत्तरत्रापि अनुवर्तते। तच्च कुष्ठमुपेक्षितं सत् कालेन सर्वधातून् प्रपद्य प्राप्यानन्तरमन्तर्व्याप्य प्रकृतत्वात् तेषामेवान्तरं व्याप्य तथा तानेव सर्वान् धातून् संक्लेद्य क्लेदयित्वा शरीरे कृमीनावहेत्। किंभूतान्। स्वेदादिभिर्युतान्। तथा सूक्ष्मान् सुदारुणान् दुश्चिकित्स्यान् यैः कृमिभिः कारणभूतैः तैः तत् कुष्ठं लोमादीनि क्रमाद् भक्षयेत्। भक्ष्यन्ते इति द्रमिलादयः पठन्ति। तरुणास्थीनि कर्णनासादिभवानि। श्वित्रस्य प्राग्रूपता न विद्यते या कुष्ठस्योक्ता। अस्माच्च कारणात् श्वित्रं कुष्ठबाह्यमुदाहृतम्। कुष्ठाद् बाह्यं त्वग्गतमात्रमेवोक्तमित्यर्थः। क्लेदकृम्याद्यभावात् सत्यपि त्वग्रोगत्वे कुष्ठशब्देन नोच्यत इत्यर्थः ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथङ्मिश्रैः समागतैः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि। पृथग्भूतैः दोषैः त्रयः, तैरेव च मिश्रैः संसृष्टैः त्रयः, तैरेव च दोषैः समागतैः सन्निपतितैरेक इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं कुष्ठं त्रिदोषजं स्यादित्याशङ्क्याह—

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु सन्निपातजेष्वधिकत्वेन व्यपदेशः। सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वात् ॥

वातेनेत्यादिना दोषक्रमेण सप्तविधस्य कुष्ठस्य नामान्युच्यन्ते यान्याश्रित्य लक्षणं विधीयते—

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात्काकनं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकनम् ।
पुण्डरीकर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

वातेन वातोल्बणेन सन्निपातेन कापालं नाम कुष्ठं भवति । पित्तात् पित्ताधिकात् सन्निपानाद् औदुम्बरं नाम कुष्ठं जायते । कफात् कफाधिकात् सन्निपातान्मण्डलाख्यं नाम कुष्ठं जायते । तथा विचर्ची च कफादेवेति चार्थः । ऋक्षाख्यं ऋक्षजिह्वं नाम कुष्ठं वातपित्तजं वातपित्तोल्बणात् सन्निपाताज्जातम् । एवमग्रेऽपि योज्यम् । चर्मादयः षड् वातश्लेष्मोद्भवाः दद्र्वादयः षट् श्लेष्मपित्ताज्जायन्ते । सर्वैः त्रिभिरेव दोषैः काकनं नाम कुष्ठमुत्पद्यते । एवमेतान्यष्टादश कुष्ठानि । एषां मध्ये पूर्वं त्रिकं कापालौदुम्बरमण्डलं ततो दद्रु काकनं पुण्डरीकमृक्षजिह्वा चेति सप्त महाकुष्ठानि उच्यन्ते । कपालमिति केचित् पठन्ति । काकणमिति च ॥

सर्वकुष्ठानां पूर्वरूपमाह—

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शखेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोथनम् ॥ १२ ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

अतिश्लक्ष्णेत्यादि । अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शादिकम् अग्रजं कुष्ठलक्षणं प्राग्रूपमित्यर्थः । अस्वेदोऽत्यन्तस्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञानम् । कोठा उत्सन्नानि मण्डलानि तेषामुन्नतिरुत्पत्तिः । व्रणानां भिन्नस्फोटभवानां कोथनम् । रूढानामपि व्रणानां पुनः ।

क्रमेणाष्टादशानां लक्षणमाह—

कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।
तोदाढ्यमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

कृष्णारुणेत्यादि । कापालाख्यं कुष्ठं कृष्णारुणकपालाभमित्यादिलक्षणम् । कपालो घटकर्परः । सुप्तमचेतनम् । विस्तृतानि विस्तीर्णानि[1] असमानि ह्रस्व-दीर्घाणि पर्यन्तानि यस्य तत्तथोक्तम् । शीघ्रसर्पि च शीघ्रव्यापि[2] ।

पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोम गौरसिराचितम् ।
बहलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥
आशूत्थानावदरणक्रिमि विद्यादुदम्बरम् ।

पक्वेत्यादि । उदुम्बरं नाम कुष्ठं पक्वोदुम्बरफलवत् ताम्रत्वग्रोमाणि यस्य तथोक्तम् । बहलं घनम् । आशूत्थानादि यस्य तदेवम् । अवदारणं कोथनम् ।

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥
अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूस्रुतिक्रिमि ।
श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

स्थिरमित्यादि । मण्डलं नाम कुष्ठं स्थिरादिलक्षणम् । बहुकण्ड्वादिकं यत्र तत्तथोक्तम् । परिमण्डलं वर्तुलम् ॥

सकण्डूपिटका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ।

सकण्ड्वित्यादि । विचर्चिका सकण्डूपिटका । लसीका जलप्राया ॥

परुषं तनु रक्तान्तमन्तःश्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥
सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिटकैश्चितम् ।
ऋश्यजिह्वाकृति प्रोक्तमृश्यजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

परुषमित्यादि । ऋश्यजिह्वं नाम कुष्ठं परुषादिगुणं रक्तान्तं रक्तपर्यन्तम् । अन्तर्मध्ये श्यावम् । ऋश्यजिह्वेव खरा आकृतिर्यस्य तद् ऋश्यजिह्वाकृति ॥

हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्म,

चर्म नाम कुष्ठं हस्तिचर्मवत् खरस्पर्शम् ॥

एकाख्यं महाश्रयम् ।
अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभम्,

---

१. क्षिप्रव्यापि' ग । २. क्षेति मुद्रिते ।

एकाख्यमित्यादि। एकाख्यमेकसंज्ञं तु कुष्ठं महाश्रयं विस्तीर्णाश्रयम्। तथा अस्वेदं तथा मत्स्यशकलसन्निभं मत्स्यत्वक्खण्डसदृशम्। **इन्दुना** तूक्तं - "महाश्रयं गम्भीरमूलं मत्स्यशकलसन्निभान्तं चे"ति। **सुश्रुते** त्वेककुष्ठस्य एवं लक्षणमभ्यधायि—

"कृत्स्नो देहो यस्य रक्तोऽरुणो वा तद्ध्येकाख्यं कुष्ठमाहुः सुकष्टम्।"

इति। **खरनादे** तूक्तं---

"महदस्वेदनं मत्स्यशकलाकारमेकजम्।" इति ॥

किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रूक्षं किणखरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम्।

किटिभमित्यादि। किटिभं तु रूक्षम्। अङ्गे घर्षणाद् ग्रन्थिः किणं तद्वत् खरस्पर्शम् ॥

सिध्म रूक्षं बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरेत् ॥ २१ ॥

श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत्।

प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्,

सिध्मेत्यादि। सिध्मनाम कुष्ठं बही रूक्षमन्तःस्निग्धम्। घृष्टं च सद् रजः किरेत् क्षिपेत्। तथा श्लक्ष्णस्पर्शम्। तथा तनु। तथा श्वेतताम्रम्। दौग्धिकपुष्पवद् अलाबुकुसुमवत्। श्वेतताम्रं वर्णेनेत्यर्थः। तच्च प्रायेण बाहुल्येन ऊर्ध्वकाये स्यात्। **खरनादे** तूक्तं—

"अलाबुपुष्पवत् सिध्म घृष्टं यच्चोद्वमेद्रजः।"

इति। सिध्म--[1]പൊള്ളിതിം ॥

गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥

रक्तैरलसकम्,

गण्डैरित्यादि। अलसकं नाम कुष्ठं रक्तवर्णैः गण्डैः कण्डूयुतैश्च चितं व्याप्तं भवेत्। **इन्दुना** तूक्तं--सिध्म गण्डैः कण्डूयुतैः चितमित्येवमन्तलक्षणम्। अलसकं रक्तैर्गण्डैर्भवतीति ॥

---

१. പൊള്ളിവിരം ख. घ. ङ।

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।
तीव्रार्त्यो मन्दकण्ड्वश्च सरागपिटकाचिताः ॥ २३ ॥

पाणीत्यादि। विपादिकाः पाणिपाददार्यः स्युः । तथा तीव्रार्त्योऽत्यन्तपीडायुताः तथा मन्दकण्ड्वोऽल्पकण्डूकाः तथा सरागपिटकाचिताश्च । पाणिपादौ दारयन्तीति कर्मण्यणन्तान्ङीप् । पाणिपाददार्यो विपादिका इति पाठे पाणिपादयोः दार्यो दारणानि विपादिकेत्युच्यते ॥

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।
उत्सन्नमण्डला दद्रुः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

दीर्घप्रतानेत्यादि । दूर्वावद्दीर्घप्रताना दद्रुः । दूर्वा शड्वलम् । तथा अतसीपुष्पाभा । तथोत्सन्नमण्डला च । उत्सन्नानि उन्नतानि मण्डलानि यस्याः सैवम् । तथा कण्डूमती । तथा अनुषङ्गिणी प्रसक्तानुप्रसक्त्या संश्लेषवती शरीरमनुधावती । **इन्दुः** पुनः—“अनुषङ्गिणी बहुकालस्थे”त्याह । **हाटको**ऽप्याह—“दूर्वावद्दीर्घप्रताना दद्रुः । अतसीपुष्पाभा उन्नतमण्डला च इति द्विधा । दद्रुकुष्ठस्य द्विविधावस्था मण्डलावस्था च” इति । **सौश्रुते** चोक्तम्—“अतसीपुष्प[1]सदृशानि स्निग्धानि बहलानि मण्डलानि विसर्पीणि पिटकाचितानि दद्रुकुष्ठानी”ति । अत एव केचित् सरागपिटकाचिता इति पठन्ति दद्रुविशेषणं वदन्तः । दद्रुः [2]തഴതണ്ണ? ॥

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
शतारुः क्लेदजन्त्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

स्थूलमूलमित्यादि । शतारुर्नाम स्थूलमूलादिलक्षणम् । जन्तवः क्रिमयः । प्रायशः पर्वजन्म च पर्वसु अस्थिसन्धिषु जन्म यस्य शतारुषस्तदेवम् ॥

रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहरुजान्वितम् ।
सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥ २६ ॥
घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ।
पुण्डरीकम्,

१. “ष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिटकावन्ति च दद्रुकुष्ठानि” इति मुद्रिते ।

२. തഴതണ്ണം ख, തഴകർണ്ണം ङ ।

रक्तान्तमित्यादि । पुण्डरीकं नाम रक्तपर्यन्तं तथा अन्तरा मध्ये पाण्डु । "अन्तर्मध्ये आपाण्डु" इतीन्दुः । सोत्सेधमुन्नतियुक्तं, तथा रक्तैरंशुभिः सूक्ष्मरेखाभिः आचितं व्याप्तम् । "अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे" इति **वैजयन्ती** । पद्मपत्रमिव । **इन्दुस्तु**–"अंशवो रजांसि तैराचित"मित्याह । तथा घनभूरिलसीकासृक्स्रावमिति वा पाठः । पुण्डरीकं - കാൽച്ചുക്കണ്ണ് ॥

तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥

विस्फोटम्,

तन्वित्यादि । विस्फोटं नाम कुष्ठं तनुत्वग्भिः स्फोटैश्चितं व्याप्तम् । किंभूतैः, सितारुणैः श्वेतलोहितैः ॥

पिटकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ।
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥

पिटका इत्यादि । पिटकाः कण्डूक्लेदरुजाधिकाः पामा इत्युच्यते । किंभूताः, सूक्ष्माः श्यावारुणाः बह्वयश्च प्रायो बाहुल्येन । सा च पामा स्फिजोः पाण्योः कूर्परयोश्च स्यात् । पामा - ചിരങ്ങ് ॥

सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ।
रक्तं दलच्चर्मदलम्,

सस्फोटमित्यादि । चर्मदलं नाम कुष्ठं स्फोटवत् तथा स्पर्शाक्षमं तथा कण्ड्वादियुतं तथा रक्तवर्णेन तथा दलवत् स्फुटत्स्यात् । चर्मतलमिति वा पाठः ।

काकनं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥

पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकनन्दीफलोपमम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

काकनमित्यादि । काकनं नाम कुष्ठं तीव्रदाहरुक् । तथा पूर्वं प्रथमं रक्तं च कृष्णं च अर्धे रक्तमर्धे कृष्णं च । काकनन्दीफलोपमं काकनन्दी गुञ्जा तत्फलम् अर्धे रक्तमर्धे कृष्णं च भवति । तत्सदृशं रक्तावस्थायां कृष्णावस्थायां च गुञ्जाफलसदृशमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं सर्वैः कुष्ठलिङ्गैर्युतं नैकवर्णं च भवेत् । अपि तु श्वेतपीतादिवर्णमपि स्यादित्यर्थः । काकनं सर्वदोषोद्भवत्वात् सर्वलिङ्ग-

मनेकवर्णं च भवेदिति । **सुश्रुते** तु मण्डलशतारुविपादिकालसकचर्मदलविस्फोट-काख्यानि नोदितानि । स्थूलारुष्कमहाकुष्ठपरिसर्प(विसर्प)रकशारुणाख्यानि तत्रोदितानि । एषां च लक्षणं—स्थूलमूलानि अरूंषि सन्धिषूग्राणि तत् स्थूलारुष्कम् ।

उत्पद्यन्ते सर्वदेहे महाख्ये त्वक्सङ्कोचस्वापभेदाङ्गसादाः ।

यस्मिन् मन्दाः स्फोटिकाः स्राववत्यः संसर्पेयुस्तं परीसर्पमाहुः ॥

तुल्यः सर्पेद् यो विसर्पेण शीघ्रं त्वग्रक्तादीन् प्राप्य स स्याद्विसर्पः ।

कृत्स्ने देहे स्फोटिकाः स्रावहीनाः कण्डूप्राया रकशास्ताः प्रदिष्टाः ॥

अरुणान्युरूणि विसर्पीणि तापयुतान्यरुणानि इति । तदेतेषु कुष्ठभेदेषु यथा नामविपर्ययः तथा लक्षणविपर्ययोऽपि । किन्त्वेतेऽपि कुष्ठभेदा दृश्यन्त एवेत्येतदपि लक्षणमादरणीयमेवेति मन्यामहे ॥

कुष्ठेष्वित्यादिना कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु इदं वाताधिकं कुष्ठम् इदं पित्ताधिकं कुष्ठम् इदं कफाधिकं कुष्ठमित्यादि कथं ज्ञातव्यमित्याह—

दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्मभिः ।

कुष्ठेषु दोषोल्बणताम्,

कुष्ठेषु दोषोल्बणतां दोषाधिक्यं दोषभेदीयविहितैर्यथायथं लिङ्गकर्मभिरादिशेत् । लिङ्गानि च तानि कर्माणि च लिङ्गकर्माणि । यथा वायोः स्रंसव्यासादीनि, पित्तस्य दाहादीनि, श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यादीनि । यथायथमात्मीयैरेव कर्मभिर्यतस्ते लिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते ततस्तेषां दोषाणां कर्माण्येव लिङ्गान्युच्यन्ते । अत एव स्रंसादीनि कर्माणि दोषाणामुक्त्वानन्तरमिदमुवाच----

इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।

दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥

इत्य**रुणदत्तः** । **इन्दो**रुक्तिः पुनः--"लिङ्गानि च कर्माणि चेति द्वन्द्वः । एतेषु च कापालाद्येषु कुष्ठेषु प्रत्येकं वाताद्यन्यतमदोषोल्बणतां दोषभेदीयविहितैर्वातादीनां लिङ्गैः कर्मभिश्चादिशेत् । अस्मिन् कुष्ठविशेषे इयान् दोषकोप इति दोषाणां लिङ्गकर्मभिः स्रंसव्यासादिभिः परिपूर्णापरिपूर्णैः अध्यवस्ये"दिति ।

---

१. अर्थानुवादोऽयम् । २. रक्सेति मुद्रितपाठः ।

सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।

यत्र यस्मिन् सर्व एव दोषा उल्बणाः तत् सर्वदोषोल्बणं सन्निपातजं कुष्ठं त्यजेत् न चिकित्सेत् । यच्च रिष्टोक्तं विकृतिविज्ञानीये कथितं 'कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्ग''मित्यादिना तच्च नोपक्रमेत् । यच्च कुष्ठमस्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं तच्च त्यजेत् । अस्थ्याद्याश्रयस्यात्रैव लक्षणं वक्ष्यते । इत्येतत्सर्वमसाध्यम् ॥

याप्यं मेदोगतम्,

मेदोगतं कुष्ठं याप्यं पथ्यादिना यापयितुं शक्यम् ॥

कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वास्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रमित्यादि । पित्तस्य द्वन्द्वं पित्तद्वन्द्वं, पित्तद्वन्द्वगं कुष्ठं कृच्छ्रसाध्यम् ॥

अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।

कफवाताढ्यं कफवातजम् अकृच्छ्रं सुखसाध्यमित्यर्थः । तथा त्वक्स्थं त्वगाश्रयमकृच्छ्रं, तथा एकमलमेकदोषाधिकं कुष्ठं सुखसाध्यम् ॥

तत्रेत्यादिना त्वगाद्याश्रयविशेषेण कुष्ठलक्षणमुच्यते—

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥
स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते, पिशिते पुनः ।
पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ।
नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥
क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ।

तत्र तेषु कुष्ठेषु मध्ये त्वचि स्थिते प्राप्ते कुष्ठे तोदादयः स्युः । रक्ते स्थिते कुष्ठे स्वेदादयः स्युः । मांसे स्थिते तु कुष्ठे पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः स्युः । सन्धिषु च अतिशयेन क्लेदो भवति । मेदसि स्थिते कुष्ठे कौण्यादयः स्युः । कौण्यं कुणिता विकलपाणित्वम् । 'कुकरे कुणिः' इत्यमरः । अङ्गानां दलनं छेदनमिव च स्यात् । अस्थिमज्जस्थे अस्थिस्थे मज्जस्थे च नासायाः घ्राणस्य

भङ्गः। तथा नेत्रयो रागः स्वरस्य च क्षयः स्यात्। क्षते च कृमयः स्युः। शुक्रस्थे कुष्ठे स्वदाराणामपत्यानां च बाधनमुपद्रवैः स्वेदादिभिः पीडनं स्यात् "स्वदाराणामपत्यानां च बाधनं कुष्ठसम्भवः शुक्राश्रिते" इतीन्दुः। अत्राह– शुक्रं कुष्ठेन प्राप्तं चेत् कथमपत्यप्राप्तिः, "शुद्धे शुक्रार्तवे" इति पूर्वमुक्तं यतः। ब्रूमः–दोषैः कुणपादिसंज्ञितं बीजमेवाशुद्धमित्यङ्गीकृतम्। कुष्ठादिदुष्टस्य शुक्रस्याप्यशुद्धसंज्ञा विद्यत एव। तर्ह्यपि तस्य प्रजोत्पादनसामर्थ्यं विद्यत एव। कथमिति चेत् त्वङ्निर्माणबीजपरमाणोरेवोपतापो यतः यथा वलीबीजोपतापात् सहजमर्शो जायते तथात्रापि बोद्धव्यम्॥

उक्तलक्षणादधिकं च लक्षणं भवतीत्याह—

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु॥ ३६॥

यथापूर्वमित्यादि। असृगादिषु स्थिते कुष्ठे यथापूर्वं सर्वाणि लिङ्गानि स्युः। यस्मिन् धातौ स्थितं तस्य यः पूर्वो धातुः तल्लिङ्गान्यपि तत्र भवन्तीत्यर्थः। तेन रक्ताश्रये त्वल्लिङ्गान्यपि भवन्ति। मांसाश्रये त्वग्रक्ताश्रयलिङ्गान्यपि। मेदोगे त्वग्रक्तमांसाश्रयलिङ्गान्यपि। एवं यावच्छुक्रम्। शुक्रगे सर्वाण्येव लिङ्गानि च भवन्तीति यथापूर्वशब्दस्यार्थः। इत्युक्तं कुष्ठम्॥

कुष्ठनिदानानन्तरं श्वित्रनिदानमुच्यते। कुष्ठश्वित्रयोरेककारणत्वात्। अत एवाह—

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥ ३७॥

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रमिति। श्वित्रं कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठानामेकः समानः सम्भवो यस्य तदेवम्। तत् किलासं च दारुणं च निर्दिष्टं न केवलं श्वित्रमिति। तच्चापरिस्रावि कुष्ठवन्न स्रवति। त्रिधातूद्भवसंश्रयं च। उद्भवो जन्म संश्रय आश्रयः। उद्भवश्च संश्रयश्च उद्भवसंश्रयौ। धातुशब्देनोभयं परिगृह्यते। वातादयस्त्रयो दोषाः तथा रक्तादयस्त्रयो धातवः। धातवश्च धातवश्च धातवः, त्रयो धातवो यथाक्रममुद्भवसंश्रयौ यस्य तदेवम्। इन्दुना तूक्तं–"श्वित्रं कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठैनैकः सदृशो दोषदूष्यसम्प्राप्त्यादिकः सम्भवो यस्य तत्तथोक्तम्।

तच्च श्वित्रं नाम्ना किलासमरुणमपरिस्रावि च निर्दिष्टमाचार्यैः। तथा त्रिधातूद्भवसंश्रयं त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माण उद्भवः त्रयश्च धातवो रक्तमांसमेदोलक्षणा आश्रयो यस्य तत्तथोक्तम्। धातुशब्देन उभयमुद्भवश्च संश्रयश्च गृह्यते" इति॥

उद्भवधातुत्रयक्रमेण लक्षणमाह—

वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि, कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥ ३८॥
सकण्डु च, क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।

वातादित्यादि। वाताच्छ्वित्रं रूक्षारुणं स्यात्। पित्ताच्छ्वित्रं कमलपत्रमिव ताम्रं वर्णेन। तथा सदाहम्। तथा रोमविध्वंसि रोमशातनस्वभावम्। कफाच्छ्वित्रं श्वेतं घनं तथा गुरु अङ्गेनानुभूयते। तथा सकण्डु कण्डूसहितम्। क्रमाद्यथाक्रमं श्वित्रं रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वातोद्भवं रक्ताश्रयं पित्तोद्भवं मांसाश्रयं मेदोधात्वाश्रयं कफोद्भवमिति क्रमशब्दस्यार्थः॥

वर्णैनैवेदगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥ ३९॥

वर्णैनैवेदगुभयमिति। एवेति चार्थे। उभयं वाताद्युद्भवं रक्ताद्याश्रयं श्वित्रं वर्णेन चेदगरुणं ताम्रं श्वेतं यथाक्रमम्। न पुनर्वाताद्युद्भवत्वादन्यवर्णं रक्तादिसंश्रयत्वादन्यवर्णमित्यर्थः। तच्च श्वित्रं वाताद्युद्भवं रक्तादिसंश्रयं च उत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यमादिशेदिति प्रकृतम्। तेन रक्ताश्रयं वातजं कृच्छ्रं ततो मांसाश्रयं पित्तजं कृच्छ्रतरम्। ततो मेदःसंश्रितं कफजं कृच्छ्रतमम्। इन्दुनाप्युक्तं—"वातादित्यादिनोद्भवधातुत्रयक्रमेण लक्षणमुच्यते। संश्रयधातुषु वर्णैनैवेदक् क्रमेणादिशेत्। तेन रूक्षारुणं वर्णेन रक्ताश्रितम्। ताम्रं मांसगम्। श्वेतं मेदोगतमिति। उभयं क्रमेण कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्। उभयं वाताद्युद्भवं रक्तादिसंश्रयं चोत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यम् तेन वातजं रक्ताश्रयं कृच्छ्रम्। ततोऽपि पित्तजं मांसाश्रितम्। ततोऽपि कफजं मेदोगम्" इति॥

अधुना साध्यासाध्यविभागमाह—

अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं, वर्ज्यमतोऽन्यथा॥ ४०॥

गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

अशुक्लरोमेत्यादि । अशुक्लरोम यच्छ्वित्रं तत् साध्यम् । तथा अबहलम् अघनं तथा मिथः परस्परमसंसृष्टं अमिलितं तथा नवम् अनतिक्रान्तवत्सरं तथा अनग्निदग्धजं अग्निदग्धजं यन्न भवति तच्च साध्यम् । अतोऽन्यथा एतद्विपर्यये वर्ज्यम् । शुक्लरोम बहलं परस्परसंसृष्टं चिरकालोत्पन्नं अग्निदग्धजं च श्वित्रमसाध्यम् । गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमचिरन्तनमप्यचिन्त्यस्वभावत्वेन वर्ज्यम् ॥

प्रसङ्गेनाह—

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

स्पर्शेत्यादि । सर्वे रोगाः प्रायशो बाहुल्येन सञ्चारिणः सञ्चरणशीलाः । कुतः । एके च ते आहारशय्यादयश्च एकाहारशय्यादयः । आदिशब्देन आसनादीनां ग्रहणम् । स्पर्शः संश्लेषः । स्पर्शश्च एकाहारशय्यादयश्च तेषां सेवनं भजनं तस्मात् । नेत्रे च त्वक् च नेत्रत्वक् तत्र विकाराः गदाः ते विशेषेण सञ्चारिणः । इत्युक्तं श्वित्रम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अधुना क्रमप्राप्तान् क्रमीनाह—

क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

क्रिमय इत्यादि । क्रिमयो द्विधा प्रोक्ता मुनिभिरिति शेषः । तुरवधारणे । द्विधेति कथमित्याह—बाह्याभ्यन्तरभेदतः । एके बाह्याः ये केशवस्त्रादिजाः यूकालिक्षादयः । अन्ये आभ्यन्तराः आन्त्रादादयः ॥

जन्मभेदेन चतुर्विधाः कथमित्याह—

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधाः,

बहिरित्यादि । केचिद् बहिर्मलजन्मानः, केचित् कफजन्मानः, केचिदसृग्जन्मानः, केचिद् विड्जन्मानः इति भेदाच्चतुर्विधाः चतुष्प्रकाराः । बहिर्मलः शरीरबाह्यः केशवस्त्रादिमलः । तस्मादुत्पन्नाः । विट् पुरीषम् । पुनर्नामतो नामभेदात् सर्वे क्रिमयो विंशतिप्रकाराः ॥

बाह्यास्तत्रामृजोद्भवाः ॥ ४३ ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

बाह्या इत्यादि । तत्र तेषु बाह्यान्तरेषु कृमिषु मध्ये बाह्या बहिर्मलजाः अमृजोद्भवा अमृजाहेतुकाः । ते च तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः तिलानामिव प्रमाणादयो येषां त एवम् । तथा केशाम्बराश्रयाः केशाश्च वस्त्रं च आश्रयो येषां त एवम् । तथा बहुपादाः सूक्ष्माश्च । नामतो नाम्ना यूका इति लिक्षाश्चेति द्विप्रकाराः । यूका-പേൻ[1] । ते च कोठादीन् प्रकुर्वते विदधति ॥

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवौदनैः ।

कुष्ठेत्यादि । अन्तर्जाः आन्तराः कफादिजन्मानः सर्वे कृमयः कुष्ठैकहेतवः कुष्ठेन सह एकः तुल्यो हेतुः निदानं मिथ्याहारादिकं येषां त एवम् । तेषु चाभ्यन्तरेषु कृमिषु मध्ये श्लेष्मजा अधिकमतिशयेन मधुराहारादिभिः स्युः ॥

रक्तजानां निदानविशेषो (न लक्ष्यते?वक्ष्यमाण) इति पुरीषोत्थांस्तावदाह—

शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥

शकृज्जाः शकृत उद्भूतास्ते कृमयः कुष्ठैकहेतुसामान्ये(भ्यो?प्य)धिकं बहुविड्धान्यैः यवमाषादिभिः बहुविड्भिरेव पर्णशाकैः पालक्यादिभिः तथोलकादिभिः उलकं स्वेदपर्यायः । अपरे उलुकादिभिरिति जगुः । उलुकं हरितावस्थं शिम्बिधान्यमिति व्याचक्षते । **इन्दुः** पुनरोकुलादिभिरिति पठति ओकुलं कृतान्न उक्तमिति वदन् । "ओकुलं कोशस्थं स्विन्नं शिम्बिधान्यमि"ति **हाटकः** । बहुविड्धान्यं राजमाषादि । पर्णशाकं पर्णग्राहि शाकम् । ओकुलं आमयवकृतो भक्ष्यविशेष इति **पाठ्ये** । अथवा शाकोदकं ([3]അണകുപ്പി?)।

---

१. 'ൻ. लिक्षा – ഈരുൻ' ग । २. 'न वक्ष्यत' ग ।
३. 'അത്തണക്കൊല്ലി' ख, 'അത്തണക്കല്ലി' ग ।

रक्तजानां तु कुष्ठात्यन्तसमाननिदानत्वात् पृथङ् नाभिधानम्। **आगमश्चात्र**--"शोणितजानां तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवहा धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ता अपादाश्च, सूक्ष्मत्वाच्च ते न भवन्ति दृश्याः। आसां नामानि केशादाः लोमविध्वंसाः लोमद्वीपा सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति। प्रभावः केशश्मश्रुलोमविध्वंसः, व्रणगतानां च हर्षकण्डूतोदसर्पणानी"ति॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः।
पृथुव्रध्ननिभाः केचित् केचिद् गण्डूपदोपमाः॥ ४७॥
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते॥ ४८॥
आन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महारुहाः।
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते॥ ४९॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम्।
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्॥ ५०॥

कफादित्यादि। तत्र कफजाः कृमयः आमाशये जाताः न पक्वाशये। तत्र हि पृथगध्येष्यते "पक्वाशये पुरीषोत्थाः" इति। ते च पश्चाद् वृद्धाः सन्तः सर्वतः सर्वस्मिन् जठरे सर्पन्ति। सर्वस्मिन् शरीरे सर्पन्तीत्यन्ये। सर्वत इति आद्यादित्वात्तसिः। पृथुव्रध्ननिभा इत्यादिना संस्थानकथनम्। श्वेता इत्यादिना वर्णकथनम्। नामतो नाम्ना ते सप्तधा सप्तप्रकाराः। तुश्चार्थे। तान्येव नामानि सप्ताह--आन्त्रादा इत्यादिना। आन्त्राणि अदन्ति इत्यान्त्रादाः इत्यादीन्यर्थानुगतानि। कानिचिद् यादृच्छिकानि नामानि चुरव इत्यादीनि। आन्त्रादः കുടൽതിന്നി കൃമി। महारुहः പെരുമ്പള കൃമി। चुरुः ചെറുമ്പള കൃമി। (चु ? कु)रवः इति केचित् पठन्ति। सुरव इत्यन्ये। दर्भकुसुमाः വെൺകൃമി। सुगन्धाः (നരം ? നാറുംകൃമി)। ते च कफजाः कृमयः आन्त्रादादयः हृल्लासादिकं कुर्वते॥

---

१. 'जन्ममातर' ख. घ. ङ। २. 'राविष्टा' इति, ३. 'हाकुहा' इति, ४. 'कुरव' इति च मुद्रिते। ५. 'മി. उदरावेष्टं = വയറുചുഴി കൃമി (?) हृदयादम् = കരിളതിന്നി കൃമി महा' ग।

अधुना रक्तजानाह—

रक्तवाहिसिरोत्थाना: रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ ५२ ॥

रक्तवाहीत्यादि । रक्तजा जन्तवः क्रमयो रक्तवाहिसिरोत्थानाः स्युः । तेषां रक्तवाहिन्यः सिराः स्थानम् । अणवः सूक्ष्माः, तथा अपादाः वृत्ताः ताम्रवर्णाश्च । सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मत्वात् कारणात् केचिददर्शनाः प्रत्यक्षप्रमाणासमधिगम्याः कार्येणैवानुमीयन्ते । तेषां नामान्याह—केशादा इत्यादिना । ते च केशादादयश्चत्वारः । सौरसमातृभ्यां सह वर्तन्त इति सहसौरसमातरः इति द्वौ । एवं षडेते । कुष्ठेनैकं तुल्यं कर्म येषां त एवम् । तोदकण्ड्वादिकरा इत्यर्थः । केशादः കഴൽതിന്നി കൃമി । लोमविध्वंसः മയിർകൊഴിപ്പൻകൃമി । लोमद्वीपः മയിരുതിന്നികൃമി । उदुम्बरं ചെറുനണൽ । माता കറത്തിന്നി നണൽ । सौरसः നണൽ । सोरसेति केचित् पठन्ति ।

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः ।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रमयः ककेरुकमकेरुकाः ।
सौसुरादाः सल्लनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविनिर्गमान् ।

पक्वेत्यादि । पुरीषोत्थाः क्रमयः पक्वाशये जायन्ते । ते वृद्धाः सन्तः अधोमुखाश्च स्युः । ते यदा वृद्धत्वादामाशयोन्मुखा भवन्ति तदा तस्मिन् काले

---

१. 'सिरास्थानाः' ग ।

अस्य पुरुषस्य उद्गारनिःश्वासाः उद्गाराश्च निःश्वासाश्च विड्गन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धानुकारिणो भवेयुः । तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूलाः संस्थानेन, श्याव-पीतसितासिता वर्णेन भवन्ति । तथा नाम्ना पञ्चसंख्याः । तान्येव नामान्याह—ककेरुकेत्यादि । ककेरुकः - കരുംകലപ്പാമ്പു് । ममेरुकः - വെങ്കലപ്പാമ്പു് । सौरसादः - പുളിഉണ്ണി[1]കലപ്പാമ്പു്[2] । लेलिहा - പീനക്കിക്കലപ്പാമ്പു് । ते च विड्भेदादीन् जनयन्ति । गुदविनिर्गमो गुदभ्रंशः । एवं विंशतिः क्रिमयः । द्वौ बहिर्मलजौ, सप्त कफजाः, षड् रक्तजाः, पञ्च पुरीषजा इति ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१. 'കൊലപ്പാമ്പു്' घ । २. 'മ്പു്'. शल्नं = പീതിന്നികൊലപ്പാമ്പു്' ख. ग ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

वातरोगाणां कुष्ठवद् बहुप्रकारत्वाद् विविधदुःखदायकत्वाच्च कुष्ठनिदानानन्तरं वातव्याधिनिदानमारभ्यते । महारोगत्वसामान्यादितीन्दुः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

"वातनिमित्ता व्याधयो वातव्याधयः तेषां निदानम् । विसर्पणसामान्याद् वातव्याधिसंज्ञितं व्याधिमाह" इति पाठ्ये । सर्वव्याधिर्वातकोपपरिणतिविशेषाज्जायते । तस्माद् वायुमेवादौ प्रस्तौति ।

सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥

सर्वार्थेत्यादि । पुरुषेण वातादुष्टौ सर्वथा यतितव्यम् । यतोऽस्य विश्वस्य जगतः सर्वार्थानर्थकरणे अर्थाः प्रयोजनानि अनर्था उपद्रवाः अर्थाश्चानर्थाश्च अर्थानर्थाः सर्वे च ते अर्थानर्थाः सर्वार्थानर्थाः तेषां कारणं निर्वृत्तिः तस्मिन् । सर्वप्रयोजनकरणे सर्वोपद्रवकरणे च यथाक्रमेण अदुष्टो दुष्टश्च पवनो वायुः एककारणं प्रधानकारणम् । सर्वानर्थकरणे जगद्विनाशलक्षणे दुष्टः पवनः प्रधानहेतुः । शरीरस्य पुनः विशेषतोऽतिशयेनार्थानर्थकरणे अदुष्टदुष्टः पवनः प्रधानं कारणम् । पञ्चधात्वं गतेन प्राणादितया शरीरजननाद्धारणाद्विनाशकरणाच्च । अतस्तददुष्टौ यतितव्यमिति सम्बन्धः । अब्धरणिधारणज्वलनोज्ज्वलनादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रगतिविधानादयः सर्वार्थाः वृक्षभञ्जनाकालवर्षदावाग्निप्रसारादयः सर्वानर्थाः प्रपञ्चमुद्दिश्य यत्क्रियते तदास्ताम् । शरीरस्य विशेषत इत्यनेन वाय्वायत्तमेव शरीरव्यापारमिति सूचयति ॥

कथं वायुः कारणमित्यवगम्यते इत्याह----

स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥

---

१. 'प्रसरा' ख. घ. ङ ।

तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

"स विश्वकर्मेत्यादि पूर्वाचार्यानुरोधेन वायुस्तोत्र"मितीन्दुः । यतोऽसौ वायुः विश्वकर्मा विश्वानि शरीरजननवर्धनधारणभञ्जनशोषणादीन्यर्थानर्थकरणानि कर्माणि यस्य स विश्वकर्मा । शरीरस्य जन्मनः प्रभृति शुभकरणानामशुभकरणानां कर्तेत्यर्थः । कस्माद्विश्वकर्मेत्याह--विश्वात्मा । विश्वेषां शुभाशुभानामात्मा हेतुः । हेत्वर्थोऽत्र आत्मशब्दः । ननु विश्वात्मेति कथं ज्ञायत इत्याह–विश्वरूप इति । यतो विश्वं रूपं बाह्याध्यात्मिकाख्यं यस्य स एवम् । अन्येऽपि विश्वस्य गमनादिक्रियाविशेषस्यात्मा विश्वात्मेत्याहुः । तथा प्रजापतिः प्रजानां पालकः तथा स्रष्टा प्रकृतत्वाद्विश्वस्य । धाता विश्वस्य धारकः । तथाहि बाह्यो लोको वायुमण्डलेन धार्यते । सर्वलोकोऽपि प्राणापानादिभिः । कस्माद्विश्वरूपः यस्माद्विभुः, तदर्थानर्थकरणे विभुरित्यर्थः । कस्मात् प्रजापतिः यस्माद्विष्णुर्व्यापी सर्वजगतः । 'विषु व्याप्तौ' इत्यस्य औणादिके नुप्रत्यये विष्णुशब्दः । संहर्ता बाह्याध्यात्मिकसर्गसंहरणात् । मृत्युः यमभटः तत्कार्यकरणात् । अन्तको यमभट्टारक एव साक्षात् । "संहरणस्वभावान्मृत्युनान्तकेन च सदृश" इति **हाटकः** । यतश्चैवमतस्तददुष्टौ तस्याप्रकोपे सदा सर्वकालं यतितव्यम् ॥

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ २ ॥

समासाद् व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्च,

तस्येत्यादि । तस्य पवनस्य प्राकृतवैकृतं कर्म दोषविज्ञाने दोषादिविज्ञानीयेऽध्याये समासात् संक्षेपेणोक्तम् । प्रकृतौ भवं प्राकृतं स्वाभाविकं कर्म उत्साहोच्छ्वासादिलक्षणम् । वैकृतं तु वृद्धिक्षयभेदात् कार्श्याङ्गसादादि, "वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः कार्श्यकार्ष्ण्ये"त्यादिग्रन्थनिर्दिष्टं, "लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषतेऽहित"मित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टं च । व्यासतो विस्तरेण पुनर्दोषभेदीये तस्य वायोः प्राकृतवैकृतं कर्मोक्तम् । प्रत्येकं पञ्च धाम नाम चोक्तमित्यनुवर्तनीयम् । पञ्चस्वपि भेदेषु प्राणादिभेदेन नामोक्तम् । प्रत्येकं पञ्चधा

---

१. 'सदा । इन्दुस्त्वेवमाह—स विश्व......स्तोत्रमिति । यतो' ग ।

धाम चोक्तम् । पञ्चस्वपि भेदेषु प्रत्येकं धाम च पञ्चधोक्तं मूर्धादिभेदेन । प्राणस्य मूर्धा स्थानं "प्राणोऽत्र मूर्धगः" इति वचनात् । तथा "उरः स्थानमुदानस्य" तथा "व्यानो हृदि स्थितः" इति । "समानोऽग्निसमीपस्थः" इति । तथा "अपानोऽपानगः" इति । तथा चारोऽपि प्रत्येकं पञ्चधोक्तः । चरणं चारो गतिः । तथा चोक्तम्–प्राणः उरःकण्ठचरः, उदानो नासानाभिगलांश्चरः, व्यानः कृत्स्नदेहचारी, समानः कोष्ठचरः, अपानो वस्तिमेढ्रोरुगोचरः इति । व्यापारोऽपि वायोः प्राणादिभेदेन प्रत्येकं पञ्चधा उक्तः । तथा प्राणस्य व्यापारो 'बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृग्' इत्यादिः । उदानस्य व्यापारो 'वाक्प्रवृत्ती'-त्यादिः । व्यानस्य व्यापारो गत्यपक्षेपणोत्क्षेपणादिकः । समानस्य व्यापारो अन्नग्रहणादिकः । अपानस्य व्यापारः शुक्रार्तवादिनिष्क्रामणरूपः । एवं विस्तरेण दोषभेदीये वायुः प्राणादिभेदेन पञ्चधा नामादिभिः उक्तः ॥

इह वैकृतम् ॥ ४ ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।

इह तु अस्मिन्नध्याये तस्यैव वायोः रूपान्तरेण वैकृतं कर्म विभागेन पृथग्रूपतयोच्यते । किंभूतं सनिदानं सह निदानेन । तथा सह लक्षणेन सलक्षणम् ॥

वायोः द्विविधः कोपः संभवति धातुक्षयादावरणाच्च । तमेव दर्शयन्नाह—

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ॥ ६ ॥

धातुक्षयेत्यादि । धातुक्षयकरैराहारविहारादिभिः अतिनिषेवितैः अतिमात्रनिषेवितैः चिरकालसेवितैश्च पवनः कुप्यति कोपं याति । किं कुर्वन्— रिक्तेषु स्रोतःसु चरन्, धातुक्षयकरातिसेवनाद् यतस्तदानीं स्रोतसां शून्यता भवति तथाभूतेषु स्रोतःसु चरन्, प्रभञ्जनः तदन्तःप्रवेशात् तान्येव स्रोतांसि रिक्तानि भृशं पूरयन् । एवं धातुक्षयात् कुप्यति मरुत् । तथा तेभ्यः स्रोतोभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः आवरणं प्राप्य, बली वायुः एवं वा कुप्यति ॥

क्रुद्धस्य स्थानविशेषेण कर्मविशेषं दर्शयति—

तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ।
मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥

करोत्यधरकायेषु तांस्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ।

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु एवमुभयथा वायुः पक्वाशये क्रुद्धः तत्र शूलानाहौ आन्त्रकूजनादीन् च करोति । हाटकस्तु —"एवं क्रुद्धः पक्वाशये स्थितः शूलादीन् करोति ।" इत्याह । तथा अधरकाये च शरीरस्याधस्तान्नानाविधानुपद्रवान् व्याधीन् कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्यान् करोति । कायस्याधर इति "पूर्वापर--" (पा० सू० २-२-१) इत्यादिना समासः ॥

आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ॥ ८ ॥
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।

आमाशये क्रुद्धः तृडादीन् तथा अन्यानप्युपद्रवान् नाभेरूर्ध्वकाये करोति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधम्,

श्रोत्रादिष्विन्द्रियाधारेषु क्रुद्धः इन्द्रियाणां वधं[1] नाशं करोति । आदिग्रहणाद् नेत्ररसनादीनां ग्रहणम् ॥

त्वचि स्फुटनरूक्षणे ॥ ९ ॥

त्वचि क्रुद्धः तस्याः त्वचः स्फुटनं रूक्षणं रूक्षतां च करोति ॥

रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।
अरूंष्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥

रक्ते क्रुद्धः तीव्ररुजास्तथा स्वापादीन् करोति ॥

मांसमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाढ्यान् कर्कशान् श्रमम् ।
गुर्वङ्गं चातिरुक् स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥

---

१. 'धं विनाशं' ख. घ. ङ ।

मांसमेदोगतः तत्रस्थः क्रुद्धो ग्रन्थीन् तोदादियुतांस्तथा श्रमादींश्च करोति। **सुश्रुते** चात्र विशेष उक्तः। तथा च तद्ग्रन्थः —

"कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रन्थीन् मांससमाश्रितः।
वायुर्मेदोगतः कुर्याद् ग्रन्थीन् मन्दरुजो नृणाम् ॥"

इति।

अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम्।

अस्थिस्थः क्रुद्धः सन्ध्यादिशूलं तीव्रं दारुणं बलक्षयं च करोति॥

मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥

मज्जस्थः अस्थिसौषिर्यादीन् करोति॥

शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव च।
तद्वद् गर्भस्य शुक्रस्थः,

शुक्रस्थः क्रुद्धः शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गादीन् करोति। गर्भस्यापि तच्छुक्रसंभवस्य तद्वत् शुक्रवत् शीघ्रमुत्सर्गादीन् करोति॥

सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥

तत्स्थः,

तत्स्थः सिरास्थः क्रुद्धः तास्वेव सिरासु आध्मानरिक्तते करोति॥

स्नावस्थितः कुर्याद् गृध्रस्यायामकुब्जताः।

स्नावस्थः क्रुद्धो गृध्रस्यादीन् करोति।

वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम्।

वातपूर्णादि सन्धिगतलिङ्गम्। सन्धिगतोऽनिलः क्रुद्धः शोफं कुर्यात्। किंभूतम्-वातपूर्णदृतितुल्यस्पर्शं तथा प्रसारणे आकुञ्चने च सवेदनां प्रवृत्तिं करोति॥

सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥

स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।

सर्वाङ्गसंश्रयः तत्रस्थः क्रुद्धो वायुः तोदादीन् करोति ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥

तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।

यदा तु वायुः क्रुद्धः सन् सर्वा धमनीः मुहुर्मुहुरभ्येति पुनःपुनराभिमुख्येनागच्छति तदाङ्गं शरीरं आक्षिपत्याक्रामति । एष वातव्याधिराक्षेपकः स्मृतः । "आक्षिपति संकोचयति" इतीन्दुः ॥

अपतन्त्रकं लक्षयति—

अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रितः ॥ १७ ॥

नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।

आक्षिपेत् परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥

कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् ततः ।

कपोत इव कूजेत् स निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १९ ॥

स एव चापतानाख्यो[1] मुक्ते तु मरुता हृदि ।

अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

अध इत्यादि । अधः प्रतिहतो दोषान्तरेण ऊर्ध्वं व्रजन् मारुतो हृदाश्रिताः हृदयस्था नाडीरन्तः प्रविश्य हृदयं तथा शिरश्च शंखौ च पीडयन् आक्षिपेत् । परितो गात्रं समन्तात्कायम् आक्षिपेत् संहरेत् । तथा धनुर्वच्चास्य नामयेत् प्रकृतत्वाद् गात्रमेवास्यापतन्त्रकवतो नरस्य नामयेत् । तथा स पुमान् कृच्छ्रादुच्छ्वसिति कथंचिच्छ्वसिति । दृक् चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानं दृक्शब्देनेह गृह्यते । स्तब्धा स्रस्ता मीलिता च दृग् यस्यासौ स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् । ततोऽनन्तरं कपोत इव कूजेद् अव्यक्तं शब्दं विदध्यात् । तथा निःसंज्ञो विचेतनः सम्पद्यते । स एवंरूपो वातव्याधिरपतन्त्रकाख्यो भण्यते । स एव चापतानसंज्ञो निगद्यते । अत्र च हृदि हृदये मरुता वायुना मुक्ते क्षणं मुहुः स्वास्थ्यमश्नुवीत प्राप्नुयात् । आवृते च मरुता हृदि मुहुरस्वास्थ्यम् अश्नुवीत ॥

---

१. 'नाख्यो नि' ग ।

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

स चापतन्त्रकः अकाले गर्भपातात् समनन्तरं योषितां प्रायो जायते । कदाचित् शोणितातिस्रवात् कदाचित् स्त्रीणां पुरुषाणां च अभिघातात् स्यात् । एवं सकलसमुत्पन्नः कृच्छ्रतमः । इन्दुरपि–"एष चापतन्त्रको गर्भपातादिना (नार्याः) समुत्पन्नः कृच्छ्रतमः" इत्याह । अथवा सोऽपतन्त्रको गर्भपातसमुत्पन्नो दुश्चिकित्स्यः । शोणितातिस्रवोत्थितो दुश्चिकित्स्यतरः । अभिघातसमुत्थो दुश्चिकित्स्यतमः ॥

अन्तरायामबहिरायामयोः लक्षणमाह—

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।
व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥

अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ॥ २३ ॥

पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
अन्तरायाम इत्येषः,

मन्ये इत्यादि । मन्ये द्वे ग्रीवाश्रिते नाड्यौ वायुः संस्तभ्य धमनीरन्तरायच्छन् वक्रीकुर्वन् यदा सकलं देहं शरीरं व्याप्नोति तदा जत्रुरायम्यते वक्रीक्रियते । जत्रुशब्दस्य पुंस्त्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । तथान्तर्मुखतो भागादङ्गं शरीरं च धनुरिवायम्यते इति चार्थः । वेगैर्विच्छिद्य पुनरुद्भवैर्भज्यत इव तुद्यत इव नानाव्यथारूपैः तथा स्तम्भं च नेत्रयोः करोति । तथा जृम्भां, तथा दशनानां दन्तानां दशनं खादनम् । तथा कफस्य उद्गमं, तथा पार्श्वयोः वेदनां शूलं, तथा वाक्यादीनां ग्रहं स्तम्भम् । इत्येष वातव्याधिरन्तरायामसंज्ञोऽङ्गस्यान्तरायमनाद्वक्रीकरणादुच्यत इति शेषः ॥

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥

देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥

दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ।
बाह्यायामं धनुष्कम्पं[1] ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

बाह्यायामश्च तद्विधः तादृशः । देहस्य बहिरायामाद् अङ्गस्य धनुर्वद् बहिर्वक्रीकरणाच्च बहिरायाम इत्युच्यत इति शेषः । तमेव प्रदर्शयितुमाह— पृष्ठत इत्यादि । अत्र बाह्यायामे शिरः पृष्ठतो ह्रियते[2] । अन्तरायामबहिरायामयोः साधारणं मन्यास्तम्भादि । विशेषतस्त्वन्तरायामे वक्षोभिमुखमाकुञ्चनं बहिरायामे पृष्ठाभिमुखमिति । तथा तत्र बाह्यायामे उरो वक्षः उत्क्षिप्यते उन्नतिं नीयते । तथा कन्धरा ग्रीवा चावमृद्यते क्षुद्यते । तथा दन्तेषु वक्त्रे च वैवर्ण्यं प्राकृताद्वर्णाद्वर्णान्तरापत्तिः । तथा प्रकर्षेण स्वेदः । तथा स्रस्तगात्रता श्लथाङ्गता । तं तथाभूतं वातव्याधिं बाह्यायामं धनुष्कम्पं च ब्रुवते । 'धनुस्तम्भ'मिति वा पाठः । तमेव केचिद् वेगिनमित्याचक्षते ॥

अधुना व्रणायाममाह—

व्रणं मर्माश्रयं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

व्रणमित्यादि । दोषाः व्रणं मर्माश्रयं प्राप्य अनन्तरं समीरणसमीरणात् समीरणस्य समीरणात् प्रेरणात् सर्वां तनुं सकलं देहं आपादतलमस्तकं व्यायच्छन्ति विशेषेणाक्रामन्ति वक्रीकुर्वन्ति । एष व्रणायामः तृष्यतस्तथा पाण्डुगात्रस्य नरस्य वर्जितोऽसाध्यत्वात् ॥

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

गत इत्यादि । सर्वेषु चाक्षेपकेषु 'यदा तु धमनीः सर्वाः' इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेषु व्रणायामपर्यन्तेषु वेगे गते सति वेगानां शान्तौ सत्यां स्वास्थ्यं भवेन्नान्यदा । इन्दुरपि—"एषु चानन्तरोक्तेषु आक्षेपकेषु वायुवेगे गते सति स्वास्थ्यं भवति" इत्याह ॥

---

१. 'ष्कम्भ'मिति मुद्रितपाठः । २. 'ते पृष्ठाभिमुखं नीयते । अ' ख, घ, ङ ।

हनुस्रंसं लक्षयति—

जिह्वानिर्लेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू ॥ २९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

जिह्वेत्यादि । जिह्वानिर्लेखनादिभिः कुपितो हन्वोर्मूले स्थितो वायुः हनू स्रंसयित्वा स्वस्थानात् चालयित्वा 'भ्रंशयित्वा' इतीन्दुः । विवृतास्यत्वं प्रसारितमुखत्वम्, अथवा संवृतास्यत्वं करोति । स्रंसः सन्धेर्भ्रंशः । एवम्भूतो हनुस्रंस उच्यते । तेन च हनुस्रंसेन कृच्छ्रात् कथञ्चित् चर्वणं भाषणं च स्यात् ॥

जिह्वास्तम्भं लक्षयति—

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥

वाग्वाहिनीत्यादि । वाग्वाहिनीसिरासु स्थितो वायुः जिह्वां स्तम्भयते । स एवंविधो जिह्वास्तम्भ उच्यते । तेन जिह्वास्तम्भेन अन्नपानवाक्येषु अनीशता असमर्थता भवति ॥

अथ अर्दितलक्षणमाह—

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उत्त्रासवक्त्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
वक्रीकरोति वक्त्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥

१. 'ह्वातिलेख' इति मुद्रितपाठः ।

निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।

शिरसेत्यादि । शिरसा भारभरणाद् अतिहास्यादिभिः तथा तैस्तैश्च वातलैः सर्वरोगनिदानोक्तैः वायुः विवृद्धः ऊर्ध्वकायमास्थितः सन् वक्त्रार्धं वक्रीकरोति । तथा उक्तं हसितमीक्षितं च वक्रीकरोति । ततोऽनन्तरमस्य नरस्य मूर्धा कम्पते । अस्य रोगस्य इति केचित् । तथा वाक्सङ्गः तथा स्तब्धनेत्रतादयश्च भवन्ति । स्मृतेर्मोक्षो नाशः । तथा निष्ठीवो निष्ठीवनं पार्श्वेन गच्छेत् । एकस्य चाक्ष्णो निमीलनं स्यात् । जत्रोरूर्ध्वं तीव्रा रुजा पीडा च भवति । शरीरार्धेऽधरेऽपि अधस्ताद्वातमीदृशं वातव्याधिं केचिदर्दितमाहुः । अथापरे एकायाममाहुः । अस्यैव रोगस्य केचिदाचार्याः एकायाम इति नाम कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सिराग्रहं लक्षयति—

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।

रक्तमित्यादि । पवनो वायुः रक्तमाश्रित्य श्रयित्वा मूर्धाश्रिताः सिराः रूक्षादिगुँणयुक्ताः कुर्यात् । स सिराग्रह इत्युच्यते । स चासाध्यः ॥

पक्षवधमाह—

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोचयन् ।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

गृहीत्वेत्यादि । वायुः तनोः शरीरस्यार्धं गृहीत्वा सिराः स्नायूश्च विशोष्य ततोऽन्यतरं वामं वा दक्षिणं वा पक्षं हन्ति । किं कुर्वन् । सन्धीनां बन्धान् विमोचयन् विघट्टयन् । तस्यैवंविधव्याधिमतः कृत्स्नः सर्वोऽर्धकायोऽकर्मण्यः

---

१. 'गुणाः कु' ग । २. 'क्ष' इति मुद्रिते ।

क्रियायामशक्तो विचेतनश्च स्यात्। तमीदृशं वातव्याधिं केचिद् एकाङ्गरोगं वदन्ति। अन्ये पक्षवधमाहुः। अर्धकाय इति 'अर्धं नपुंसकम्' (पा० सू० २-२-२) इति समासः ॥

सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रये[1]ऽनिले ॥ ४० ॥

सर्वकायाश्रये उभयपक्षावग्रहे वायौ तद्वद् एकाङ्गरोगतुल्यलक्षणं सर्वाङ्गरोगमाहुः ॥

शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः।
कृच्छ्रस्त्वन्येन संयुक्तो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥

शुद्धवातहतः शुद्धवातेन हतः पक्षः एकाङ्गरोगः कृच्छ्रसाध्यतमः अतिशयेन कृच्छ्रसाध्यो मतः। अन्येन संयुक्तो वातः याप्यः कृच्छ्रसाध्यः। "कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टः" इति वा पाठः। तुरवधारणे। क्षयहेतुकः पक्षो विवर्ज्यः। नोपक्रम्योऽसाध्यत्वात्। इन्दुनाप्युक्तं—"शुद्धेन वायुना पक्षवधोऽतिकृच्छ्रसाध्यः। दोषान्तरयुक्तेन[2] कृच्छ्रसाध्य एव। क्षयहेतुकः पक्षवधोऽचिकित्स्यः" इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दण्डकाख्यमाह—

आमबद्धायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः।
असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद् दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥

आमेत्यादि। आमेन बद्धानि स्थगितानि अयनानि द्वाराणि, प्रकृतत्वात्स्रोतसां, येन स आमबद्धायनः। कफान्वितो मारुतोऽङ्गं संस्तभ्य स्तम्भयित्वा दण्डवद् दण्डकाख्यं वातव्याधिं कुर्यात्। किंभूतम्। असाध्यं हतसर्वेहम् ॥

अपबाहुकं लक्षयति—

अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः।
बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यपबाहुकम् ॥ ४३ ॥

अंसमूलेत्यादि। अंसमूलस्थितो वायुः अंसमूलगाः सिराः संकोच्य अपबाहुकं जनयति। किंभूतम्। बाहुप्रस्पन्दितं हरतीति बाहुप्रस्पन्दितहरम्। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (पा० सू० ३-२ ९) इत्यच् ॥

---

१. 'श्रिते'; २. 'न वायुना तु कृ' मुद्रितपाठः।

विश्वभीं दर्शयति—

तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वभी[1] नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥

तलमित्यादि । 'पार्ष्णि प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिते'ति वक्ष्यमाणं मारुतार्दितेति पदमत्रापि योज्यम् अनागतापेक्षणाख्यया तन्त्रयुक्त्या । अङ्गुलीनां संबन्धिनी या कण्डरा सिरास्नायुसंघातः तलं प्रति प्राणितलाभिमुख्येन वर्तते सा कण्डरा बाहुपृष्ठतो गता यदा मारुतार्दिता वातपीडिता सती बाहुचेष्टां भुजव्यापारमपहरति तदा सा विश्वभीति नाम्ना स्मृता, मुनिभिरिति शेषः । बाहुचेष्टापहारणीति कर्तरि ल्युट् स्त्रीत्वं च । विश्वभी - കൊരങ്ങുവള്ളി[2] കോച്ചുക ॥

खञ्जं लक्षयति—

वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥

वायुरित्यादि । कट्यां स्थितो वायुः यदा सक्थ्नः सम्बन्धिनीं कण्डरामाक्षिपेत् तदा प्राणी खञ्जो भवेत् । द्वयोरपि सक्थ्नोः सम्बन्धिनीं कण्डरां यदा आक्षिपेत् तदा पङ्गुः स्यात् । एकसक्थ्याक्षेपेण खञ्जत्वं द्वयोः सक्थ्नोः आक्षेपेण पङ्गुत्वम् । खञ्जः - ഒരുകാൽ മൊടവൻ । पङ्गुः - ഇരുകാൽമൊടവൻ ॥

कळायखञ्जं लक्षयति—

कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च याति यः ।
कळायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥

कम्पत इत्यादि । यस्तु वातवशाद् गमनारम्भे कम्पते वेपते खञ्जन्निव च याति तं कळायखञ्जं विद्यात् । किंभूतम् । मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् । मुक्तं सन्धि (प्र)बन्धनं यस्य तम् । **अरुणदत्तो**ऽपि—"तमेवंभूतं कळायखञ्जाख्यं व्याधिं विद्याद्" इत्याह । कळायखञ्जं മയലിവിറയൽ ॥

---

१. 'विश्वाची'ति मुद्रिते । २. 'രവള്ളി' ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शीतोष्णेत्यादिनोरुस्तम्भस्य निदानं सम्प्राप्तिश्चोच्यते--

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥

सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥

परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जीर्णेन सहितमजीर्णं जीर्णाजीर्णम् । पक्वामाहारकदम्बकं केनचिन्निमित्तेन जठराग्निसंयोगादाहारस्य कश्चिद् भागः पक्वः कश्चिद्विदग्धः इति जीर्णाजीर्णम् । इन्दुरपि--"किञ्चिज्जीर्णं किञ्चिदजीर्णमिति जीर्णाजीर्ण"मित्याह । तस्मिन् सति शीतोष्णादिभिः तथायाससंक्षोभादिभिर्निषेवितैः चिरमभ्यस्तैः आममत्यर्थं संचितं बहु सम्भृतं ऊरू यदि प्रतिपद्यते उभावाश्रित्यास्ते तदा तस्मिन् काले तेन यथोक्तेन हेतुना तावूरू स्कभ्नाति स्तम्भयति । किम्भूतमामम् । सह श्लेष्मणा मेदसा पवनेन च वर्तत इति सश्लेष्ममेदःपवनं, न तु केवलमेव । तथेतरं दोषं वातश्लेष्मापेक्षया पित्ताख्यमभिभूयाक्रम्य, न वातं कफं वा । तेन हि तयोः अभिभवो न युक्तः । (तस्मिन्निःतन्नि)वर्तनत्वादभिभूय इत्यनेनेतरदोषस्य प्रकोपोऽपि इति गम्यते । तथा तेन सह वर्तमानेनापि श्लेष्मणा स्तिमितेन स्त्यानेन सक्थिसम्बन्धीन्यस्थीनि अन्तःप्रपूर्य तानि निर्भराणि कृत्वा तदाममूरू स्कभ्नातीति योज्यम् । तेन हेतुना तदा तस्मिन् काले तावूरू स्तब्धौ निश्चलौ तथा स्पर्शतः शीतौ तथा अचेतनौ सूचीभिस्तुद्यमानावपि पीडां न वेदयेताम् । अत एव परकीयाविव गुरू स्याताम् । अतिभृशव्यथावत्यन्तशूलान्वितौ । परकीयाविति 'कुग् जनपदस्य च' (ग० सू०)इति ईयः कुगागमश्च ।

तथा ध्यानादिभिः संयुतौ। ध्यानं चिन्ता दौर्मनस्यमित्यर्थः। तथा पादसदनादिभिः संयुक्तौ। 'संयुक्त' इति वा पाठः। तमेवंलक्षणं व्याधिविशेषम् ऊरुस्तम्भमाहुः। तन्त्रकृत इति शेषः। अपरे आचार्याः आढ्यवातं तमाहुः। तस्यैव आढ्य इति नामेत्यर्थः। आमशब्दस्य नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति बोध्यम्। अपरे त्वामशब्दस्य नपुंसकत्वं कथमिति संचिन्त्य "सश्लेष्ममेदाः पवनः साममत्यर्थसञ्चित"मिति पठन्ति। साममन्नम्। ऊरुस्तम्भम् = തുടവാതം॥

क्रोष्टुकशीर्षमाह—

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्॥ ५२॥

वातशोणितज इत्यादि। जानुमध्ये महारुजः शोफो वातशोणिताज्जातः क्रोष्टुकशीर्षाख्यो वातव्याधिविशेषः। स च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षं जम्बुकशिरः तत्सदृशो भवति। क्रोष्टुकशीर्षम् - നരിത്തലവാതം॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातकण्टकं लक्षयति—

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्॥ ५३॥

रुगित्यादि। पादे चरणे विषमन्यस्ते सति अथवा श्रमाद्वा श्रमेण यदा गुल्फमाश्रित्य वातेन रुग् जायते तं वातकण्टकं वातकण्टकाख्यं वातव्याधिमाहुः। वातकण्टकं - ഞെരിഞ്ഞവാതം॥

गृध्रसीमाह—

पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते॥ ५४॥

पार्ष्णिमित्यादि। विश्वभीवद् गृध्रसी व्याख्येया। विश्वभ्यां तु बाहुपृष्ठत इत्युक्तम्। अत्र तु पादपृष्ठत इति वक्तव्यम् अतीतावेक्षणाख्यया तन्त्रयुक्त्या। अङ्गुलीनां सम्बन्धिनी या कण्डरा पार्ष्णिं प्रति पार्ष्णिं लक्षीकृत्य पार्ष्ण्यभिमुखं पादपृष्ठतो वर्तते सा कण्डरा यदा मारुतेन वायुनार्दिता व्यथिता सती चरणो-

द्धरणावसरे यः सक्थ्युत्क्षेपः ऊर्ध्वप्रेरणं तं निगृह्णाति [1]अवगृह्णाति सक्थ्नोः निश्चलत्वमिवोत्पादयति तां कण्डरां व्याधिविशेषसंज्ञां गृध्रसीं प्रचक्षते ।

विश्वभी गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ।

गृध्रसी – കോച്ചുവല്ലികെട്ടുക । विश्वभी पूर्वमुक्ता गृध्रसी च अधुनैवोक्ता । ते द्वे तीव्ररुजान्विते सत्यौ खल्लीति भण्येते । "विश्वभीगृध्रस्योः संयोगात् तीव्ररुजान्विता खल्लीत्युच्यते" इतीन्दुः ।

पादहर्षं लक्षयति—

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

हृष्येते इत्यादि । यस्य पुंसश्चरणौ हृष्येते प्रसुप्ताविव च स्यातां स एवंभूतो वातव्याधिः पादहर्षः पादहर्षाख्यः । स च वातश्लेष्मकोपजो वेद्यः । पादहर्षः – (പാദം)തരിക്ക ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाददाहं दर्शयति—

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥
विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् [2] ।

अनिलः पित्तासृक्सहितः पादयोः दाहं कुरुते । विशेषेण तु चङ्क्रमिते सति । तमेवंभूतं पाददाहमादिशेत् ।

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

---

१ 'अवमृद्नाति' ग । २ 'शेद् ब्रूयात्' ख. घ. ङ ।

षोडशोऽध्यायः ।

"वातशोणितनिदानं वातव्याधिनिदानात् पृथगारभ्यते बहुवक्तव्यत्वात् । अन्यथा वातव्याधिविशेष एव वातशोणिताख्यो व्याधिरिति तत्रैव वक्तुं युक्तः स्यात् । तस्माद्वातशोणितनिदानं प्रक्रम्यते" इत्यरुणदत्तः । "वातहेतुत्वसामान्याद्वातशोणितनिर्णयः" इतीन्दुः । "संसृष्टस्य कोपः प्रस्तुत एव तस्माद्वातशोणितमाह" इति पाठ्ये ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।

असृजा रुद्धो वायुः वातशोणितम् । कथमित्याह—

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥

वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ,

विदाहीत्यादि । व्रीहिकुलत्थदधितक्रमद्यनिष्पावादिकं विदाह्यन्नं, तथा विरुद्धमन्नं संयोगमात्रादिवशाद् यथा 'आनूपमामिषं माषक्षीरे'त्यादिकं प्रागुक्तं, तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् अन्यदप्याहारविहारजातं यत तत्रतत्रोक्तं तद् भजतां शीलयतां नृणां पुरुषाणां तथा विधिहीनम् अयथाशास्त्रं स्वप्नजागरमैथुनं भजतां प्रायेण सुकुमाराणाम् । प्रायोग्रहणादन्येषामपि रक्तोपचयहेत्वाहारसेविनाम् अचङ्क्रमणशीलिनां अत्यन्तमास्यादिसुखसेविनां अभिघातादनेकविधात् तथा अशुद्धेरशोधनान्मला-

निर्हरणात् तेषामसृजि दूषिते तद्दूषणहेतुभिः यथोक्तैः दुष्टे सम्पन्ने ततो वातलैः तिक्तोषणादिभिः सर्वरोगनिदानोक्तैः तथातिशयेन शीतलैः वायुः वृद्धोऽत्यन्तमुपचयं प्राप्य पश्चात् क्रुद्धः कुपितोऽत एव च विमार्गगो विशेषेणोन्मार्गगामी तादृशेन तथाभूतेनैव असृजा क्रुद्धेन रुद्धो विहतगतिः कृतात्यन्तसंश्लेषात्तदेव शोणितं प्राक् पूर्वं प्रदूषयेत् । प्राग्ग्रहणेनानन्तरं क्रमात सर्वधातून् मांसादीनपि प्रदूषयेदिति प्रतिपादयति । इन्दुरपि---"प्राग्ग्रहणेन क्रमाद् धात्वन्तरमपि" इत्याह । तच्च तथाविधं रक्तमत्युपचितं दुष्टमाढ्यरोगं खुडं वातवलासं वातशोणितमिति नामभिराचार्या आहुः । तच्च वातशोणितं रोगस्वभावात् पूर्वं प्रथमं पादौ प्रधावति तत्र समुत्पद्यते । यः विशेषादतिशयेन प्रधावति । यानेन हस्त्यश्वादिना यानं गमनम् । आदिग्रहणादन्यैरपि पाद(प्रालागादि? प्रलम्बितापादकैर्गजतुरगादि)सदृशैः ॥

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।

तस्य च वातशोणितस्य भविष्यतो भाविनो लक्षणं प्राग्रूपं कुष्ठसमं कुष्ठेन तुल्यम् । कुष्ठस्य यत् प्राग्रूपं "अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शे"त्यादि कुष्ठनिदानोक्तं तदत्रापि । न केवलमेतदेव यावत्तथा सादः श्लथाङ्गतेत्यादि च यावन्मुहुर्मुहुराविर्भवन्ति चेत्येतदपि भविष्यतो लक्षणम् ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।

तच्च वातशोणितं पादयोः मूलमास्थाय तत्र पूर्वं स्थितिं कृत्वा कदाचिद्धस्तयोरपि मूलमास्थाय अनन्तरं कृत्स्नं देहं विधावति विशेषेण प्रसरति । आखोर्मूषिकस्य सम्बन्धि यथा विषं क्रुद्धं देहैकदेशे पूर्वं स्थितिं कृत्वा अनन्तरं कृत्स्नं देहं प्रधावति तद्वदिति ॥

तच्च वातशोणितमुत्तानगम्भीरभेदेन द्विधा स्यादित्याह—

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।

त्वगित्यादि । त्वक् च मांसं च ते आश्रयो यस्य वातरक्तस्य तदेवं-भूतम् । तद्वातशोणितमुत्तानं पूर्वं प्राग् जायते । पूर्वमेव यावत् त्वङ्मांसाश्रयं तावदुत्तानमुच्यते । ततः पश्चात् कालान्तरेण क्रमात् सर्वान् धातून् अपरानपि मेदःप्रभृतीनभिद्रवदभिगच्छद् गम्भीरं जायते गम्भीराख्यां लभते ।

उत्तानस्य लक्षणमाह—

कण्ड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा,

कण्ड्वादीत्यादि । उत्ताने वातशोणिते त्वक् कण्ड्वादिसंयुता तथा ताम्र-श्यावलोहिता व्यामिश्रवर्णा भवति । तथा सायामा आयामसहिता तथा भृशदाहोषा ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गम्भीरलक्षणमाह—

गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

गम्भीर इत्यादि । गम्भीरे वातशोणिते अधिकपूर्वरुक् श्वयथुः स्यात् । गम्भीरे श्वयथुरुत्तानश्च श्वयथोरधिकरुग् भवति । तथा ग्रथितः कठिनः तथा पाकी पाकयुक्तः श्वयथुः स्यात् । तथा गम्भीरे वायुः वेगवान् बलवान् सन्ध्यस्थि-मज्जसु भिन्दन्निवान्तश्चरति गच्छति । तथा वायुः सर्वतः शरीरे चरन् गच्छन् वक्रीकुर्वंश्च सामर्थ्यात् तदा शरीरं खञ्जं पङ्गुं वा तद्रोगिणं करोति । खञ्जो विकलैकपादः । पङ्गुः उभयपादविकलः ॥

यथादोषं लक्षणमाह—

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥

वात इत्यादि । तत्र वातशोणिते वातेऽधिकेऽधिकं शूलस्फुरणतोदनं भवति । शूलं सन्तता रुक् । तोदनं चिरविच्छिन्ना रुक् प्रतोदेनेव । तथा शोफस्य रौक्ष्यादयः स्युः, वातस्य चलस्वभावत्वात् । तथा च धमनीनां सिराविशेषाणां अङ्गुलिसन्धीनां च सङ्कोचः स्यात् । तथाङ्गग्रहोऽङ्गान्यवष्टब्धानीव स्युः । तथातिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ भवतः । शीतद्वेषः शीतासहिष्णुत्वम् । तथानुपशयोऽसुखानुबन्धः । केनानुपशयः प्रकृतत्वात् शीतेन । तथा स्तम्भादयः स्युः । स्तम्भ इव स्तम्भो देहस्तब्धता । वेपथुः कम्पनम् । देहस्य सुप्तिरङ्गानामचैतन्यम् ॥

एवं वातोत्तरस्य लक्षणमुक्त्वा रक्तोत्तरं[1] वक्तुमाह—

रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥

रक्त इत्यादि । अधिक इत्यत्रानुवर्तते । रक्तेऽधिके शोफोऽतिरुक्तोद इति । वातेऽप्यधिके शोफः सरुग् भवति । किन्तु रक्तेऽधिकेऽतिरुक्तोदः शोफः स्यादिति विशेषः । तथा ताम्रो वर्णेन । चिमिचिमामिवाचरति चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैरसौ शोफः शमं नैति शमं नायाति कण्डूक्लेदयुक्तः सन् ॥

पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफपाको भृशोष्मता ॥ १५ ॥

पित्ते पित्ताधिके विदाहादयः स्युः ॥

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुक्,

---

१. 'रलक्षणमाह' ग पाठः ।

कफेऽधिके स्तैमित्यादयः स्युः। अरुणदत्तस्तु-"पित्ते पित्तानुबन्धे[1] वातशोणिते" इत्याह ॥

द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च सङ्करे ॥ १६ ॥

द्वन्द्वेत्यादि। "सङ्करे संसर्गे सन्निपाते च यथासङ्ख्येन द्वन्द्वलिङ्गं यथास्वं च भवति" इतीन्दुः। अरुणदत्तः पुनराह—"द्वन्द्वशब्देन वातपित्त-कफानां द्वौ द्वाविति प्रायेणेह गृह्यते। सर्वशब्देन वातपित्तकफा[2] गृह्यन्ते। द्वन्द्वं च सर्वं च द्वन्द्वसर्वे। तयोर्लिङ्गं द्वन्द्वसर्वलिङ्गं सङ्करे भवति। कस्य सङ्करे प्रकृतत्वाद् वातपित्त[3]कफानाम्। द्वन्द्वसङ्करे द्वन्द्वलिङ्गं वातशोणितं भवति। सर्वसङ्करे[4] सर्वलिङ्गम्" इति ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥

एकेत्यादि। तच्च वातशोणितम् एकदोषानुगं नवं सत् साध्यं साधयितुं शक्यम्। द्विदोषजं याप्यम्। त्रिदोषजं वातशोणितं त्यजेद् असाध्यत्वान्नो-पक्रमेत्। स्रावित्वादियुक्तं च त्यजेत्। अर्बुदकारि अर्बुदं स्थिरं घनं सव्रण-मधिकमांसं तत्सदृशं च त्यजेत् ॥

रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासन्धिषु मारुतः।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

रक्तेत्यादि। मारुतो वायुः शाखासन्धिषु निविश्य तत्र स्थितिं कृत्वा तथा रक्तस्य मार्गमाशु शीघ्रं निहत्यानन्तरम् अन्योन्यमावार्य प्रकृतत्वाद् रक्तं कर्तृ वातमावार्य, वातोऽपि रक्तम्। तथा वेदनाभिः वातरक्तोचिताभिः पीडाभिः पुरुषस्यासून् हरति। "रक्तमार्गं निहन्ती"ति वा पाठः। इन्दुरप्याह—"वायुः शाखासन्धिषु निविश्य रक्तस्य मार्गमाशु निहन्ति। ते च वायुरक्ते परस्परमा-वार्य वेदनाभी रुजाभिः पुरुषस्यासून् हरत" इति। न केवलमेषैवावरणविधा यावद्वक्ष्यमाणेन प्रकारेणानेकधापि संभवति। तां च प्रदर्शयितुं प्रथमं पञ्चसु

१. 'नुविद्धे' इति मुद्रितपाठः। २. 'त्तकफरक्ता' इति ग। ३. 'त्तरक्तक' इति मुद्रितगपाठौ। ४. 'रे सर्वेषां वातादीनां सङ्करे सर्वं' मुद्रितपाठः।

वायुविशेषेषु निदानं लक्षणं चोच्यते। सैव च 'वायौ पञ्चात्मके' इत्यादिना प्रदर्श्यते—

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः।
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः॥ १९॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत्।
पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून्॥ २०॥

वायोः सवेगत्वादावरणं सिद्धम्। तच्च वायौ पञ्चात्मके प्राणादिभेदात् पञ्चस्वभावे वाते सति। प्राणो नाम वातो रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेद्विदधाति। तथा पीनसादींश्च यथाकोपं बहूनुपद्रवान् रोगान् कुर्यात्। "रूक्षव्यायामलङ्घनै"रिति वा पाठः। आदिशब्देन हिध्मादयो गृह्यन्ते॥

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान्॥ २१॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान्।
कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान्॥ २२॥

उदानः क्षवथुधारणादिभिर्विकृतः कुपितः कण्ठरोधादीन् गदान् कुर्यात्। चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः। गलगण्डादींश्च तांस्ताननेकविधान् जत्रूर्ध्वजान् यथाकोपं गदान् कुर्यात्॥

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः।
विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः॥ २३॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान्।
सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः॥ २४॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गगान् गदान्।

व्यानोऽतिगमनध्यानादिभिर्दूषितो दुष्टिं प्राप्तः पुंस्त्वभ्रंशादीन् अपरानपि सर्वाङ्गगान् गदान् कुर्यात्। सर्वाङ्गरोग उभयपक्षवधः॥

---

१. 'शादिकान् गदान् कुर्यात्। सर्वाङ्ग' ख पाठः।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥

करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥

समानो विषमभोजनादिभिः अकालशयनादिभिश्च दूषितः शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान् करोति ।

"अकाले बहु वाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥"

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥

कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ २८ ॥

अपानो रूक्षादिभिरतिसेवितैः वेगघातादिभिश्च अतिसेवितैः कुपितः कृच्छ्रान् दारुणान् पक्वाशयाश्रयान् मूत्रदोषादीन् बहून् गदान् करोति । सर्वत्र चादिग्रहणानि आगमाविरुद्धेनानुमानेन यथासम्भवं व्याख्येयानि ॥

सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥

कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥

सर्वञ्चेत्यादि । सर्वमपि प्राणादिकं मारुतं तन्द्रादिभिः लक्षणैः युक्तं सामं विद्यात् । तन्द्रादिलक्षणवैपरीत्येन तु निरामं विद्यात् । (मारुतस्य सामत्वे उक्तेऽपि पित्तश्लेष्मणोरपि सामत्वं वेद्यम् । तयोः कार्यदर्शनात् श्लैष्मिकाणि किं तर्हि आमज्वरः सशोषस्य कार्याणि न वेद्यम् । तस्मात् स्थितमेतत्[१] ॥)

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।

---

१. 'नाद् वेद्यतेऽन्यद् यथादर्शनं हेतुः उक्तानि तन्द्रादीनि कफकार्याणि तस्माद्यत्किञ्चिदेतदुच्यते तानि श्वै' ख पाठः ।

वायोरित्यादि। "अतः सामादिलक्षणादनन्तरं वायोः पित्तादिविशेषाद् बहुभेदमनेकप्रकारम् आवरणं प्रकर्षेण वक्ष्यते। किल नास्याम एवावरणम् अपि त्वन्यदप्यस्तीति द्योतयति।" इत्यरुणदत्तः ॥

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता।

पित्तेनावृते रुद्धमार्गे वायौ दाहादिकं लिङ्गम्। शीतकामता च ॥

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते।

कफावृते शैत्यादिकं लिङ्गम्। लङ्घनकामता च ॥

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
भवेच्च रागी श्वयथुः जायन्ते मण्डलानि च।

रक्तावृते सदाहा दाहयुक्ता अर्तिः पीडा तथा रागवान् श्वयथुः स्यात्। मण्डलानि च जायन्ते ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते।

मांसेनावृते वायौ कठिनो विवर्णश्च शोफः स्यात्। तथा पिटकाः स्युः हर्षश्च। तथा पिपीलिकानां गात्रे सञ्चार इव जायते ॥

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥
आढ्यवात इति ज्ञेयः सकृच्छ्रो मेदसावृते।

चल इत्यादि। मेदसा आवृते वायौ अङ्गेषु चलत्वादियुक्तः शोफः स्यात्। तथा अरोचकः। स एवंविधः आढ्यवातनामा वेद्यः। स च कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते।

अस्थ्यावृते वायौ अत्युष्णं स्पर्शं पीडनं चाभिनन्दति अभिलषति। तथाङ्गमतिशयेन सूच्येव तुद्यते। तथा सीदति शूल्यते च।

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम्।

मज्जावृते वायौ विनमनमङ्गानाम्। पाणिभ्यां पीड्यमानेन प्रकृतत्वादङ्गेन सुखं लभते ॥

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलतापि वा ॥ ३८ ॥

शुक्रावृते वायौ अतिवेगो वा प्रकृतत्वाच्छुक्रस्य न वा वेगो निष्फलता वा स्यात्। शुक्रस्य फलं गर्भः ॥

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले।

अन्नावृते वायौ भुक्ते सति रुजा कुक्षौ भवति। जीर्णेऽन्ने सति रुजा शाम्यति ॥

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

मूत्रावृते वायौ मूत्रस्याप्रवृत्तिः। आध्मानं वस्तेः स्यात् ॥

विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिकृन्तति।
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥
शकृत् पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत्।

विडावृते वायौ स्वस्थानेऽपानाख्येऽधो विबन्धो जायते। विबद्धः सन् परिकृन्तति। स्नेहश्चाशु जरां याति। भुक्ते च सति नर आनह्यते आध्माप्यते। शकृद् अन्नेन पीडितं चिरेण शुष्कं दुःखं कृच्छ्रेण सृजेत् ॥

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥
विलोमो मारुतोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च।

सर्वधात्वावृते वायौ सति यौगपद्येन सर्वधात्वावृते श्रोण्यादिरुक् स्यात्। पवनो विगुणो भवति। हृदयं च व्याकुलं पीड्यते ॥

इति सामान्येन वायोरावरणमुक्त्वा प्राणादिभेदेनोच्यते—

भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥
विदग्धेऽन्ने च वमनं,

भ्रम इत्यादि । प्राणे पित्तेनावृते भ्रमादयः स्युः । अन्ने च विदग्धे विदाहावस्थां प्राप्ते सति वमनं स्यात् ॥

उदानेऽपि भ्रमादयः ।
दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च,

उदानेऽपि भ्रमादय इति । उदाने पित्तेनावृते पूर्वोक्ता भ्रमादयः स्युः । तथान्तर्दाहः ऊर्जायाः बलस्य च विनाशः । इन्दुः पुनराह—"पित्तेन उदान आवृते विभ्रमान्तर्दाहादयः स्युः । विभ्रमो मोहप्रायः" इति ॥

दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।

व्याने तु पित्तेनावृते सर्वतोऽन्तर्बहिश्च दाहः क्लमादयश्च स्युः । "सर्वगः सर्वाङ्गीणो दाहः" इतीन्दुः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ ४४ ॥
दाहश्च स्याद्,

समाने पित्तेनावृते ऊष्मणोऽग्नेः उपहतिरुपघातः दाहश्च स्यात् ॥

अपाने तु मले हारिद्रवर्णता ।
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

अपाने पुनः पित्तेनावृते सति मले पुरीषादौ हारिद्रवर्णता स्यात् । योन्यादिषु रुजः पीडायाः अतिवृद्धिः तापश्च स्यात् ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहाः ॥ ४६ ॥

श्लेष्मणेत्यादि । पित्तवत् क्रमेणोच्यते । श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादादयः स्युः । ष्ठीवनादीनां संग्रहः ॥

उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च,

उदाने श्लेष्मणावृते गुरुगात्रत्वादयः स्युः ॥

व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
गुरुताङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् ।

व्याने श्लेष्मणावृते पर्वग्रहादयः स्युः ॥

समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥

समाने कफावृते अतिशीताङ्गत्वादयः ॥

अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात् प्रवर्तनम् ।

अपाने कफावृते मूत्रशकृतोः प्रवर्तनं सकफं स्यात् ।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥

इति अनेन प्रकारेण वायोरावरणं द्वाविंशतिविधं द्वाविंशतिप्रकारं जानन्ति तन्त्रकृत इति शेषः । संख्याग्रहणं सुखग्रहणार्थम् । अपि च अनेकप्रकारेष्वावरणेषु द्वाविंशतिरेव प्रधाना इति सूचनार्थं च । एवं द्वाभ्यां दोषाभ्यां रक्तादिभिः षड्भिरन्नेन मूत्रेण विशा सर्वधातुभिरिति द्वादश, पुनः पित्तेन प्राणादीनां पञ्च, पुनः श्लेष्मणा प्राणादीनां पञ्चेति द्वाविंशतिप्रकारं वायोरावरणमुक्तम् ॥

प्राणादय इत्यादिना पुनरावरणप्रकारमाह—

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

सर्वेऽपि प्राणादयः पञ्च वायवोऽन्योन्यं परस्परमावृण्वन्ति यथाक्रमं रुन्धन्ति । यथाक्रमं यथासंख्यम् । तथा तेनोक्तप्रकारेण । यथा पित्तकफाभ्यां प्राणादय आवृताः तथा प्राणादयोऽन्योन्यमावृण्वन्ति इति तथाशब्दार्थः । प्राण उदानादींश्चतुर आवृणोति । उदानादयश्चत्वारः प्राणमावृण्वन्ति । इत्यष्टौ भेदाः । एवमुदानो व्यानादींस्त्रीनावृणोति व्यानादयस्त्रय उदानमावृण्वन्ति इति षड् भेदाः । तथा व्यानः समानापानौ आवृणोति । समानापानौ व्यानमावृणुत

इति चत्वारो भेदाः। तथा समानोऽपानमावृणोति, अपानः समानमिति द्वौ भेदौ। एवं च सर्वेऽपि यतः परस्परमावृण्वन्ति ततस्तदावरणं विंशतिविधं विद्यात्। एकद्व्यादिक्रमेणाप्येवमावरणं निरूप्यम्। इन्दुनाप्युक्तं—"तच्चान्योन्यावरणं विंशतिविधं विद्यात्। प्राणादीनामन्यतमः शेषाणां चतुर्णां क्रमेणावरको भवति। एवं पञ्च प्राणादयो यतः प्रत्येकं चतुरो भेदान् यान्ति अतो विंशतिविध"मिति। ननु पित्तादिभिः प्राणादीनामावरणं युक्तम्। परस्परं प्राणादीनां यदावरणं तदमूर्तत्वादनुपपन्नमिव मन्यामहे। ब्रूमः। द्वयोर्वा तयोरन्योन्यमुपसर्पतोः बलवता दुर्बलस्य अभिघातेन गतिभङ्गात् स एवावृतमार्ग इत्युच्यते। तस्माद्वातादीनामपि परस्परमावरणं युक्तमेव॥

अथास्यावरणस्य लिङ्गमाह निःश्वासेत्यादिना—

निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते॥ ५१॥

प्राणादीनामन्योन्यावृतौ दिङ्मात्रदर्शनम्। प्राणेनोदाने आवृते निःश्वाससंरोधादयः स्युः॥

उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः।

उदानेन प्राणे आवृते वर्णादिक्षयः स्यात्॥

दिशानया च विभजेत् सर्वमावरणं भिषक्॥ ५२॥
स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम्।

दिशेत्यादि। अनया च दिशा दिङ्मात्रदर्शनेन सर्वमनुक्तमावरणं स्वबुद्ध्या शास्त्रसंस्कारवशाद् वैद्यो विभजेत्। ग्रन्थकृता ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम्। कथं विभजेदित्यत्र युक्तिमाह—स्थानानीत्यादि। वातानां प्राणादीनां दोषभेदीयोक्तेन प्रकारेण स्थानान्यवेक्ष्य ज्ञात्वा तथा तत्कर्मणां हानिं चावेक्ष्य ज्ञात्वा विभजेदित्यर्थः। अस्य वायोरयं प्रदेशस्तत्रस्थस्य चेदं कर्माम्नातं तच्च संप्रत्यनेन रूपेण वृद्धं हीनं वा दृश्यतेऽतोऽनुमीयतेऽनेनावृत इति। यथा उच्छ्वासनिःश्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणसम्बन्धीनि यदा हीनानि दृश्यन्ते उदानादीनां

कर्माणि वाक्प्रवृत्त्यादीनि वृद्धानि तदैवं ज्ञातव्यम् । यथा प्राण उदानादीनामेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा आवृत इति । एवमुदानादिष्वपि प्राणादिभिरावरणं विभागीकार्यम् ॥

न केवलमेतदेवावरणं यावदेतस्मादन्यदप्यस्तीत्याह—

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।

प्राणादीनां चेत्यादि । अनेनावरणस्यासंख्यतां ब्रूते । प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां परस्परमावार्यावरकत्वेन स्थितानां मिश्रं द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन च संयुक्तं मिथः परस्परमावरणं विद्यते । तदावरणमवेक्ष्य यात्यावृतिरसंख्यतामिति सम्बन्धः । कथमिति । प्राणोदानयोर्मिश्रयोः व्यानेनावरणं, व्यानस्य प्राणोदानाभ्यां मिश्राभ्यामित्यादि । प्राणोदानयोर्मिश्रयोः समानापानाभ्यां मिश्राभ्यामावरणमित्यादि शेषेष्वपि द्रष्टव्यम् । इन्दुनाप्युक्तं–"प्राणादयो द्व्यादिसंयोगेन मिश्राः कदाचिदावार्या भवन्ति । कदाचिदावारका इत्यावृतिरसंख्येयतां यातीति सम्बन्धः" इति । तथा पित्तादिभिः सर्वधात्ववसानैः द्वादशभिः मिश्राणां प्राणादीनां मिथो मिश्रमावरणम् । अवेक्ष्य यात्यावृतिरसंख्यतामिति योज्यम् । पित्तादयः पित्तश्लेष्मरक्तादिषड्धात्वन्नशकृन्मूत्रसर्वधातवः । अत्र चेयमुदाहरणदिग् द्रष्टव्या । प्राणेन द्वादशविधेन पित्तादिभिर्मिश्रितत्वात् चतुर्णामुदानादीनामावरणम् । तथा चतुर्भिरुदानादिभिः पित्तस्यावरणं प्रत्येकं द्वादशविधैः एकस्य प्राणस्य आवरणमिति । मिश्रितैश्च तैरिति । तैरित्यनेन प्राणादयः परामृश्यन्ते । तैः पित्ताद्यावरणमिश्रितैः प्राणादिभिः । पित्ताद्यावरणमिश्रितैः प्राणादिभिः पित्ताद्यावरणमिश्रितस्यान्योन्यस्यावरणमवेक्ष्य यात्यावृतिरसंख्यतामिति योज्यम् । चः समुच्चये ॥

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ ५४ ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसंख्यताम् ।
तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
शनैःशनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।

मिश्रैरित्यादि । तैस्तुल्यं तद्वत् । यथा प्राणादीनां पित्तादिभिः द्वादशभिः मिश्राणां मिश्रमावरणं मिथः तथैव मिश्रैः संयुक्तैः एतैः पित्तादिभिर्न केवलैः, प्राणादीनां मिश्रमावरणं मिथः । एतदुक्तं भवति – द्व्यादिसंयुक्तैः पित्तादिभिः मिश्राणां प्राणादीनाम् असंयुक्तैः प्राणादिभिरावरणम् । तथा पित्तादिभिः द्व्यादिसंयुक्तैः प्राणादिभिः असंयुक्तानां प्राणादीनामावरणम् । तथा पित्तादिद्व्यादिसंयुक्तानां पित्तादिद्व्यादिसंयुक्तैः आवरणमिति । एवमनेकधा मिश्रणाभिः प्राणादिमिश्रणाभिः बहुभिः संयोजनैः यात्यावृतिरसंख्यताम् । "एकेन मिश्रितस्य द्वाभ्यामावरणम्, एकस्य दशभिरावरणं, चतुर्णां त्रिभिरावरणमित्यादिभिः बहुभिः संयोजनैः यात्यावृतिरसंख्यतामि"ति **पाठ्ये** । तथा तारतम्यविकल्पनाच्च प्राणादीनां सर्वेषु संयोगेषु किञ्चिदधिकं किञ्चिदधिकतरं किञ्चिदधिकतममिति । एवमनेकधा विकल्पनाच्च आवृतिरसंख्यतां याति संख्यामतिक्रम्य गच्छति । **पाठ्यकारो**ऽप्याह–तारतम्यविकल्पनाच्च आवार्यावरकाणां तरतमताव्याप्तिरनेकधा मिश्रं पित्तं मिश्रतरं पित्तम् मिश्रतमं पित्तम् आवरकपित्तेनावृतः प्राणः, आवृततरः प्राणः, आवृततमः प्राण इति विद्यते यतस्तस्मादावृतिरसंख्यतां यातीति । तां चानेकविधानां प्राणादीनामावृतिं गूढां दुर्लक्ष्यामप्यवहितः तज्ज्ञानाय तत्परो लक्षयेद् जानीयात् । कथं, यथास्वं लक्षणोदयात् । आत्मीयादात्मीयालिङ्गोद्भवात् । शनैःशनैः, न झटित्येव । तथा मुहुर्मुहुः क्षणेक्षणे लक्षयेत् । न तु सकृदेव प्राणादीनां यथास्वं लक्षणोदयाज्जानीयादिति न केवलं केवलाद् यथास्वं लक्षणोदयात् प्राणादीनामावृतिं लक्षयेत् । यावदुपशयाच्च द्रव्याणां गूढामपि आवृतिं लक्षयेत् । **हाटको**ऽप्याह–"तां प्राणादीनामावृतिं दुर्लक्ष्यामप्यात्मीयाल्लिङ्गोदयादुपशयाच्च मुहुर्मुहुः शनैःशनैः लक्षयेदि"ति । **इन्दुः** पुनराह–"तां चानेकविधामावृतिं यथास्वं लक्षणैः दोषाणां लक्षयेत् । गूढां तु शनैःशनैः मुहुर्मुहुश्चोपशयेन लक्षयेदि"ति ॥

विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

विशेषादित्यादि । प्राणादयः सर्वे एव वाताः जीवितम् । विशेषेण तु प्राणाख्यो वायुः जीवितमुच्यते । तथोदानाख्यो वायुर्विशेषेण बलमुच्यते ।

यतश्चैवमतस्तयोः प्राणोदानयोः पीडनात् क्षोभणाद् यथास्वमायुषो बलस्य च हानिर्भवेत्। तस्मादुभौ प्राणोदानौ आहारविहारादिना यत्नेन भिषजा रक्ष्यौ। तथा च वक्ष्यति—

"प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः"।

इति॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः॥ ५७॥
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः।

आवृता इत्यादि। वातादीनामन्यतमेनावृता इत्येवमज्ञाता अलब्धबलत्वेन असंपूर्णलक्षणत्वान्न सम्यङ्निश्चिताः सामान्येनोपक्रम्यमाणाः स्थिताः वर्षोषिताः प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः कृच्छ्रसाध्या भवेयुः। ज्ञाता वा वातेनावृताः पित्तेनावृताः इति यथावद् ज्ञाताः उपक्रम्यमाणा अपि वर्धमाना वत्सरं स्थिता अनुपक्रमा एव भवेयुः। 'भवेयुर्वा' इत्यत्र वाशब्दः एवशब्दार्थे। ततो वाता आवृताः प्रयत्नेन रक्षणीयाः। इन्दुना तूक्तं—"आवृताश्च वायवः अनुपलक्षिता उपलक्षिता वाप्युपेक्षिताः अतीतसंवत्सराः सन्तः प्रयत्नेनाप्युपचर्यमाणाः दुःसाधा असाध्या एव वा भवेयुः। अतोऽवश्यमुपलक्षयेद्" इति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः।
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात्॥ ५८॥

विद्रधीत्यादि। तेषां वायूनामावृतानामुपेक्षणादचिकित्सनाद् विद्रध्यादयः उपद्रवा जायन्ते। अतो नोपेक्षेत। उपक्रमे यतितव्यमित्यर्थः॥

[1]इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
निदानस्थाने षोडशोऽध्यायः॥
(समाप्तं चेदं निदानस्थानम्।)

---

१. 'इति निदाने षोडशोऽध्यायः' ख. घ. ङ. पाठः।

IGNCA RAR
ACC No.

Appendix I (A)

अष्टाङ्गहृदयशारीरस्थानश्लोकार्धानुक्रमणी ।

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
अंसयोः फलके	१६३	अधोऽसकूटयोर्विद्यात्	१६१
अंसांसफलकावर्त	१७५	अधोगुरुत्वमरुचिः	२५
अकल्याणमपि स्वप्नं	२४२	अधो नाभेर्विमृद्गीयात्	२६
अकस्मादनुधावञ्च	२१५	अनन्ता सारिवा	५६
अकस्माद्युगपद् गात्रे	१८९	अनुकर्णं ललाटान्ते	१६६
अकस्माद्वर्णगन्धादेः	२१७	अनुत्सेकमदैन्यं च	१५३
अकालजागरस्वप्न	१९	अनुलोम्य समाकर्षेत्	४८
अक्षामं सक्तवचनं	२०५	अनेकव्याधितं	२२२
अग्निना शोषितं	१०६	अनेकोपद्रवयुतः	२०९
अग्निपूर्णानि पात्राणि	२३२	अनेत्ररोगश्चन्द्रं च	१९१
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं	१५६	अन्तरेण तपस्तीव्रं	१९५
अचूर्णकीर्णः कीर्णाभो	२१५	अन्तर्गलस्थितौ	१६५
अत एव च शुक्रस्य	१५	अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च	२१४
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा	१००	अन्नं कालेऽभ्यवहृतं	१०५
अतिमात्रममत्राणि	२१८	अन्नभौतिकधात्वग्नि	१२७
अतिरक्तासितस्निग्ध	२०८	अन्नस्य पक्ता	१०२
अतिव्यवायमायासं	१९	अन्नस्य पक्ता सर्वेषां	१२७
अतीसारो यकृत्पिण्ड	२०७	अन्येष्वपि च भावेषु	१८४
अतोऽन्यथा वा यस्य	१८६	अपस्तम्भाख्ययोरेकां	९०
अथ बालोपचारेण	३३	अपस्तम्भावपाङ्गौ	१७२
अथवा यष्टिमधुक	४७	अपस्तम्भावुरःपार्श्वे	१६०
अथ सम्पीडिते	२८	अपस्वरं भाषमाणं	१९६
अथापतन्तीमजरां	५२	अपानवस्तिहृन्नाभि	१७६
अथापृच्छ्येश्वरं	४७	अपालापौ स्थपन्युर्व्यः	१७१
अथोपस्थितगर्भां तां	२५	अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा	२३७
अद्यश्वःप्रसवे	२५	अभिन्नशिरसं	४९
अधन्या मत्सराध्माता	१३५	अमङ्गलाढ्यं क्रूर	२२२
अधस्तात् कर्णयोः	१६५	अमूर्तमिव मूर्तं च	१९१
अधिका विंशतिः	८४	अम्लेष्टता स्तनौ	२०

Indira Gandhi National Centre for the

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
अयुग्माश्च मृगाः	२३१
अरतिः स्रस्तनेत्रत्वं	४६
अरिष्टं नास्ति मरणं	१८२
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं	१८२
अरोगः संशयं प्राप्य	२४०
अरोमशासितस्थूल	१४६
अर्शांसि पाणिपन्नाभि	२०७
अल्पपित्तबल	१३५
अल्पव्याहारक्रोध	१४०
अवन्ध्य एवं	१६
अवस्थितं लोहितं	५७
अवेध्यास्तत्र	९३
अव्यक्तः प्रथमे	१७
अशस्तचिन्तावचने	२२३
अशुभं सर्वथोलूक	२३१
अश्मन्तकः कृष्णतिलाः	५६
अश्मरी शूनवृषणं	२०८
अश्वगन्धावरी	५४
अश्वघ्नपत्रसिद्धेन	२२
अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फ	१७५
अष्टौ च मातृकाः	१७३
असमग्राभिघाताच्च	१७८
असम्पूर्णत्रिमासायाः	३९
अस्थ्नो मज्जा	१११
अस्थ्न्यष्टौ स्नावमर्माणि	१७०
अहास्यहासी संमुह्यन्	२०२
आच्छनोत्पीड	४८
आतपादर्शतोयादौ	१९७
आतुरस्य गृहे यस्य	२१८
आत्मपाणितलोन्मानाः	१७६
आदौ षड्रसमप्यन्नं	१०६
आननं हस्तपादं च	२१०
आनूपो विपरीतोऽस्मात्	१३०
आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं	१६७
आप्या जिह्वा	६२
आप्लुतानाप्लुते काये	१८९
आभुग्नसक्थि	२६
आमान्वये च	३९
आयामज्ञानविज्ञान	१४९
आयामाक्षेपकस्तम्भा	१७२
आयुरारोग्यवीर्यौजो	१०३
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च	१५०
आयुर्वेदफलं कृत्स्नं	२१९
आरोहेद् गोऽश्वयानं च	२४३
आरोहेत् स्त्री तु	१७
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु	१८९
आवासः पलिततरङ्ग	१३७
आविश्य जठरं	२७
आवीनामनुजन्मातः	२५
आव्यो हि त्वरयन्ति	२८
आसन्ने लक्ष्यते छाया	२००
आहारश्च विहारश्च	९९
इच्छन्ती भर्तृसदृशं	१४
इच्छेतां यादृशं	१६
इति भूतमयो देहः	६७
इति सक्थ्नोस्तथा	१५८
इति सर्वगुणोपेते	१५०
इत्यत्र जन्ममरणं	२४५
इत्यवेध्यविभागार्थं	९३
इत्युक्तं दूतशाकुनं	२३५
इष्टानि मर्माण्यन्येषां	१७७
ईषत्कृष्णं विगन्धं	१२
उच्छूना स्फुटिता	१८५
उपचारः प्रियहितैः	१९
उपद्रवाश्च येऽन्ये	५२
उपवासो घनोशीर	३९
उपविष्टकमाहुः	४१
उपाध्यायोऽथ	१६

श्लोकार्धानि	पुटम्
उपानद्युगनाशश्च	२३८
उपवासाध्व	१९
उरस्यूष्मा भवेत्	१०
उर्व्यूरुमध्ये	१५७
उष्णद्वेषी च शीतार्तः	१९०
उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि	१७४
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं	१४९
उत्तरोष्ठं परिलिहन्	२०२
उत्तान एव स्वपिति	२०२
उत्तानशयनं	१९
उत्ताना तन्मना	१७
उत्थाप्यमानः संमुह्येत्	२०२
उत्पद्याशु विनश्यन्ति	२१४
उत्सिक्तं मेहनं यस्य	१८६
उदरं दक्षिणावर्त	१४७
उदरं वृद्धमन्यत	४१
उदावर्तं तु गर्भिण्याः	४५
उद्धृत्य शल्यं	१०१
उद्भ्रान्तदर्शने हीन	१८५
उन्नताग्रा महोच्छ्वासा	१४७
उन्नते दक्षिणे	२४
उन्मादने जले	२३७
उन्मीलितानीव	१३५
ऊरुमूले लोहिताक्षं	१५७
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो	५३
ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां	१८६
ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं	२१७
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्ण	१६०
ऋजुर्विपश्चित्	१४०
ऋतावतीते योनिः	१२
ऋतुस्तु द्वादश	१५
ऋतेऽश्मरीव्रणात्	१५९
एकादशी च	१५

श्लोकार्धानि	पुटम्
एकाधोवदनो मध्ये	१५९
एकैकां पृथक्	९२
एभिर्गर्भः स्रवेत्	२०
एवं च मासात्	३५
एवं निर्हृतशल्यां	५२
ओजोशनत्वादथवा	५७
ओजोऽष्टमे	२२
ओषधीर्जीवनीयाश्च	१२
ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ	१४७
औदर्योऽग्निर्यथा	१०५
कक्षोरस्तालुचिबुके	४९
कक्ष्याक्षमध्ये	१५९
कटीतरुणसीमन्त	१७४
कटीमाकोटयेत्	२२
कटीसक्तस्य तद्वच्च	५०
कटुकातिविषा	५२
कण्ठनालीमुभयतः	१६४
कण्ठनालीमुभयतो जिह्वा	१६४
कण्ठोऽस्रं हृदयं	७७
कण्डूं विदाहं	२२
कथयन्नैष पृष्टोऽपि	२१९
कन्यां कुमारकान्	२४३
कपाले सन्धयः पञ्च	१६७
कपित्थबिल्व	५७
कपोताभे अलाताभे	१८५
कफः पित्तं मलः	११७
कफजो न च पूयाय	२१५
कफामपित्तपक्वानां	७३
करुणाशुद्धसन्तानो	२३२
कर्णौ नीचोन्नतौ	१४७
कर्बुरः प्रस्रवन् धातून्	२०८
कर्मान्ते च पुमान्	१७
कानने रक्तकुसुमे	२३८

श्लोकार्धानि	पृष्टम्
कामिलाक्ष्णोर्मुखं	२१४
कारणानुविधायित्वात्	५
कार्पासबुससीसास्थि	२२५
कार्यमेतत् तथा	२९
कालानुसार्या	५४
कालान्तरप्राणहरा	१७४
काषायिणामसौम्यानां	२३८
कासपीनसहृल्लास	२०९
कासश्वासौ ज्वरच्छर्दि	२०७
किट्टं सारश्च तत्पक्वं	११०
कुर्याद् वातादिभिः	९
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं	२१२
कुशला पाणिना	३२
कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं	२१[illegible]
कुष्ठतालीसकल्कं	३०
कूर्चकूर्चशिरोपाङ्ग	१६०
कूर्चश्टङ्गाटमन्याश्च	१७६
कूर्परं जानुवत् कौर्प्यं	१५८
कृकाटिके शिरोग्रीवा	१६५
कृच्छ्राण्येतानि	९
कृत्वाग्निवर्ण	१८
कृत्वास्यशोषाटोपान्त्र	१२८
कृष्णधान्यगुडोदश्वित्	२२९
कृष्णा पापाननाचरा	२३९
केचित्तु तद् द्विधेत्याहुः	१८३
केचिदाहुरहोरात्रात्	१९०
केशरोम निरभ्यङ्गं	१८४
केशान्ते शङ्खयोः	१६६
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु	७३
क्रमात् सप्तसु	५६
क्रोधेन मद्येन	१३७
क्लीबं तत्सङ्करे	२५
क्लीबक्रूरश्वपाकानां	२२९

श्लोकार्धानि	पृष्टम्
क्वथिताः सलिले	३९
क्षवकासादिषु तथा	१८९
क्षामता गरिमा	२०
क्षामप्रसन्नवदनां	१२
क्षिप्रापालापबृहती	१७४
क्षिप्यमाणः खवैगुण्यात्	१२६
क्षीणस्यायस्य मन्ये वा	२१२
क्षीरपेया च	२२
क्षीरेण श्वेतबृहती	१८
क्षुत्तृड्दुःखक्लेश	१३९
क्षैरेयं यावकं	१३
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते	१८८
खरोष्ट्रमहिषारूढं	२२३
खादीनां पञ्च पञ्चानां	१९८
खानिलाग्न्यब्भुवां	६१
गतसूताभिधाना	३५
गतासोर्बन्धुमित्राणां	२१९
गन्धः सुसुरभिर्वर्णः	२३३
गर्भं जडा भूतहृतं	५७
गर्भः पुंसवनानि	१७
गर्भः प्रयात्यवाग्	२७
गर्भः सम्पद्यते	२
गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थं	४०
गर्भवृद्धिप्रसव	३५
गर्भस्य नाभौ	२१
गर्भस्य हि गतिं	५१
गर्भाकृतित्वात्	५७
गर्भाशयोऽष्टमः	७३
गर्भास्पन्दो भ्रमः	४६
गर्भिण्याः परिहार्याणां	३६
गर्भेणोत्पीडिता	२१
गर्भेऽतिदोषोपचयात्	४६
गर्भे निपतिते	४०

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
गुडं किण्वं	४६	चत्वारिंशदुरस्यानां	२०
गुणदोषमयी यस्य	२०४	चन्दनोशीरकल्केन	२२
गुदोपस्तम्भविधुर	१७१	चाषभासभरद्वाज	२३१
गुल्फसन्धेरधः	१५८	चिकित्सायामनिर्वेदः	२४४
गुल्फौ च स्तनमूले च	१७६	चितान्धकारसंबाधे	२३८
गुल्मः पृथुपरीणाहः	२०९	चिन्तयेतां जनपदान्	१६
गुल्मी मेही च तान् क्षीणान्	२११	चूर्णं स्नेहेन कल्कं	५२
गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवा	२२५	चेष्टाहानिरधःकायं	१६१
गुह्यरोगे च तत्	१०	चैतनं चित्तमक्षाणि	६४
गूढवंशं महत् पृष्ठं	१४८	चैत्यध्वजानां पात्राणां	२२८
गूढाः समस्थिताः	९६	छत्रध्वजपताकानां	२३३
गृहीत्वा पायुहृदये	२१२	छर्दितस्य पुरीषस्य	२२९
गोपतेरनुकूलस्य	२३३	छर्दिर्वेगवती	२०७
गोसर्गे वदनाद्यस्य	२१३	छायाङ्गात् संभवत्युक्ता	१९७
गौरदण्डमपामार्गं	१८	छाया निवर्तते यस्य	१९६
गौरोष्णाङ्गस्ताम्र	१३७	छिन्द्याद् गर्भं	५१
गौर्यः स्निग्धाः	९५	छिन्नं दग्धं विनष्टं	२२७
ग्रहण्या बलमग्निर्हि	१०४	छेदनात् सन्धिदेशस्य	१७८
ग्रीवामुभयतः स्नाव्नी	१६३	जघनस्य बहिर्भागे	१६१
ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां	९०	जङ्घाचरणयोः	१५६
ग्रीवा ह्रस्वा घना	१४७	जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिः	१५६
घट्टयन् जानुना जानु	२१५	जङ्घोर्वोः सङ्गमे	१५७
घनीभूतमिवाकाशं	१९१	जन्मकाले ततः	५५
घृतक्षीररसैः	४३	जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान्	१९३
घृतमाक्षिकतैलाभं	११	जानात्यतीन्द्रियं यश्च	१९५
घृतेन कल्कीकृतया	४६	जानुनस्त्र्यङ्गुलात्	१५७
घ्नन्ति रौषधवीर्याणि	२१९	जालानि कण्डराश्चान्ये	७७
घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीण	२११	जिह्वे विस्तृतसंक्षिप्ते	१८५
चक्षुश्चाकुलतां याति	२०४	जिह्वाक्षिनासिका	१६६
चतस्रस्तासु नीले द्वे	१६४	जिह्वायां हनुवत्	९१
चतुर्थे व्यक्तता	२१	जिह्वा रक्तायता	१४७
चतुर्थेऽह्नि ततः	१४	जिह्वा श्यावा मुखं	१८८
चतुर्दशास्थिसङ्घाताः	७७	जीर्णे स्नाता	३४

श्लोकार्धानि	पुटम्
जीवञ्जीवकसारङ्ग	२३३
जीवितं प्राणिनां तत्र	१७८
जीवितायतनान्यन्तः	९८
जुह्वतो घृतसिक्तस्य	२३६
जुह्वाने पावकं	२२४
जृम्भा प्रसेकः	२०
ज्वरगुल्मग्रहोन्माद	५४
ज्वरातिसारौ शोफान्ते	२१०
ज्वरो निहन्ति बलवान्	२०५
तं समाप्तायुषं विद्यात्	१९८
त एव विपरीताः स्युः	२२२
ततः पुष्पेक्षणादेव	१३
तत एव पिचुं	२३
तत्क्षतात् क्षतजात्यर्थ	१७७
तत्क्षयात् तृड्भ्रम	१७३
तत्तच्छित्वा हरेत्	५०
तत्पूर्वदर्शने दूताः	२२५
तत्र खात् खानि	६२
तत्र रक्तक्षयात्	१६१
तत्र श्यावारुणाः	९५
तत्र सत्त्वशरीरोत्थं	१२९
तत्राग्निर्हेतुराहारात्	१०४
तत्राच्छं किट्टमन्नस्य	११०
तत्राद्या निष्फलाः	२४१
तत्रानल्पमतिः	५१
तत्रैकां द्वौ तथावर्तौ	९२
तत्रैकैकं च	८९
तत्रोदीक्षेत	२५
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः	३२
तत्सर्वमभितो वाक्यं	२२७
तथा प्रेतपिशाच	२३८
तथा रक्तस्रुतिं	२०
तथार्धरात्रे मध्याह्ने	२२६

श्लोकार्धानि	पुटम्
तथाहि बीजं	१७
तथैवोपचयग्लानि	१८९
तथोपरि भ्रुवोः	१६५
तदधिष्ठानमन्नस्य	१०३
तद्यथा विकलः प्रेतः	२२७
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं	५२
तद्वद् गन्धरसस्पर्शान्	१९४
तनूनि पिङ्गानि	१३७
तन्मूलास्ते हि	१२७
तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो	२०८
तनुरक्तोन्नतनखं	१४७
तन्द्रादाहारुचिच्छर्दि	२०९
तयोः कोष्ठेऽसृजा	१६१
तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं	२२०
तयोर्बृंहणवातघ्न	४३
तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं	१७७
तल्लृन्नाम रुजया	१५६
तस्मात् क्षारविषाग्न्यादीन्	१७८
तस्मात् तं विधिवत्	१२७
तस्मिंस्त्वेकाह	२३
तस्मिन् विकारं कुरुते	१२६
तस्याः कोष्णाम्बु	४६
तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले	१५६
ताः शुभा मलिना रूक्षा	२००
ताः सप्त सप्त चाधाराः	७३
तानि दुष्टानि रोगाय	९८
ताभिः परिवृतो	९६
ताभिश्चोर्ध्वमधः	९६
तामसं भयमज्ञानं	६६
ताम्रहारिद्रहरितं	२०६
तालुकण्ठं स्पृशेत्	२४
तालुन्यास्यानि चत्वारि	१६६
तासां याः स्युर्विकासिन्यः	२००

श्लोकार्धानि	पुटम्
तासां शतानां	९३
तिक्तं कषायं कटुकोष्णं	१४०
तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ	१६२
तीक्ष्णो वह्निः पचेत्	१२८
तुल्यस्तैलघृतक्षीर	२०८
तृप्तिर्गुरुत्वं	१७
तृष्णयानुपरीतस्य	२१२
तृष्णान्यरोगक्षपितं	२०७
तेजस्तदुद्धृतं धत्ते	१७७
तेजस्व्यतेजः	१९१
तेजो यथार्क	४
तेन तौ म्लान	२२
तेषां विटपकक्षाधृक्	१७६
तैरेव च सुतृप्तायाः	४३
तैलं सिद्धं हितं	३१
तैलपङ्काङ्कितं जीर्णं	२२३
तैलमाषोत्तराहारा	१७
त्यजन्ति वातिवैरस्यात्	१९०
त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भ	१७४
त्रिरात्रमेवं सप्ताहं	५२
त्र्यहादूर्ध्वं	३४
त्वग्रक्तादीनि	१५०
दद्यादभ्यक्तदेहायै	५२
दध्यक्षतादि निर्गच्छेत्	२३२
दध्यक्षतेक्षुनिष्पाव	२३२
दन्ताः सशर्कराः	१८६
दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि	२१६
दयितमाल्यविलेपन	१३७
दर्वीमधुकतोयेन	२२
दशजीवितधामानि	७७
दश मूलसिराः	८७
दशोत्तरं	८१
दानशीलदयासत्य	१५४

श्लोकार्धानि	पुटम्
दीनं भीतं द्रुतं	२२२
दीप्तां प्रतिदिशं वाचं	२२९
दीप्यकातिविषा	५२
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं	२०६
दीर्घाच्छिद्राङ्गुलिः	१४७
दुरपत्यं कुलाङ्गारो	१६
दुरालभापर्पटक	३९
दुर्बलस्य विशेषेण	२१०
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा	२२५
दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं	२३२
दूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां	२३२
दूषितोऽम्नावतो दुष्टा	१०४
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्नाः	२३९
दृष्टः करोति सुतं च	२४१
दृष्टः श्रुतोऽनुतश्च	२४०
देयमप्यहितं	२०
देवान् द्विजान्	२४३
देशे प्रशस्ते	२५
देशोऽल्पवारिद्रुनगो	१३०
देहामपक्वस्थानानां	१५९
दोषधातुपरिक्लेद	४१
दोषधातुमलादीनां	१०२
दोषाणामपि चैवं	१२६
दोषाणामपि बाहुल्यात्	१८३
द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं	१०५
द्वादश द्विगुणाः	८९
द्वादशाङ्गुलमानानि	१७६
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते	३४
द्वाराणि स्रोतसां	१०१
द्वावञ्जली तु	१३१
द्वितीये मासि	२०
द्विमेदादारुमञ्जिष्ठ	५४
द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ	९१

श्लोकार्धानि	पुटम्
द्वे द्वे अपाङ्गयोः	९१
द्वे द्वे कटीकतरुणे	८९
द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ	८९
द्वे शङ्खसन्धिगे	९०
द्वे शब्दबोधने	९०
धनुरैन्द्रं च लालाटं	२३१
धन्वन्तरिस्तु	८१
धन्वन्तरेरभिमतं	५४
धमन्यो नाभि	९६
धर्मद्वेषी स्वेदनः	१३७
धर्मात्मा वदति न	१३९
धातकीपुष्पखदिर	९
धातुभिर्विगुणो यश्च	९९
धात्वाशयान्तरक्लेदः	६९
धान्याम्बु वा गुडव्योष	३२
धारयेद् योनिवस्तिभ्यां	३७
धीरः स्वरोऽनुनादी च	१४८
धूपयेद् गर्भसङ्गे	२९
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा	१९३
न च यद्युक्तमुद्रिक्तैः	१४६
न जीवत्यक्षिरोगाय	२३७
न दर्शने न विरुते	२३१
न दृढा न जितेन्द्रिया	१३५
नमस्कारपरायास्तु	१६
न याति यस्य चाहारः	२०४
नरं विशेषाद्	११
नरस्य वर्धमानस्य	२३२
नराशनं दीप्ततनुं	२४३
नवनीतं हितं	२२
नवनीतघृतक्षीरैः	१९
नवमे सारिवा	५७
नश्यत्यजानन् षडहात्	२०४
न सिद्ध्यत्यौषधं यस्य	२१७
नाच्छायो नाप्रभः	२०१
नानायोन्याकृतीः	५
नानुगच्छेद् भिषक्	२२३
नाभसी निर्मला नीला	१९९
नाभिः सोऽपि हि	१०९
नाभिशङ्खाधिपापान	१७३
नाभीगुदान्तरं गत्वा	२१२
नारीं तैलेन	११
नारीं शोफो मुखाद्धन्ति	२१०
नासयास्येन वा	१२
नासानेत्राश्रिताः	९२
नासिकात्यर्थविवृता	१८५
नास्तिका बहुभुजः	१३५
निःक्राथभागो	५४
निःसारस्य व्यवायस्य	२२९
निःस्नेहाङ्गीं न	२३
निकषन्निव यः पादौ	२०१
निद्रया चानुपहतः	२४१
निरूहः पातयत्याशु	३१
निर्निमित्तं च यो मेधां	२०३
निलयो मुण्डता काक	२३८
निवर्तते वा सहसा	२०५
निवाते सेन्धनं यस्य	२१७
निष्ठयूतं बहुवर्णं वा	१९०
निष्पीड्य कर्णौ शृणुयात्	१९४
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं	२०१
नृत्यवादित्र	२४
नृत्यवादित्रगीतानि	२३८
नृभिर्धेन्वाः सवत्सायाः	२३३
नेत्रयोर्बाह्यतः	१६५
नेत्राणि चैषां	१३५
नेत्रे व्यक्तासितसिते	१४७
नेन्धनं दृश्यते	४

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
न्युब्जानामितरेषां च	२२९
पक्कं सृद्वग्निना	५४
पक्वान्नस्नेहमद्याश्च	२३८
पच्यमानात् प्रजायन्ते	६७
पञ्चकोलकिर्नीं	३३
पञ्चाशत् षट् च	१७७
पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान्	१०८
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठ	२२
पतनं वा विनाशो वा	२३८
पथश्छेदोऽहिमार्जार	२२८
पथि वेश्मप्रवेशे च	२३३
पद्मं सङ्कोचमायाति	१२
पद्मं स नश्येत् कुष्ठेन	२३६
पद्मिनीपत्रवत्तोयं	१८७
पयसा रक्तशाल्यन्न	३८
पयसा लक्ष्मणामूलं	१९
पयो वातहरैः	९३
परस्परोपसंस्तम्भात्	११८
परूषकवटादिभ्यां	९
पर्णे शरावे हस्ते	१३
पर्वपादकरस्था वा	२०९
पलाशभस्माश्मभिदा	९
पश्येत् सौम्यं शुभं	२४२
पश्येन्निमित्तमशुभं	२२६
पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं	१७२
पाण्डुरोगः श्वयथुमान्	२०९
पातः प्रासादशैलादेः	२३८
पादशोफो विदाहोऽन्ये	२०
पादेन योनिमेकेन	४८
पाययेत् सघृतां	२६
पाययेत् सर्पिः	९
पार्थिवाः पार्थिवानेव	१०९
पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य	१६१
पार्श्वयोः षोडश	८९
पार्श्वान्तरनिबद्धौ यौ	१६२
पालयेत् प्रयतः	१२७
पाषण्डाश्रमवर्णानां	२२२
पिटका मर्महृत्पृष्ठ	२०९
पित्तं वह्निर्वह्निजं	१३७
पित्तमामाशयात् कुर्यात्	१०६
पित्तलैः स्खलति	२०
पित्ताभिमूर्च्छिते	१२८
पिबेत् कान्ताब्ज	३७
पिबेत् पुष्ये	१८
पिबेद् ग्रन्थ्यार्तवे	९
पीतवत्याश्च	३४
पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः	२३०
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्	२०
पुत्रं सूतेऽन्यथा	२४
पुत्रार्थं दक्षिणे	१९
पुन्नामदौर्हृद	२४
पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः	४५
पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेः	१८१
पुष्पे दृष्टेऽथवा	३६
पुष्ये पुरुषकं	१८
पूत्युद्गारां हिमाङ्गीं	५१
पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां	९
पूर्णषोडशवर्षा	८
पूर्वं शिरःकपालानि	४२
पूर्वोत्तरेण गमनं	२४३
पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो	१६४
पृथक् सक्थ्नोस्तथा	१५५
पृथक् स्वप्रसृतं	१३१
पृथग् द्वाभ्यां	३०
पृश्निपर्णी लता	५६
पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये	१६१

श्लोकार्धानि	पुटम्
पृष्ठवंशं ह्युभयतो	१६१
पृष्ठवज्जठरे	९०
पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु	१५५
पेयं कुणपपूय	१०
पेयाममद्यपा	४०
पैतृकं तु स्थिरं	६४
प्रकृतीर्द्वयसर्वोस्तथाः	१४२
प्रतिच्छायामयी यस्य	१२८
प्रत्यायान्ति तथा	२८
प्रदक्षिणं खगमृगाः	२३१
प्रदीपग्रहनक्षत्र	२३८
प्रभोक्ता तैजसी	२००
प्रलम्बबाहुः पृथुपीन	१३२
प्रलापशूलविण्मूत्र	१०१
प्रवालगुडिकाभासाः	२१४
प्रशस्ताः कीर्तने	२३१
प्रसादकिट्टौ धातूनां	११८
प्रस्पन्दिन्यश्च	९५
प्राक् चैव नवमात्	२५
प्राग्दक्षिणस्तन	२४
प्राग् दक्षिणेन	१७
प्राणघातिनि जीवेत्तु	१५८
प्राणधातुमलाम्भोन्न	९८
प्राणायतनसामान्यात्	१६९
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं	२०३
प्रायः करोत्यहोरात्रात्	१२२
प्रायोऽत एव	१३५
प्रियङ्गुदूर्वा	१३९
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति	२०४
प्लवते प्लवमानस्य	१८७
फणावपाङ्गौ विधुरौ	१७५
फलावुभयतो	१६५
फेनीभूतं कफं यातं	१०६

श्लोकार्धानि	पुटम्
बलचेष्टाक्षयः शोषः	१७३
बलप्रमाणज्ञानार्थं	१५०
बलमांसक्षयस्तीव्रः	२१२
बलमांसविहीनस्य	२०५
बलवत्यबला त्वन्नं	१०३
बलामूलकषायस्य	५४
बलिं बलिभृतो यस्य	२०३
बली पुरुषकारो हि	१८
बहुस्नेहा	२३
बहुस्नेहा यवागूः	२३
बालबिल्वं तिलान्	४४
बाहुं छित्वांससक्तस्य	५०
बाहुमूलाभिसंबद्धे	१६३
बाहुल्येन तु निर्देशः	१६९
बिल्वादिपञ्चकक्काथे	४०
बिसानामिव सूक्ष्माणि	१०१
बीजात्मकैर्महाभूतैः	३
बीजासमर्थं रेतोऽस्त्रं	८
बृहतीद्वयकाश्मर्यः	५६
बृहत्यौ तत्र विद्धस्य	१६३
बृहत्यौ मातृका नीले	१७१
ब्रह्मेन्द्ररुद्रवरुण	१४०
भक्तिः शीलं स्मृतिः	२०४
भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्यात्	१९०
भरणीकृत्तिकाश्लेषा	२२६
भवेद्यस्य प्रतिच्छाया	१९८
भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा	२१७
भाविको दोषजश्चेति	२४०
भिद्यते तास्ततः	८८
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च	१९०
भिषग्भेषजपानान्न	२०२
भुक्तमामाशये	१०३
भूमिं काष्ठेन विलिखन्	२१६

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्	श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
भूमेः समुद्धृतायाश्च	२३२	मांसास्थिस्नायुधमनी	१६९
भूर्जलाङ्गलिकी	३०	मातुश्चाहाररसजैः	३
भेरीमृदङ्गशङ्खानां	२३३	मातृजं ह्यस्य	२०
भौमाप्याग्नेयवायव्याः	१०८	मार्जनीशूर्पचैलान्त	२२५
भ्रमास्यशोषहृल्लास	२११	मासतुल्यदिनान्येवं	४०
भ्रमोन्मादमनोनाशैः	१६७	मासि मासि रजः	७
भ्रुवोर्मध्ये त्रये	१६६	मासेन याति शुक्रत्वं	१२०
मङ्गलाचारसम्पन्नः	२४४	मासेनोपचितं	१२
मज्जनं तैलपङ्कादौ	२३८	मुक्तगर्भापरां	३२
मज्जमेदोवसामूत्र	१३०	मुखे दन्तनखे पुष्पं	२१६
मज्जान्वितोऽच्छो	१७२	मुद्गादियूषैरामे	३९
मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां	४९	मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये	१५७
मत्तवद् गतिवाक्कम्प	२०४	मुहुः छिद्राणि विमृशन्	२१६
मदात्ययोऽतिशीतार्त	२०७	मुहुः श्वसन् मुहुः क्ष्वेलन्	२१६
मधुकं शाकबीजं च	५६	मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं	१९०
मधुराम्लपटूष्ण	१३५	मूत्रस्राव्येकतो	१५९
मधुरैः साधितं	२३	मूत्राशयो धनुर्वक्रो	१५९
मध्यायुषो मध्यबलाः	१३७	मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च	२०९
मध्ये पादतलस्य	१५६	मूर्धा द्वे सक्थिनी	२१
मनोज्ञस्यान्नपानस्य	२३३	मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति	१८८
मनोवहानां पूर्णत्वात्	२३९	मूर्ध्नि वंशलतादीनां	२३७
मन्त्रैर्योग्यैः	४७	मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत	५७
मन्दस्तु सम्यगप्यन्नं	१२८	मृगपक्षिनराणां च	२३३
मरणं प्राणिनां दृष्टं	२२०	मृजालङ्काररहिता	१३
मर्कलाख्ये शिरोवस्ति	३२	मृतेऽन्तरुदितं	४६
मर्माणि धमनीस्थानि	१७१	मृत्यवे सहसार्तस्य	२१६
मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि	१७९	मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात्	१८८
मलवस्त्रव्रणादौ वा	१८९	मृदु पूर्वं प्रवाहेत	२८
मलान् वस्तिशिरोनाभिं	२१२	मृद्वङ्गः समसुविभक्त	१३९
मसूरविदलप्रख्याः	२१४	मृद्वत्र मातृजं	६४
मस्तुलुङ्गमषीपूय	२०८	मेघतोयौघनिर्घोष	१९४
महदास्यं घना दन्ताः	१४७	मेधावी प्रशिथिल	१३७
मांसजानि दशेन्द्राख्य	१७०	मेहस्तृड्दाहपिटका	२०८

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
यं नरं सहसा रोगो	२१८
यः पचेत् सम्यगेव	१२८
यः पश्येल्लभते	२४३
यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो	१९५
यः प्रयाति दिशं याम्यां	२३६
यः स्याद् दोषोऽधिकः	१३२
यकृत्प्लीहोण्डुकं	७३
यक्ष्मा पर्वरुजानाह	२०७
यतमानो न शक्नोति	२१७
यत्नेनोपचरेत्	३५
यथा भविष्यतो लिङ्गं	१८१
यथास्वं तं च पुष्णन्ति	१०९
यदन्नं स्नेहधात्वोजो	१०४
यद्यद् वायुवशादङ्गं	५०
यमदूतपिशाचाद्यैः	२१९
यमभिद्रावति छाया	२०२
यमुद्दिश्यातुरं	२१७
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्	२५
यया स पुष्टिं	२१
यवकोलकुलत्थानां	५४
यस्मिंश्च दूते ब्रुवति	२२६
यस्य गोमयचूर्णाभं	१८८
यस्य तस्याशु गुल्मेन	२३६
यस्य निद्रा भवेन्नित्यं	२०४
यस्य प्रेतैः सृगालैर्वा	२३७
यस्य स्नातानुलिप्तस्य	१८९
यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्यः	१८९
यस्य स्यादायुरारोग्यं	२४३
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते	२१२
यस्यात्यर्थं चले नेत्रे	१८५
यस्यानिमित्तमङ्गानि	१८६
यस्यापूर्वाः सिरारेखाः	१८७
याति पापोऽल्पफलतां	२४२

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः	२०४
यानं खरोष्ट्रमार्जार	२३७
यानस्थानासनाशक्तिः	१७२
यावकाञ्जनभृङ्गार	२३२
युगपत्सर्वतोऽजस्रं	१२६
यूषेण वा कुलत्थानां	३०
यैः पुरा रमते	२०४
योग्यैश्च वस्तिभिः	४५
योजयेच्छुक्रदोषार्तं	९
योजयेद् दशमे	५७
यो जातशीतपिटकः	१९०
योऽणुज्योतिरनेकाग्रो	२०३
योनिभेदरुजातोद	२५
योनिर्मृदु भवेत्तेन	५२
योनिसंवरणभ्रंश	५१
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रं	२१५
यो ललाटात् स्रुतस्वेदः	२०२
योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो	२०१
योऽल्पाशी वा कफेनार्तः	२०१
यो वातजो न शूलाय	२१५
रक्तं निवसनं	१९
रक्तं सफेनशब्दोष्णं	१७३
रक्तपित्तं भृशं रक्तं	२०६
रक्तपूरितकोष्ठस्य	१६२
रक्तस्य पूर्णकोष्ठे वा	१६०
रक्तमाल्यवपुर्वक्त्रः	२३६
रक्तस्य स्त्री तयोः	५
रक्ताक्षाणां च कृष्णानां	२३८
रक्तान्तसुस्निग्ध	१४०
रक्ता पीता सिता	२००
रक्तेन कुणपं	९
रक्तो वा कटुकस्तीक्ष्णः	२२७
रज्जूपानत्तुलापाश	२२५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
रत्नेभपूर्णकुम्भानां	२३२	वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां	२०४
रसात्मकं वहन्ति	८७	वत्सराद् द्वादशात्	७
रसाद्रक्तं ततो मांसं	१११	वद्नोरूदरकटी	२५
रसा बहुघृता	४४	वयस्कृतमृतूत्थं च	१२९
रसायनानि मैत्री च	१५४	वयस्त्वा षोडशात्	१६५
रसैर्वा जाङ्गलैः	३८	वयोङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो	२३८
रसो जलं च देहे	१३०	वर्णप्रभाश्रया या तु	१९७
रसो दशाहं	५३	वर्णमाक्रामति छाया	२००
राजसं बहुभाषित्वं	६६	वर्धयेत् सन्धितो गात्रं	१७८
राजीचितः स्रवंश्छर्दि	२१०	वर्षाद्विकारकारी	२३
रिष्टज्ञानादतस्तस्मात्	२१९	वशगाः सर्वे एवैते	२०२
रुचकादर्शसिद्धार्थ	२३३	वस्तिद्वारे विपन्नायाः	५५
रूपं व्याकृति तद्वच्च	१९३	वस्तु शूकैरिवाकीर्ण	१७३
रूपं शक्तिध्वजादीनां	२१५	वस्त्रातपत्रपादत्र	२२८
रूपेन्द्रियस्वरच्छाया	१८४	वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः	२३
रोगयुक्तिमयुक्त्या	१३६	वातघ्नौषधतोयं	३४
रोगा मर्माश्रितास्तद्वत्	१७९	वातपित्तकफैः	९३
रोग्यल्पायुरधन्यो	८	वातलैश्च भवेत्	२०
रोदनं पतितोत्थानं	२४३	वातव्याधिरपस्मारी	२११
रोमकूपप्रविसृतं	२०६	वातात् स्पर्शत्वगुच्छ्वासाः	६२
रोमराजीमुभयतो	९०	वातादिकुणप	८
रोमावर्तोऽधिपो नाम	१६७	वाताद्रजोऽरुणा श्यावा	१९९
लघुना पञ्चमूलेन	४०	वाताष्ठीलातिसंवृद्धा	२१२
लघुरस्नेहलवणो	४०	वातास्रं मोहमूर्च्छाय	२११
लता कण्टकिनी	२३६	वाते क्रुद्धे कृशः	४२
ललाटमुन्नतं	१४७	वायवी रोगमरण	२००
ललाटे वस्तिशीर्षे वा	१८७	वायुः सुप्तत्वचं भग्नं	२११
लाक्षारसशशास्राभं	११	वायुना बहुशो भिन्ने	६
लिङ्गं तु सद्योगर्भाया	१७	वायुर्मांसवसामज्ज	१७४
लिह्यात् क्षीरघृतं	३७	वाससो रञ्जनं पूति	२०६
लीनाख्ये निःस्फुरे	४४	विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ	९१
लेपज्वरोपततस्य	२१३	विकारसामान्यगुणे	२२५
वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वं	१६१	विकारा यस्य वर्धन्ते	२१७

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्	श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
विकृतिर्या समासेन	१८४	वृद्धश्चलो रुजस्तीव्राः	१७७
विज्ञातं बहुशः सिद्धं	२१७	वृद्धिमप्राप्नुवन्	४१
विटपे हृदयं नाभिः	१७१	वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं	४९
विटपौ विधुराख्ये च	१७२	वृद्धिरा सततेः	१४१
विण्मूत्रमारुतवहं	२१५	वृष्यादीनि प्रभावेण	१२२
विण्मूत्रसंग्रहश्वास	२०९	वेदाध्ययनशब्दाश्च	२३३
वितत्य पर्शुकाग्राणि	२१३	वैकल्यमिति चत्वारि	१७५
विदार्य कोष्ठमान्त्राणि	५०	वैद्ये दूता मनुष्याणां	२२४
विद्धः शृङ्गाटकाख्येषु	१६६	वैद्यो मरिष्यतां वेश्म	२३२
विद्धेऽजस्रमसृक्स्रावो	१७२	व्यक्तीभवति मासे	२१
विधिना यस्य दोषाय	१९५	व्यधे तु स्रोतसां	१०१
विधुरे मातृकाश्चाष्टौ	९०	व्याघ्रर्क्षकपिमार्जार	१३७
विभवसाहसबुद्धि	१३७	व्याधींश्चास्या	२०
विभुत्वादाशुकारित्वात्	१३४	व्यानेन रसधातुर्हि	१२६
विमार्गतो वा	१००	शङ्खसाधुद्विजोष्णीष	२३२
वियोनिविकृताकाराः	६	शङ्खौ कटीकतरुणे	१७०
विरागमाल्यवसना	२३९	शतधौतघृताक्तां	३७
विरेचनहृतानाह	२०९	शतपुष्पावचा	३१
विशिरा द्विशिरा जिह्वा	१९८	शताह्वाकल्कितो	२३
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी	१९९	शताह्वासर्षपाजाजी	३१
विशुद्ध्यति च दुष्टास्रं	३४	शताह्वासूपपर्णी	५४
विश्लेषणं च सन्धीनां	२१३	शब्दः स्पर्शश्च रूपं च	६१
विषदोषाद्विना यस्य	१८६	शयनासनकुड्यादौ	२०२
विषमं स्पन्दनं यत्र	१६८	शयनासनयानानां	२२९
विषमोऽसम्यगप्याशु	१२८	शरीरमनुगृह्णन्ति	९३
विष्कम्भौ नाम तौ	४८	शरीरस्य ततः स्थानं	२४५
विसर्पः कासवैवर्ण्य	२११	शर्म वानधिगच्छन्तं	२१७
विसर्पमर्मसंरोध	२०९	शल्यापाये विनिर्गच्छन्	१७४
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽपि	२४१	शस्तश्च नवमे	२३
विहाराहारजनितं	१२९	शस्त्रिणं दण्डिनं	२२२
वीर्यवन्तं सुतं	८	शस्त्रेणैताः परिहरेत्	७७
वृक्षादनी पयस्य	५६	शिरः शिरोधरा वोढुं	१८६
वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दि	२०६	शिरीषककुभक्वाथ	५२

श्लोकार्धानि	पुटम्
शिरोग्रहारुचिश्वास	२११
शिरोन्तराधिः	६०
शिरोरोगोऽरुचिश्वास	२११
शिरो विक्षिपते कृच्छ्रात्	२०९
शिशुरोजोनवस्थानात्	२२
शीतद्विषश्चलधृति	१३५
शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा	१९०
शीर्णपायुवलिं	२०८
शुक्लं शुक्लं गुरु	११
शुक्लाः सुमनसो	२४३
शुक्लानां सुमनोबाल	२३२
शुक्लासृग्गर्भिणी	१३२
शुद्धवैडूर्यविमला	१९९
शुद्धशुक्लार्तवं	११
शुद्धे गर्भाशये	८
शुद्धे शुक्लार्तवे	२
शुष्कमूलककोलाम्ल	२३
शूनाक्षं कुटिलोपस्थं	२०९
शूना शुष्का गुरुः	१८६
शूयते वा विना देहात्	२१०
शृङ्गाटकं विसं	५६
शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दान्	१९४
शृतेन शालिकाकोली	३८
शैथिल्यं पिण्डिके वायुः	२१२
शैलप्रासादसफल	२४३
शोकक्रोधभयोद्वेग	१९
शोकोपवास	४२
शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं	१४२
श्रद्दधानोऽनुकूलश्च	२४४
श्रद्धाविघातात्	२१
श्राद्धो गम्भीरः	१४०
श्रेष्ठया चैणहरिण	२२
श्रोतारं चास्य शब्दस्य	१९६

श्लोकार्धानि	पुटम्
श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्याः	१४०
श्लेष्मस्राव्यवपराच्छन्नः	६१
श्लेष्मा सोमः	१३९
श्वभ्रश्मशानशयनं	२३८
श्वयथुर्यस्य पादस्थः	२१०
श्वसृगालोष्ट्र	१३५
श्वासं वा जनयन्	२१२
षट् कूर्चाः सप्त सीवन्यो	७७
षट्पञ्चाशन्नयनयोः	९१
षडङ्गमङ्गं	६०
षडेतानि निवर्तन्ते	२०४
षष्ठीचतुर्थीनवमी	२२६
षष्ठे स्नायुसिरा	२१
षोडशद्विगुणाः	८९
संबाधनिःसृतिर्दैवैः	२४३
संशयं प्राप्तमात्रेयो	२१८
संशुद्धो विद्रभे	९
संशुष्ककासः पूर्वाह्ने	२०५
संस्थानेन प्रमाणेन	१९६
संकीर्णा ग्रथिताः	९३
संगो नेत्रलतावंश	२३८
सजानुलोहिताक्षाणि	१७५
सञ्जातसारे	४१
सञ्जातसारे महति	४१
सततोष्मसु गात्रेषु	१९०
सतृट्श्वासज्वरच्छर्दि	२०८
सत्त्वलक्षणसंयोगो	२४४
सत्त्वादिधाम हृदयं	१६०
सत्त्ववांस्तभ्यमानस्तु	१५३
स दोषाणां शमे	१८३
सन्ततं भोज्यवस्तूनां	१२०
सन्तोऽप्याहुः	१६
सन्त्रासश्चोष्मताङ्गे च	२१४

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
सन्धुक्षितः समानेन	१०५	सात्म्यजं त्वायुरारोग्यं	६५
सन्धौ विंशतिरावर्तौ	१७१	साधून् यशस्विनो	२४३
संवर्द्धं तेन	२०	सान्त्वयित्वा ततः	१७
सप्तरात्रात् परं	३४	सायं पिबेदरिष्टं	५२
सप्तर्षीणां समीपस्थां	१९३	सारस्तु सप्तभिर्भूयो	११०
सप्ताहः परमस्तेषां	१७३	सारिवाकुष्ठतगर	५४
सप्तैतान् पयसा	५६	सारैरुपेतः सर्वैः स्यात्	१५१
सप्तैवं वर्जयेत्	९२	सास्रविद्रूयरुक्कास	२०७
सप्तोत्तरं मर्मशतं	१५५	सिद्धमल्पपङ्क	२२
सप्रलापभ्रमश्वासः	२०५	सिरां जालन्धरां	८९
समः समाने	१२८	सिराबद्धो ज्वरच्छर्दि	२०९
समद्द्विरदेन्द्र	१३९	सिरामर्मव्यधे	१७३
समधातोरिदं मानं	१३२	सीदतः सक्थिनी चैव	२१०
सममेव हि मूर्धाद्यैः	२१	सीमन्तः कूर्परौ गुल्फौ	१७१
स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं	२३६	सुचूर्णितं यवक्षारं	३२
समालम्ब्य दृढं	४९	सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्	१३७
समेद्यमांसं मधु	४४	सुप्तं मुक्तकचे	२२४
समोऽग्निर्विषमः	१२८	सुवर्चलां विशल्यां	२९
सर्वं च मांससंकोथ	२०९	सुविक्षतोऽप्यतो जीवेत्	१७८
सर्वशो वा न यो यश्च	१९४	सुस्निग्धा मृदवः	१४७
सर्वारम्भेषु चाशावान्	१५१	सूतिका क्षुद्रती	३३
सर्वैः सर्वाङ्ग	२१	सूतिकाबालमर्मास्थि	५४
सर्षपाणां वसातैल	२२९	सूर्याचन्द्रमसोः पात	२३७
सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा	१८८	सेव्याम्भोज	३७
सहजं कालजं युक्तिकृतं	१२९	सैव धन्वन्तरिमते	१०३
सहसा ज्वरसन्तापः	२१३	सोऽस्रपित्तेन	२३६
सहसा जायते यस्य	२०५	सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः	१८८
सहसा यो विमुह्येद्वा	१९५	स्कन्धांसपीठ	१६३
सहसा सहसा तस्य	२१७	स्तनमूलार्जवे भागे	१६३
सहसैव पतेयुर्वा	१८६	स्तनरोहितमूलाख्ये	१६०
सहात्मना न चोपेक्ष्यः	५१	स्तनरोहिततन्मूल	९०
सहिङ्गुकुष्ठमदनैः	३१	स्तनौ रक्तपथश्चेति	९८
सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं	६६	स्तिमितस्याततताक्षस्य	२१३

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
स्थिता पक्वाशयद्वारि	१०३
स्थिरा स्निग्धा घना	१९९
स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः	८८
स्थूलान्त्रबद्धः सद्योघ्नो	१५८
स्नावानवशती	८४
स्निग्धं वान्तं	९
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने	२३७
स्नेहयोग्या तु	३४
स्नेहान्नवस्तयः	४१
स्नेहैः पुंसवनैः	११
स्नेहोऽक्षित्वग्विशां	११७
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरः	२७७
स्पर्शोष्णाः	९५
स्पृशन्तो नाभिनासास्य	२२५
स्मृतिमानभियोगवान्	१३९
स्यान्ममेति च	१६९
स्रस्तपायुं बलक्षीण	२०८
स्रस्ताक्षिकुक्षिं	१२
स्रोतांसि दीर्घाणि	९८
स्रोतांसि नासिके	९८
स्रोतोविद्धमतो वैद्यः	१०१
स्वं स्वं हस्तत्रयं	१४६
स्वधातुसमवर्णानि	९८
स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैः	२३६
स्वप्ने सपन्नान्	१४०
स्वभावजं स्थिरं	१४८
स्वयं वा पतिते	१६६
स्वरप्रणाशवैकृत्यं	१६४
स्वरस्य दुर्बलीभावं	१९५
स्वातन्त्र्याद् बहुरोगत्वात्	१३४
स्विन्नस्रस्तश्लथतनुं	१७७
स्वेदाभ्यङ्गपरा	५३
हतानिष्टप्रवादाश्च	२२८
हनू वा पिण्डमास्यस्थं	१८६
हन्वोः षोडश	९१
हरन्ति तान्यपि प्राणान्	१७५
हरिताभाः सिरा यस्य	१८८
हर्षयेत् तां	२८
हर्षयेत् सततं	४५
हर्षो भृशं प्रकुपितैः	२३८
हस्तपादशिरोभिः	४८
हस्तमभ्यज्य	४७
हस्तस्थपुन्नामफलां	२६
हस्तेन शक्यं तेनैव	४७
हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं	२२८
हिता यवागूः	३४
हिरण्यपुष्पीमूलं	२९
हिरण्यलोहयोर्लाभः	२३८
हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो	१९५
हृत्पार्श्वाङ्गरुजाच्छर्दि	२०७
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा	१७
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः	२१६
ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति	२०२
ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः	१८९
ह्रीयते बलतः शश्वत्	२०१

Appendix I (B)

अष्टाङ्गहृदयनिदानस्थानश्लोकार्धानुक्रमणी ।

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
अंसमूलस्थितो वायुः	४६६
अकस्मादुष्णशीतेच्छा	३०५
अकस्माद् दीनता	३३०
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धं	३६६
अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं	४४८
अकृशस्यापि दौर्बल्यं	३६८
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्व	२७३
अगाधे ग्राहबहुले	३४६
अग्निदग्ध इव स्फोटैः	४३६
अग्निवर्णबलभ्रंशः	४०९
अग्नौ मलेऽतिनिचिते	३५१
अङ्गमर्दोऽविपाकः	२६७
अङ्गावसादविक्षेपे	४३८
अङ्गेषु शीतपिटिका	२७०
अच्छं बहु सितं	३८४
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैः	४१२
अणुशो वायुना भिन्ने	३७५
अतः शीघ्रविदाहित्वात्	४०९
अतिमात्रमथान्यस्य	४३०
अतिव्यवायकर्माध्व	४१६
अतिश्लक्ष्णखरस्पर्श	४४२
अतिसारः समासेन	३६५
अतिसारः स सुतरां	३६२
अतीसारेषु यो नाति	३६५
अतो विपर्ययो बाह्ये	४०९
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः	४२०
अत्याशितस्य संक्षोभात्	४१६
अत्याहाराभिघाताध्व	४७६
अदुष्टदुष्टः पवनः	४५६
अधः प्रतिहतो वायुः	४६१
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च	३११
अधोमुखो हि वस्तिर्हि	३७०
अधो याप्यं चलाद् यस्मात्	२९७
अधोवहानि स्रोतांसि	३५८
अनग्निदग्धजं साध्यं	४५०
अनिरूपितसंस्थान	४०५
अनुदीर्णामुदीर्णान् वा	४०३
अनुबन्धी कफो यश्च	२९५
अनुबन्धी चलो यश्च	२९७
अनेकरोगानुगतः	३१७
अन्तरायाम इत्येषः	४६२
अन्तर्धनुरिवाङ्गं च	४६२
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि	३५१
अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः	३७८
अन्तोन्नता मध्यनिम्ना	३८९
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी	४२४
अन्नपानक्रियाजातं	३८०
अन्नपानविधित्यागः	३१९
अन्यश्च सन्निपातोत्थो	२७४
अन्ये च मिथ्योपक्रान्ताः	४३०
अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं	४४३
अपादा रक्तताम्राश्च	४५४
अपाने सकफं मूत्रं	४८१
अपानो जठरं तेन	४१८
अपानो रूक्षगुर्वन्न	४६७
अभिघातसमुत्थश्च	४६२
अभिघातादशुद्धेश्च	४७१
अभिघातेन शस्त्रादि	४३२

श्लोकार्धानि	पुटम्
अभिभूयेतरं दोषं	४६८
अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्	२७६
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं	३६४
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्	४०१
अयुक्तियुक्तमन्नं	३४०
अरिवत् प्राणिनो मांस	३४८
अरुचिः पीतमूत्रत्वं	४२५
अरुणं कृष्णनीलं वा	३४५
अरुणाभं विवर्णं वा	४१७
अरूंष्यन्नस्य विष्टम्भः	४५९
अरोचको भवेत्	३२७
अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिन्	३४९
अर्शसां प्रशमे यत्नं	३६१
अर्शसां बीजतप्तिस्तु	३५०
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ	३७०
अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते	३४८
अर्शांसि सुखसाध्यानि	३६०
अलसं चेति शंसन्ति	४२८
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं	३६३
अल्पोऽपि दोषो	२८४
अल्पौषधं च पित्तस्य	२९७
अवगाढरुजाक्लेदा	३८९
अवगाढार्तिनिस्तोदा	३९९
अविपाकोऽरुचिश्छर्दिः	३८८
अशक्तिर्भक्षणे	२६८
अशक्यप्रातिलोम्यत्वात्	२९७
अशुक्लरोमाबहलं	४५०
अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं	४६१
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिः	३७८
अश्मरी महती श्लक्ष्णा	३७४
अष्ठीलाभं घनं ग्रन्थिं	३७६
असाध्यं हतसर्वेहं	४६६
असाध्यः सोऽन्यथा	२७४
असाध्यान्येवमाख्याताः	३५०
असाध्यो क्षतसर्वोत्थौ	४३९
असारो विगतच्छायः	३५४
अस्थिमेदाग्निसदन	४३६
अस्थिमज्जोभयगते	२८९
अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थि	४६०
अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेत्	४१९
अस्वेदं मत्स्यशकल	४४३
अहितं त्रिविधो योगः	२५९
अहोरात्रस्य स द्विः	२८८
आक्रान्तो नोन्नमेत्	४३२
आक्षिपेत् परितो गात्रं	४६१
आखोरिव विषं क्रुद्धं	४७२
आगन्तुरभिघात	२७५
आगन्तुश्च	२६४
आगमापगमक्षोभ	२६८
आटोपाध्मान	४११
आढ्यरोगं खुडं वात	४७१
आढ्यवात इति ज्ञेयः	४७८
आद्ये द्वे वर्जयेत्	३१६
आद्ये मदे द्वितीये स	३३६
आध्मातदृतिवच्छब्दं	४१५
आध्मानं शिरसो जाड्यं	३३३
आध्मानमविपाकश्च	३६३
आध्मानमुदरावेष्टः	३५८
आध्माप्य कुक्षिमुदरं	४१२
आनद्धोदरता छर्दिः	३६७
आनाहः शङ्खभेदश्च	३०९
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु	४१०
आन्तरो दारुणतरः	३९५
आन्त्रकूजनमाटोपः	३५३
आन्त्रवृद्धिरसाध्योयं	४०२
आन्त्रादा उदरावेष्टा	४५३

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
आम एव गुदादेति	४१९	इत्येषः क्षयजः कासः	३०६
आमपक्वविदग्धत्वं	३९८	इयं भूमिरवद्यानां	३३८
आमबद्धायनः कुर्यात्	४६६	ईदृशैश्चापरैर्वायुः	३५२
आमातीसारवमथु	३०८	उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः	३५६
आमाशयं प्रविश्यामं	२६५	उच्छ्रिताक्षो ललाटेन	३१०
आमाशये तृड्वमथु	४५९	उत्त्रासवक्त्रक्षवथु	४६४
आमोद्भवा च भक्तस्य	३३३	उत्पित्सुरामयः	२४९
आमोपवेशनं लेपः	४३८	उत्सन्नमण्डला दद्रुः	४४५
आयासात् पवनः	३१४	उत्सेधं संहतं शोफं	४२८
आर्तवस्य च दोषेण	४०३	उन्निद्रतातृड्भ्रम	२७२
आलस्यमविपाकश्च	३३३	उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं	४१६
आलिप्तमल्पं मूत्रं तु	३७७	उदानः क्षवथूद्गार	४७६
आविध्य मूत्रं भ्रमति	३७६	उदाने गुरुगात्रत्वं	४८१
आवृता वायवोऽज्ञाताः	४८५	उदानेनावृते प्राणे	४८२
आवृतो दोषलिङ्गानि	३८७	उदानो विकृतो दोषान्	३२८
आशङ्का ग्रहणीदोष	३५१	उदावर्तरुगानाहैः	४१७
आशुकारी यतः	२९९	उद्गारबाहुल्य	४११
आशु चाग्निबलभ्रंशात्	४३५	उद्गारो दुष्टमधुरः	३६८
आशु सर्वस्य वपुषो	२८१	उद्रिक्तदोषरूपं च	४१९
आशूत्थानावदरणं	४४३	उद्धूयमान संरब्धो	३१२
आश्रयोपचयाल्पत्वात्	३७४	उपद्रवाः प्रजायन्ते	३८८
आसन्नविवृतास्यत्वात्	२८५	उपद्रवांश्च विकृति	२९९
आस्यवैरस्यमरुचिः	२६७	उपष्टब्धः स शकृता	३२४
आस्यास्वप्नसुखाजीर्ण	२६०	उपेक्षया च शोफाढ्या	४२७
आस्योपदेहनिष्ठीव	३६८	उपेक्षया च सर्वेषु	४२०
इक्षो रसमिवात्यर्थं	३८४	उपेक्ष्यमाणस्य च मूत्र	४०२
इच्छा द्वेषश्च तदनु	२६७	उभाभ्यां नाभिजः	३९८
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः	२७७	उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र	४६२
इति द्वाविंशतिविधं	४८१	उरस्थः कुरुते श्वास	३०२
इति प्रोक्तो निदानार्थः	२५६	उरस्यन्तः क्षते	३०४
इति विस्तरतः प्रोक्ताः	३७९	उरोविबन्धस्तिमिरं	३४१
इत्यग्निवेशस्य मतं	२८२	उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रात्	३७८
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः	४३७	उष्णक्लान्तस्य सहसा	३३४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैः	२९५
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राग्घोरः	३००
ऊर्ध्वं विड्भ्रंशसंशोष	३२१
ऊर्ध्वं शोभमधो वस्तौ	४३०
ऊर्ध्वं साध्यं कफाद् यस्मात्	२९५
ऊर्ध्वंदृग्वीक्षते	३१२
ऊर्ध्वाधो धातवः	४१२
ऊर्ध्वाधो मार्गमावृत्य	४०३
ऊर्ध्वाधो वातरोधेन	४१०
ऊष्मा रुद्धो गतः	३३४
ऋक्षजिह्वाकृति	४४३
ऋतोर्दुष्टात् पुरोवातात्	२६१
ऋतौ वा नवसूता वा	४०७
एकदोषानुगं साध्यं	४७५
एकसंबन्धनाः प्रोक्ताः	३७०
एकस्थानासनरतिः	३८०
एकाङ्गरोगं तं केचित्	४६५
एकोऽयं बहुमार्गाय	३३८
एता भवन्ति बालानां	२७४
एतान्येव विवर्धन्ते	३५३
एते सिद्ध्येयुरव्यक्ताः	३१२
एवमेव स्तनसिराः	३२९
एवमेवोपशमनं	२२८
एषा त्रिदोषमर्यादा	२८३
ओषधीगन्धजे	२७६
औषधान्नविहाराणां	२५०
कटुकोष्णाम्ललवणैः	४७२
कटुरूक्षाभिलाषेण	४७७
कण्ठरोधमनोभ्रंश	४७६
कण्ठोद्ध्वंसः स्वरभ्रंशः	३२३
कण्ठोपलेपः सदनं	३०४
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं	३३२
कण्ठौष्ठशोषतृड्	२६८
कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्	४३२
कण्डूर्मन्दा च रुक्	४७४
कण्डूस्फुरणनिस्तोद	४७२
कण्ड्वादिसंयुतोत्ताने	४७३
कपोत इव कूजेत् सः	४६१
कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भः	४३८
कफमारुतसंसृष्ट	२९७
कफवन्मेदसा वृद्धिः	४०१
कफाच्छीतो गुरुः	४९१
कफात् कण्डूयुतः	४३५
कफात् स्तैमित्यमरुचिः	४०६
कफात् स्निग्धं घनं	३२९
कफादरोचकः छर्दिः	३२३
कफादामाशये जाता	४५४
कफादुरोल्परुक्	३०४
कफेन मेघसङ्काशं	३४५
कफेन रुद्धः पवनः	४३७
कफे स्तैमित्यगुरुता	४७४
कफोपरुद्धगमनः	३०९
कफो रुणद्धि कुपितः	३३३
कफो वसन्ते तमपि	२७९
कम्पते गमनारम्भे	४६७
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं	३१४
करीरपनसास्थ्याभः	३५७
करोति खञ्जं पङ्गुं वा	४७३
करोति जृम्भां दशनं	४६२
करोति तत्र रुग् दाहः	३७५
करोति तीव्रवेगं च	३१०
करोति विवृतास्यत्वं	४६४
करोति शुष्कं कासं	३०३
करोति सर्वमङ्गं च	४२६
करोति हिध्मामरुजां	३१३
करोत्यधरकायेषु	४५९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
कर्शनात् कफविट्पित्तैः	४०५
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च	३५२
कर्शितो वातलान्यत्ति	४०३
कलायखञ्जं तं विद्यात्	४६७
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य	२९५
कषायतिक्तमधुरं	३२७
कषायाश्च हितास्तस्य	२९७
कषायास्त्वमथवा	२६८
कामाद् भ्रमोऽरुचिः	२७६
कार्श्यं श्यावारुणा	३४'५
कालान्तरेण गम्भीरं	४७३
कालेनोपेक्षितं यस्मात्	४४०
कालेनोपेक्षिताः सर्वे	३८७
काले यथास्वं सर्वेषां	२७१
कासं घुर्घुरकं	३१०
कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः	३०८
कासश्छर्दिश्च निचयात्	४२६
कासश्वासाग्निवैषम्य	३५५
कासश्वासारुचियुतं	४२०
कासश्वासोरुसदनं	४१८
कासाग्निसाद	३३१
कासाच्छ्वासाज्ज्वरश्छर्दि	३०७
कासास्यशोषहृन्मूर्ध	३.८
किमु तिक्ताः कषाया वा	२९५
कीलोपमं स्थिरखरं	३६०
कुक्षिं करोति तद्गर्भ	४०७
कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्ति	३९८
कुक्षिपार्श्वोदरकटी	४१५
कुपितं पित्तलैः पित्तं	२९३
कुपितं रोमकूपैश्च	२२५
कुपितः कुरुते कासं	३०४
कुपितः कुरुते रोगान्	४७७
कुपितश्चक्षुरादीनां	४७६

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
कुपितो वातलैर्वातः	३०३
कुपितो हनुमूलस्थः	४६४
कुर्याच्च गलगण्डादीन्	४७६
कुर्यात्तीव्ररुगाध्मान	३५७
कुर्यात् पित्तं च शरदि	२७२
कुर्यादगच्छन् मांसादीन्	३२३
कुर्याद्वंक्षणसन्धिस्थः	४०२
कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं	४१६
कुर्वन्ति तेन पुरुषः	३४६
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः	३०५
कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं	२६५
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च	४७६
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैः	४४६
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः	४४१
कुष्ठेषु दोषोल्बणतां	४४७
कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं	४४९
कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः	४५२
कृच्छ्रं यथोत्तरं	४२१
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र	३२७
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः	३५९
कृच्छ्रस्त्वन्येन संयुक्तः	४६६
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति	३.०
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धं	४६१
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पित्तं	३७९
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च	३६४
कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तः	३५४
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य	४६५
कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ताः	४५१
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च	३६२
कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च	३३०
कृशशुष्कामिषासात्म्य	३६२
कृशानां व्याधिमुक्तानां	२८४
कृशो भृशं हतोत्साहः	३५४

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्र	३५५	क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च	३९६
कृष्णरूक्षारुणसिरा	४२५	क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रं	४३१
कृष्णस्फोटावृतः	३९६	क्षीणः क्षणात्क्षणात्	३८७
कृष्णस्फोटावृतः पित्त	४०१	क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं	३८४
कृष्णारुणकपालाभं	४४२	क्षीणे दोषे ज्वरः	२८५
केचित् कदम्बपुष्पाभाः	३५५	क्षीयते बलतः शश्वत्	४१३
केशादा रोमविध्वंसाः	४५४	क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो	३०६
केशास्थितुषभस्मादि	३२१	क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्	४१३
कोठानां श्यावरक्तानां	२७३	क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यच्च	४०२
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैः	२९३	क्षोभयन्ननिलानन्यान्	३५४
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य	२७६	गण्डूपदास्यरूपाणि	३६०
कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः	४१६	गते वेगे भवेत्	४६३
कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं	४२७	गन्धवर्णरसस्पर्शैः	३८५
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां	४४८	गन्धवर्णानुवृत्तेश्च	२९४
क्रमाद् वीर्यं रुचिः	३०४	गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहः	४६४
क्रमेण वर्धमानश्च	४१७	गन्धाज्ञानास्यवैरस्य	३३३
क्रमेण वायुसंसर्गात्	४०८	गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा	४३८
क्रियातियोगभीशोक	२५९	गम्भीरा च मरुत्तत्र	३१३
क्रुद्धे धातुक्षयात्	३८७	गम्भीरेणानुनादेन	३१५
क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः	४००	गरदूषीविषाद्यैश्च	४१६
क्रोधात्कम्पः शिरोरुक्	२७६	गर्भपातसमुत्पन्नः	४६२
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी	२६३	गर्भाशये च सुतरां	४०८
क्लमाङ्गभङ्गवमथु	३५४	गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्	३९८
क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च	४८०	गवाक्षितं सिराजालैः	४१४
क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्य	३५४	गीतनर्तनहास्यादि	२७२
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दि	३५७	गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः	३५५
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तः	४३६	गुदेन स्रवता पिच्छां	३५४
क्षते च कृमयः कुष्ठे	४४८	गुरुताङ्गेषु सर्वेषु	४८१
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः	३९७	गुरुभारातिरुदित	४७६
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे	३००	गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैः	३४५
क्षवथूद्गारविष्टम्भ	३५५	गुरूदरं स्थिरं वृत्तं	४२१
क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्	३५४	गुर्वङ्गं चातिरुक् स्तब्धं	४५९
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठं	३००	गुल्म इत्युच्यते वस्ति	४०५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्लोकार्धानि	पृष्टम्	श्लोकार्धानि	पृष्टम्
गुल्मप्लीहोदराष्ठीला	३५५	छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं	३११
गुल्मेऽन्तराश्रये	४०९	जत्रुमूलप्रविसृतां	३१४
गुल्मोऽवगाढः कठिनः	४०६	जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा	४६५
गुल्मोऽष्टधा पृथग् दोषैः	४०३	जन्मनैवोदरं सर्वं	४२२
गुह्यपाणितलौष्ठेषु	४०१	जन्मान्तयोर्मोहमयः	२६३
गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः	४६५	जानुजङ्घोरुकट्यंस	४७२
गौरवारुचिकाठिन्यैः	४१७	जायन्तेऽर्शांसि	३५२
ग्रन्थीनां कुरुते मालां	४३७	जिह्मशय्याविचेष्टाभिः	३९४
ग्रहादौ सन्निपातस्य	२७६	जिह्वानिर्लेखनात्	४६४
ग्रहावेशौषधिविष	२७६	जिह्वामूलगलक्लोम	३३२
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नः	२८८	जिह्वास्तम्भः स तेन	४६४
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते	२५९	जीर्णाजीर्णं न जानाति	४१३
घनभूरिलसीकासृक्	४३५	जीर्णाजीर्णे तथायास	४६८
घनोऽष्ठीलोपमो	४१०	जीर्णे जीर्यति चाध्मानं	३६७
चतुर्थको मले मेदो	२८९	जीवितान्ताय जायन्ते	३३६
चतुर्धात्र क्षतच्छेद	२७५	जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीव	३२२
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु	४५८	ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च	४६९
चर्मैककुष्ठकिटिभ	४४१	ज्योतिर्गिरीणां पततां	३२१
चलः स्निग्धो मृदुः	४७८	ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तः	२८१
चिकित्सेदामयं घोरं	३३१	ज्वरः स्यान्मानसस्तद्वत्	२९०
चिरकृद् ग्रहणीदोषः	३६६	ज्वरगुल्मातिसाराम	३५२
चिराद् दुःखं द्रवं शुष्कं	३६७	ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैः	४०३
चिराभिवृद्धि कठिनं	४१६	ज्वरमूर्च्छायुतः	३११
चिरेण यमलैर्वेगैः	३१४	ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा	२८०
चिरोत्थानविपाकश्च	३९६	ज्वरेऽधिकविकाराः	२७८
चुरवो दर्भकुसुमाः	४५३	ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्व	२८०
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टः	४३६	ज्वरो रोगपतिः	२६३
छर्दनं चाम्लपित्तस्य	३३१	ततः स्यादुदरं	४२०
छर्दिर्दोषैः पृथक्	३२८	ततो नरः श्वसन्	२९१
छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं	२९४	ततोऽल्परक्तमेदस्कः	४२४
छिद्यन्त इव चास्थीनि	२६८	ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं	३२८
छिद्रोदरमिदं प्राहुः	४१९	ततोऽस्य कम्पते मूर्धा	४६४
छिन्दन्निव चरत्यन्तः	४७३	ततोऽस्य क्षयरूपाणि	३०५

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे	४४८
तत्र दोषानुगमनं	२९९
तत्र पक्वाशये क्रुद्धः	४५९
तत्र वाताच्छिरःपार्श्वे	३२३
तत्र वातात् परीसर्पः	४३५
तत्र वाताद् भृशार्त्यार्तो	३७३
तत्र वातोदरे शोफः	४१५
तत्र हेतुः सहोत्थानं	२५०
तत्रानिलात्तालुशोषः	३६७
तत्रानिलेन बलिना	४२३
तत्राभिचारकैर्मन्त्रैः	२७६
तत्पूर्वरूपं दवथुः	४३१
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च	२७९
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं	२५८
तत्संक्षोभात् क्षते	३७३
तत्स्थः स्नावस्थितः	४६०
तथा कासपिपासास्थ	३५४
तथा दग्धगुडाभासं	३६२
तथा मूत्रशकृत्पित्त	३५४
तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं	३५३
तदङ्गमाक्षिपत्येषः	४६१
तदुष्टौ प्रयत्नेन	४५७
तदनूदकजन्मास्मिन्	४२१
तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः	४६७
तदा स्कभ्नाति तेनोरू	४६८
तदास्योद्गारनिःश्वासा	४५८
तदाहुर्नामभिस्तच्च	४७१
तदेव व्यक्ततां यातं	२५०
तदेवोदकमाध्माप्य	४२१
तद्रूपा सा मुहुः	३१५
तद्वच्छीतं महानिद्रा	२७२
तद्व्यपायात् सुखं मेहेत्	३७३
तद्वद् गर्भस्य शुक्रस्थः	४६०

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
तद्वद् वातकफौ शीतं	२७४
तन्द्रा बलानलभ्रंशः	४२८
तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं	४२६
तन्मूत्रजठरं च्छिद्र	२७७
तन्वस्रस्राविणः	३५६
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे	३२९
तमःप्रवेशो हृल्लासः	३३१
तमश्चिराय बुध्येत	३३५
तमाहुरर्दितं केचित्	४६१
तमूरुस्तम्भमित्याहुः	४६८
तलं प्रत्यङ्गुलीनां या	४६७
तस्मिन् मांसवहा नाडीः	२८८
तस्य प्राग्रूपमालस्यं	२६७
तस्य स्यादग्निविध्वंस	३६५
तस्यामुत्पन्नमात्रायां	३७४
तस्योक्तं दोषविज्ञाने	४५७
तस्योच्यते विभागेन	४५८
तां लक्षयेदवहितो	४८३
तादृशेनासृजा रुद्धः	४७१
तान्याशु हि गुदं	३६१
तापयन्तस्तनुं सर्वां	२८२
तापहान्यरुचि	२७२
तारतम्यविकल्पाच्च	४८३
तावच्च नोपलक्ष्यन्ते	३९१
तासु मेहवशाच्च स्यात्	३२१
तासूत्क्लेशास्यलावण्य	३२८
तिक्तोषणकषाय	२५९
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुक्	३२२
तिलप्रमाणसंस्थान	४५२
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताः	३३६
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं	३३६
तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं	३३५
तीव्रार्त्या मन्दकण्डवश्च	४४५

श्लोकार्धानि	पुटम्
तुल्यः कुणपगन्धेन	४१९
तूनी प्रतूनी तु भवेत्	४१०
तृट् स्वेदमूर्च्छा शीतेच्छा	४२६
तृष्णातियोगाद् वेगानां	४३४
तृष्णा रसक्षयोक्तेन	३३४
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य	४६३
ते ते च वातजा रोगा	३५८
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं	३५७
तेन तीव्रा रुजा	३५८
तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः	४१३
ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च	४३५
ते पञ्च नाम्ना क्रमयः	४५४
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः	३६८
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः	४५८
ते मिथस्तुल्यरूपत्वं	२९३
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः	३३०
तेषां भविष्यतां रूपं	३००
तेषामुपद्रवान् विद्यात्	३२२
तेषूपद्रवभेदश्च	३९७
तैरार्तो ग्रथितं	३५५
तैरुदीर्णोऽनिलः	३२०
तोदाख्यमल्पकण्डूकं	४४२
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु	३६३
तोयपूर्णदृतिस्पर्श	४२०
त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः	४१६
त्रिदोषजं त्यजेत् स्नावि	४७५
त्रिधा ह्यहं ज्वरयति	२८९
त्र्यधिष्ठानं च तं	४३४
त्वक् च सर्षपलिप्तेव	४३१
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते	४२३
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं	४७३
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं	४४०
त्वचि कोष्ठेऽथवा	२७४

श्लोकार्धानि	पुटम्
दंष्ट्रादन्तनखापातात्	४३३
दकोदरं महास्निग्धं	४२०
दन्तचालः स्वरभ्रंश	४६४
दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं	४६३
दशभिर्दश संक्षोभ्य	३३६
दहति त्वचमुत्थाने	३८९
दाहः कण्डूस्त्वचि	४४२
दाहः पित्तयुते मिश्रे	२७७
दाहः श्वयथुराध्मानं	४१४
दाहपाकज्वरस्वेद	३५६
दाहश्च स्यादपाने तु	४८०
दाहादौ पुनरन्ते	२७२
दाहाविपाकतृष्णावान्	४२७
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिः	३२३
दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च	४८०
दिशानया च विभजेत्	४८२
दीर्घप्रताना दूर्वावत्	४४५
दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वात्	३१२
दुर्नामभिरुदावर्तैः	४१८
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः	३५८
दुर्विकल्पहतो मूढः	३३७
दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थि	३९४
दुष्टामात् पर्वताश्लेषात्	२६१
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां	४३६
दुस्तरो दुस्तरतरो	३७५
दूषयन्ति श्लथीकृत्य	४४०
दूषयित्वा च दीर्घासु	४३७
दूषयित्वा रसादींश्च	४२६
दूषयित्वा वपुः क्लेद	३८१
दूष्यते दीप्यते सोष्मा	४०६
दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं	३९२
देहस्य बहिरायामात्	४६२
देहे शीघ्रं विसर्पन्ति	४३४

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
देहो लघुर्व्यपगत	२९२	धातूनां स्याच्च शैथिल्यं	४२४
देहो हरितहारिद्रः	३४२	धातून् प्रक्षोभयन्	२९१
देहौषधक्षयकृतेः	३१८	धातून् बस्तिमुपानीय	३८१
दैवाच्च ताभ्यां कोपोऽपि	३५०	धारणेरणभाराध्व	४०२
दोषः प्रवर्तते तेषां	२८५	धारणोदीरण	२५९
दोषत्रयकरैस्तैस्तैः	२६१	धारया द्विविधोऽप्येषः	३७५
दोषदूष्यर्त्वहोरात्र	२२०	धूमायति मृदुस्पर्शो	४१५
दोषदूष्यविशेषेऽपि	३८४	धूमायतीव चात्यर्थं	३२६
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा	२७३	ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्य	४६८
दोषप्रकोपहेतुस्तु	३५१	ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः	३४२
दोषभेदीयविहितैः	४४७	ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्य	३१५
दोषाणां समवेतानां	२५३	नक्तंदिनर्तु	२५६
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि	३४८	नक्षत्राणां द्विजानां च	३१८
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः	४००	नखकेशादिवृद्धिश्च	३२१
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ	२७४	न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः	४०८
दोषेषु मदमूर्च्छायाः	३४६	न चास्या वर्धते कुक्षिः	४०८
दोषैः पृथक् समुदितैः	३२४	न निरेति विबद्धं वा	३७७
दोषैः पृथग् द्वयैः	४२९	न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा	२८०
दोषैर्मन्दानलत्वेन	३२३	नवधान्यसुरानूप	३८०
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैः	३६२	नवोऽनुपद्रवः शोफः	४३३
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च	३२५	नष्टचेष्टबलाहाराः	४१३
दोषो रक्ताश्रितः	२५७	न स्रवन्ति न भिद्यन्ते	३०७
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां	३५९	न हि संशोधनं किञ्चित्	२९८
द्विगुणा सप्तमी यावत्	३८३	नाडीः प्रविश्य हृदयं	४६१
द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां	२८९	नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्	३९९
द्विधा ते कोष्ठपिटका	४५२	नातिमन्दोऽनिलो लौल्यं	४१४
द्विधा वा निजमागन्तुं	४२९	नातिमाद्यन्ति बलिनः	३४०
द्वेषः साधुषु भक्ष्येषु	२६७	नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः	३२८
धमनीर्दश सम्प्राप्य	४२३	नाभिमान्त्रं च विष्टभ्य	४१४
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां	४७४	नाभिबस्तियकृत्प्लीह	३९५
धर्माधर्मं सुखं दुःखं	३३९	नाभेरधस्तादुदरं	३७७
धातुक्षयकरैर्वायुः	४५८	नाभेरुपरि च प्रायः	४१८
धातुमूत्रशकृद्वाहि	२८२	नाभेरूर्ध्वं मुखात् पक्वाः	३९८

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ	३९७	पक्वोदुम्बरसङ्काशः	४०१
नामतो विंशतिविधाः	४१९	पक्षमन्यतरं हन्ति	४६५
नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे	४३८	पक्ष्मवालैः सहान्नेन	४१८
नासास्यपाकः शीतेच्छा	२७०	पङ्कवच्छीर्णमांसश्च	४३८
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः	४८२	पच्यते कोष्ठ एवान्नं	३२३
निदानं पूर्वरूपाणि	४२८	पच्यते शीघ्रमत्यर्थं	४०८
निदानमाहुः पर्यायैः	२४९	पञ्च कासाः स्मृताः	३००
निदानलक्षणैरूर्ध्वं	३७१	पतङ्गकृकलासाहि	३२१
निदानोक्तानुपशायो	२७१	पदातेर्मार्गगमनं	४३०
निद्रालुरलसोऽन्नद्विट्	३६४	परकीयाविव गुरू	४६८
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः	४१५	परिगृह्य शिरोग्रीवां	३१०
निमित्तहेत्वायतन	२४९	परिणामोन्मुखे वृद्धिं	३१४
निरङ्कुश इव व्यालः	३३७	परिदग्धा खरा जिह्वा	२७३
निरुणद्ध्यार्तवं योन्यां	४०७	परुषं तनु रक्तान्तं	४४३
निरेति सह मूत्रेण	३७०	पर्वभेदज्वरश्वास	३०४
निर्दिष्टमपरिस्रावि	४०९	पवनस्योर्ध्वगामित्वं	३५८
निर्वृत्तिरामयस्यासौ	२५२	पवनो योगवाहित्वात्	२७७
निवर्तते पुनश्चैषा	२८५	पवनो विगुणीकृत्य	४०२
निवर्तमानोऽपानो हि	३५४	पाकं चिरेण भजते	४०८
निविश्यान्योन्यमावार्य	४७५	पाकाद् द्रवा द्रवीकुर्युः	४२०
निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यः	३४३	पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः	४४८
निश्चेष्टः शववच्छेते	३३९	पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छार्ति	४१७
निष्ठीवः पार्श्वतो यायात्	४६५	पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं	३५४
निस्तोदः शङ्खयोः	२६८	पाण्डुरोगं ततः शूनं	४२६
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि	४२८	पाण्डुहारिद्रहरितान्	४२३
नीलमेहेन नीलाभं	३८५	पाण्योरवेक्षा पादस्य	३२१
नीललोहितपीतानां	२९५	पातयत्याशु निश्चेष्टं	३४५
पक्वतामविपर्यासात्	२८०	पादयोः कुरुते दाहं	४७०
पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात्	३९९	पादयोः सुप्तता	२६८
पक्वाशयाद् गुदोपस्थं	४१०	पादयोर्मूलमास्थाय	४७२
पक्वाशयाद् वा नाभेर्वा	३१५	पादहर्षः स विज्ञेयः	४७०
पक्वाशये पुरीषोत्थाः	४५४	पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः	४४०
पक्वोदुम्बरताम्रत्व	४४३	पायोर्वलीषु सन्धत्ते	३५२

श्लोकार्धानि	पुटम्
पारावत इवाकूजन्	३०४
पार्श्वयोर्वेदनां वाक्स्नं	४६२
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ	३९८
पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः	३७०
पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवा	३६७
पार्ष्णि प्रत्यङ्गुलीनां या	४६९
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं	३६४
पिच्छिलाः स्तिमिताः	३५६
पिटकैरवकीर्णोऽति	४३८
पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि	४०५
पिण्डीभूतः स एवास्याः	४०८
पिण्याकमृद्यवसुरा	२६१
पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्ण	२६०
पित्तं कफो द्वावपि वा	३७९
पित्तं रक्तमपि क्षीणे	३८१
पित्तं रक्तस्य विकृतेः	२९४
पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्ण	३७८
पित्तप्रधानाः कुपिताः	४२३
पित्तरक्तकफान् वायुः	४२८
पित्तलिङ्गं च मद्येन	३४४
पित्तलिङ्गोऽसृजा	३९६
पित्तात् क्षारोदकनिभं	३२८
पित्तात् तृष्णा भ्रमः	३३१
पित्तात्तालुगले दाहः	३२६
पित्तात् पीताक्षि	३०३
पित्तादिभिर्द्वादशभिः	४८३
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा	४०६
पित्ताद्दाहज्वरस्वेद	४३२
पित्ताद् द्रुतगतिः	४३५
पित्ताद्धरितपीताभ	४२६
पित्तासृग्लक्षणं कुर्यात्	३२७
पित्तासृग्वमनं	३०३
पित्तेन क्रोधनः	३४४

श्लोकार्धानि	पुटम्
पित्तेन दह्यते वस्तिः	३७३
पित्तेन नीलं पीताभं	३६७
पित्तेन पीतमसितं	३६४
पित्तेन रक्तं पीतं वा	३४५
पित्ते विदाहः संमोहः	४७४
पित्तोत्तरा नीलमुखा	३५६
पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा	४१५
पिपीलिकाव्याप्त इव	४०५
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्	३७४
पीतं श्यावं च शुष्कं	३०४
पीतताम्रसिरानद्धं	४१५
पीतरक्तासिताभासः	४३१
पीनसश्वासकासांस	३२२
पीनसार्दिततृड्दाह	४७६
पीनसालस्यहृल्लास	४०६
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंश	४७६
पुण्डरीकं तनुत्वग्भिः	४४५
पुण्डरीकं सविस्फोटं	४४१
पुण्डरीकर्क्षचिह्ने च	४४२
पुत्रिणी च विदारी च	३९०
पुत्रिणी महती भूरि	३९०
पुनः पुनः सृजेद् वर्चः	३६७
पुरीषं कृमिवन्मुञ्चेत्	४२६
पुरीषं वातविण्मूत्र	३[illegible]८
पूतिपूयोपमं	३०५
पूत्यमेध्याशुचि	३२९
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठ	३६७
पूर्वं चेतस्ततो देहः	२७६
पूर्वं रक्तं च कृष्णं च	४४६
पूर्वं शरीरे शारीरे	२७७
पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च	२३०
पृथग्दोषैः समस्तैश्च	४१३
पृथग्दोषैस्त्रयः	४२९

श्लोकार्धानि	पुटम्
पृथुवध्रनिभाः केचित्	४५३
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः	४५४
पृथून्नतग्रथितता	४२२
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति	२६८
पृष्ठतो नमनं शोषं	३१५
प्रकल्पतेऽतिसाराय	३६२
प्रकोपनैः प्रकुपिताः	४३४
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन	२६०
प्रच्याव्य वस्तिमुद्वृत्तं	३७५
प्रणष्टज्ञानविज्ञानः	३१२
प्रततं कासवेगेन	३०३
प्रताम्योत्ताम्य वेगेन	३१०
प्रतिरोगमिति क्रुद्धाः	२६२
प्रतिलोमं सिरा गच्छन्	३१०
प्रत्येकं पञ्चधा चारो	४५७
प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः	४४०
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान्	४०२
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं	४००
प्रभवत्यसृजः स्थानात्	२९४
प्रभूतं मूत्रमल्पा विड्	३५३
प्रमेहा विंशतिस्तत्र	३८०
प्रमेहेण विनाप्येताः	३९१
प्रमोहस्तमकः कासः	३९८
प्रयत्नेनापि दुःसाध्याः	४८५
प्रलापच्छर्द्यतीसार	३१४
प्रलापश्चित्तविभ्रंशः	३३२
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशः	३४१,
प्रवर्तते स वक्त्रेण	३००
प्रविभज्य तदनुरूपं	३४७
प्रवृत्तस्नेहपानादेः	४२०
प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं	३७८
प्रसारणाकुञ्चनयोः	४६०
प्रसेकः पीनसः श्वासः	३२३
प्रसेकारोचकाश्रद्धा	२६८
प्रसेको मुखमाधुर्यं	२७०
प्रसेको वक्त्रवैरस्यं	३६७
प्राकृतो वैकृतः साध्यः	२७७
प्राग्रूपं तस्य	३०१
प्राग्रूपं तस्य सदनं	३६६
प्राग्रूपमस्य हृदय	४२५
प्राणाग्न्यपानान्	४१२
प्राणादयस्तथान्योन्यं	४८१
प्राणादीनां च पञ्चानां	४८३
प्राणोदकान्नवाहीनि	३०१
प्रायशः सन्निपातेन	२८१
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्थाः	४०६
प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्	४०४
प्रायेण सुकुमाराणां	४७१
प्रायेणामाशये गृह्णन्	४३८
प्रायोऽनुयाति मर्यादां	२८२
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं	३२३
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं	३०९
प्लीहवद् दक्षिणात्	४१७
बलकालदोषसात्म्य	३४७
बलवत्स्वल्पदोषेषु	२७२
बलवर्णप्रणाशश्च	४८१
बलाबलेन दोषाणां	२९०
बलिनस्तदजाताम्बु	४२२
बलिनो गुरवः स्तब्धाः	२८२
बहलं बहुलक्लेदं	४४३
बहिःस्था द्वितये द्विस्था	४३४
बहिरेव बहिर्वेगे	२७८
बहिर्मलकफासृग्विट्	४५१
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च	४५२
बह्वौषधं च पित्तस्य	२९५
बाधते तच्च सुतरां	४१६

श्लोकार्धानि	पुटम्
बाधिर्यतिमिरश्वास	३४८
बाहुचेष्टापहरणी.	४६७
बाहुप्रस्पन्दितहरं	४६६
बाह्यहेतोः क्षतात्	४३८
बाह्यायां तु वलौ	३६०
बाह्यायामं धनुष्कम्पं	४६३
बाह्या संवरणी	३८९.
बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे	३९५
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा	३२१
बिन्दुशश्च प्रवर्तेत	३७५
बिम्बीकर्कन्धुखर्जूर	३५५.
भक्षयेच्छिल्वतमस्राच्च	४४०
भजतां विधिहीनं च	४७१
भयेन क्षोभिते चित्ते	३६४
भल्लातकास्थिसंस्थाना	३७३
भवन्त्युपद्रवास्तेषां	४८५
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्	३०७
भविष्यतः कुष्ठसमं	४७२
भविष्यतो मेहगणस्य	३९२
भवेच्च रागी श्वयथुः	४७८
भवेतां मारुतात्	३४२
भवेत् पित्तोल्बणस्यासौ	४२७
भस्मोदकप्रतीकाशं	३७८
भिद्यते पच्यते वान्त्रं	४१९
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं	३३०
भिन्नविण्नीलपीताभः	३४५
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्ट	३६८
भुक्ते कुक्षौ रुजाजीर्णे	४७९
भुक्तैः पर्युषितात्युष्ण	३९४
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति	४७२
भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्	३५२
भृशोष्णतीक्ष्ण	२९३
भृशोष्मा लोहिताभासः	४३२
मेकाभः पीड्यते दुःखैः	३५७
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा	२६८
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं	४१५
भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः	४८०
मक्षिकातृणकेशादि	३२०
मज्जस्थ एवेत्यपरे	२८९.
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यं	४६०
मज्जाभं मज्जवर्णं वा	३८६
मज्जावृते विनमनं	४७९
मण्डलाख्यं विचर्ची च	४४१
मदमानरोषतोष	३८७
मदमूर्च्छायसन्न्यासा	३४३
मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च	३४३
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्य	३४०
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैः	३६२
मद्येन चाम्लरूक्षेण	३४०
मद्ये मोहो भयं	३३९
मधुमेही मधुसमं	३८६
मधुरं यच्च सर्वेषु	३८७
मधुरं लवणं भूरि	३२९
मधुरान्नगुडक्षीर	४५२
मध्यमोत्तमयोः सन्धि	३३७
मनसो विषयाणां च	२९१
मनोविकारस्तृष्णास्त्र	३ ८
मन्ये संस्तभ्य वातः	४६२
मरणादपि पापात्मा	३३९
मर्मसु च्छिद्यमानेषु	३१२
मर्मानुसारी वीसर्पः	४३६
मर्मोपतापात् सम्मोहात्	४३४
मलं ज्वरोष्मा	२८२
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः	२८०
मलरोधाश्मवर्धार्शः	४५९
मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिः	४१८

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
मसूरिका सर्षपिका	३८८	मूत्रसन्धारिणः कुर्यात्	३७५
महता महता दीनः	३१२	मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति	३७८
महती पिटका नीला	३८९	मूत्राघातात् प्रमेहांश्च	३७०
महामूला महाशब्दा	३१५	मूत्रान्त्रजावप्यनिलात्	४००
मांसमेदोगतो ग्रन्थीन्	४५९	मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं	४७९
मांसाङ्कुरानपानादौ	३४८	मूत्रितस्य स्त्रियं यातः	३७८
मांसेन कठिनः शोफः	४०८	मूत्रे च वस्तगन्धत्वं	३७२
मानसंस्थानयोस्तुल्या	३९०	मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नः	३७७
मारुतः प्रचुरो मूढः	३५३	मूर्च्छाग्निहानिभेदोऽस्थ्नां	४३८
मारुतात् क्षामता दैन्यं	३३३	मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाह	४३५
मारुतो हृत्कटीनाभि	४१४	मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः	३६७
मिथो विसदृशा वक्राः	३५५	मृत् कषायानिलं पित्तं	४२६
मिथ्यायोगाच्च विविधात्	२६१	मृदु व्यपेतराजीकं	४२१
मिथ्याहारविहारेण	४४०	मृदुश्चलोऽवलम्बी च	४३३
मिश्रा याप्या द्वयात्	३०६	मृद्ग्राम्यमांस	४३०
मिश्रीभावात् समस्तानां	२६०	मृद्नाति मेहनं नाभिं	३७३
मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्	४८३	मृद्नात्यग्निं ततः	३५४
मुखशोषो जलातृप्तिः	३३२	मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना	४२४
मुखश्वयथुमाधुर्य	३२९	मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः	३१०
मुखानि स्रोतसां रुध्वा	३२०	मेचकाम्भोऽसितः स्निग्धः	४३८
मुद्गकोद्रवजूर्णाह्व	३५८	मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते	३६०
मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य	४००	मेदःकफाधिका मन्द	३४०
मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं	३७८	मेहकृच्छ्रशिरोजाड्य	३५७
मूत्रं विट्तुल्यगन्धं स्यात्	३७८	मेहत्युदकमेहेन	३८४
मूत्रं सपित्तं सकफं	३७२	मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्ग	४३७
मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च	४०१	मोहस्तन्द्रालिस	२७२
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं	३७९	म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेत्	३४६
मूत्रधारणशीलस्य	४०१	म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धाः	३५५
मूत्रमल्पाल्पमथवा	३७६	यं यं देशं विसर्पश्च	४३६
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे	३७१	यः पाण्डुरोगी सेवेत	४२७
मूत्रवर्णादिभेदेन	३८४	यः पिबत्याशु चान्नानि	४०३
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शो	४७७	यः शोफो बहिरन्तर्वा	३९४
मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं	३७५	यक्ष्मातङ्कगदाबाध	२४७

श्लोकार्धानि	पुटम्
यच्च राजा च यक्ष्मा च	३१८
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः	४२३
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशः	३३९
यथा दुष्टेन दोषेण	२५२
यथापूर्वं च सर्वाणि	४४९
यथास्वं व्रणवत्तत्र	२९९
यथास्वलिङ्गसंसर्गे	२७१
यथोत्तरं च दुःसाधा	४३४
यदा तु धमनीः सर्वाः	४६१
यदा वायुर्मुखं वस्तेः	३७२
यदासक्तो न जानाति	३३९
यद्रुजाशब्दवैषम्यं	३०२
यमला वेगिनी	३१४
यवमध्या हरित्पित्त	३५६
यवाध्यर्धप्रमाणेन	३४९
या च पानातिपानोत्था	३३४
या तृष्णा जायते तीव्रा	३३४
यानयानासनस्थान	४७७
यानसंक्षोभविषम	३५१
याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं	४४८
याप्यो वा बलिनां	३०६
युक्तं विद्याग्निरामं तु	४७७
युक्तायुक्तं च समं	३४७
युगपद् व्यातिरङ्गानां	२७०
युद्धाद्यैः साहसैः	३०४
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं	३७०
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्य	४०८
यो मूत्रयेन्न तं मेहं	३९१
रक्तं दलच्चर्मदलं	४४१
रक्तं वा कफजे वस्ति	३७१
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य	४३७
रक्तकृष्णातितृट्स्फोट	३८९
रक्तकोठोद्गमः पीत	२७०
रक्तताम्रासितः पित्तात्	३९६
रक्तपित्तकफष्ठीवः	२७३
रक्तमार्गं निहन्त्याशु	४७५
रक्तमाश्रित्य पवनः	४६५
रक्तवाहिसिरोत्थानाः	४५४
रक्तहारिद्रहरित	२४५
रक्तान्तमन्तरा पाण्डुः	४४५
रक्तावृते सदाहार्तिः	४७८
रक्तेक्षणत्वं प्रततं	३३३
रक्ते तीव्रा रुजः	४५९
रक्ते शोफोऽतिरुक्	४७३
रक्तैरलसकं पाणि	४६४
रक्तोल्बणा गुदे कीलाः	३५७
रजोधूमानिलैर्मर्म	३०८
रजोमोहाहिताहार	३४३
रसादिशोषणाच्छोषो	३१८
रसायनीः प्रपद्याशु	२६२
रसासृक्चेतनावाहि	३४३
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु	३६७
रसैः शूकैश्च संस्पर्शात्	४३२
रसोऽप्यस्य न रक्ताय	३२४
राजयक्ष्मा क्षयः	३१७
राजीजन्म वलीनाशः	४१३
रिष्टोक्तं यच्च यच्च	४४८
रुक् पादे विषमन्यस्ते	४६९
रुक्फेनपिच्छानुगतं	२५१
रुक्स्तम्भदाहातीसार	४०८
रुग्वस्तिसन्धौ ततता	४१२
रुजानिस्तोदबहुला	३८९
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च	४८०
रुद्ध्वाम्बुमार्गमनिलः	४२०
रुन्धन्ती मार्गमन्नस्य	३१५
रूक्षं किणखरस्पर्शं	४१४

श्लोकार्धानि	पुटम्
रूक्षं सफेनमच्छं	३६३
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं	४०५
रूक्षकृष्णारुणसिरा	४०२
रूक्षतीक्ष्णक्षरासात्म्यैः	३१३
रूक्षदुर्बलयोर्वातात्	३७८
रूक्षश्यावारुणतनुः	३४३
रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य	३७९
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः	४६५
रूक्षारुणत्वगास्याक्षि	२६८
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः	३५८
रूढधान्याङ्कुराकारा	४५३
रूढानामपि रूक्षत्वं	४४२
रूपं भविष्यतस्तस्य	३२०
रूपाण्येकादशैतानि	३२२
रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिः	२४७
रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते	४१२
रोमत्वक्स्नायुधमनी	४४०
रोमहर्षाग्निसदन	४५४
रोमहर्षो घनस्निग्ध	३०४
रोमहर्षो विनमनं	२६७
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं	४४२
लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षात्	३४४
लङ्घनायासरूक्षोष्म	४७८
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं	४३०
लिङ्गं पित्तावृते दाहः	४७८
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वात्	२४९
लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं	३२५
लिम्पन्निव कफात् कण्ठं	३२६
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्य	२८५
लुप्येते इव पार्श्वे च	३०५
लोहलोहितमत्स्याम	२९४
वंक्षणानाहिनः	३५७
वक्रीकरोति वक्त्रार्धं	४६४

श्लोकार्धानि	पुटम्
वक्षः समाक्षिपन्	३१२
वटप्ररोहसदृशाः	३५७
वर्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा	४१८
वर्चोभेदोऽम्लको दाहः	४२६
वर्जयेत् साधयेदेव	३२५
वर्णैर्वेद्गुभयं	४५०
वर्धयेतां तदेवाम्बु	४२०
वर्धयेत्तदधो नाभेः	४१९
वर्षाशरद्वसन्तेषु	२७८
वर्षासु मारुतो दुष्टः	२७९
वल्मीकवत् समुच्छ्रायी	३९५
वल्यः प्रवाहिणी	३४९
वसाभाः सकफप्राज्य	३५७
वसामेही वसामिश्रं	३८६
वस्तिनेत्राश्मलोष्ठोर्वी	३५१
वस्तिमाश्रित्य कुरुते	३८१
वस्तिमेहनयोस्तोदः	३८८
वस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्व	३७४
वस्तिर्निस्तुद्यत इव	३७४
वस्तिवंक्षणमेढ्रास्थि	३७१
वस्तिवस्तिशिरोमेढ्र	३७१
वस्तौ च सुतरां शूलं	३५८
वस्त्याध्मानं सदासन्न	३७२
वाग्देहमनसां चेष्टाः	३४६
वाग्वाहिनीसिरासंस्थः	४६४
वातकुण्डलिकेत्येषा	३७६
वातकोपिभिराहारैः	४०२
वातपित्तकफप्लीह	४२१
वातपित्तकफैः सप्त	२८२
वातपित्तसमं लिङ्गैः	३६४
वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दि	४३६
वातपित्ताद् भ्रमस्तृष्णा	४२८
वातपूर्णदृतिस्पर्शं	४६०

श्लोकार्धानि	पुटम्
वातपूर्णदृतिस्पर्शः	४०१
वातमूत्रशकृद्वेग	३५२
वातलैः शीतलैर्वायुः	४७१
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठ	३७०
वातशोणितजः शोफः	४६९
वातश्लेष्मोद्भवा	४४१
वातहृद्रोगगुल्मार्शः	३६७
वाताच्छोफश्चलो रूक्षः	४३१
वातात्पित्तात्कफात्	३३१
वातात्पित्तात्कफात्	३४१
वातादीनेव विमृशेत्	३२९
वाताद्रूक्षारुणं	४५०
वातान्मन्याशिरःशूलं	४०५
वाताभिभूतकोष्ठानां	३५८
वाताष्ठीलेति साध्मान	३७६
वातिकानामुदावर्त	३८८
वातेऽधिकेऽधिकं तत्र	४७४
वातेन कुष्ठं कापालं	४४१
वातेन गुल्मावाश्रित्य	४६९
वातेन तोदः पारुष्यं	३६०
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं	३३०
वातोल्वणास्तस्य मलाः	४०३
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा	४१६
वायुः कट्यां स्थितः	४६७
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे	४०५
वायुप्रधानाः कुपिताः	३०५
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च	४६४
वायुश्चात्र सरुक्शब्दः	४१५
वायुस्ततोऽतिसार्येत	३६४
वायोरावरणं चातो	४७७
वायौ पञ्चात्मके प्राणः	४७६
विकारैः स्पृश्यते जातु	३४३
विकाषि विशदं मद्यं	३३५
विगुणः कुण्डलीभूतो	३७६
विट्स्रंसः पित्तवमनं	२७०
विडावृते विबन्धोऽधः	४७९
विड्भेदः प्रततं	४४१
विड्भेदशूलविष्टम्भ	४५४
विण्मूत्रशुक्रोपहत	४३३
विदग्धेऽन्ने च वमनं	४८०
विदह्यमानः स्वस्थाने	३८३
विदारीकन्दवद् वृत्ता	३९०
विदाह्यन्नं विरुद्धं च	४७१
विद्यादुपशयं	२५०
विद्रधिप्लीहहृद्रोग	४८५
विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र	३९०
विद्रधिश्चेति पिटकाः	३८८
विधारणात् प्रतिहतं	३७७
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति	३४०
विपरीतो निरामस्तु	३६५
विपरीतोऽनुपशयो	२५१
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता	३६८
विबद्धमुक्तं शुष्कार्द्रं	३५४
विबुद्ध्येत च सस्वेदो	३८५
विरोधरूक्षश्रीहर्ष	४७६
विलोमो मारुतोऽस्वस्थं	४५९
विविधैर्नामभिः क्रूरो	२६८
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्	३६३
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी	३१०
विशेषतश्चङ्क्रमिते	४७०
विशेषाज्जागरश्वास	३४१
विशेषाज्जीवितं प्राणः	४८४
विशेषादरुचिर्जाड्यं	२७०
विशेषाद्यानयानाद्यैः	४७१
विश्लेष इव सन्धीनां	२६८
विश्वभी गृध्रसी चोक्ता	४७०

श्लोकार्धानि	पुटम्
विषजः सविषप्राणि	४३३
विषमादुपधानाच्च	४६४
विषमो विषमारम्भ	२८६
विषवृक्षानिलस्पर्शात्	४३३
विषान्मूर्च्छातिसारास्य	२७६
विषूच्यलसकच्छर्दि	४३०
विषे कम्पोऽतिनिद्रा च	३४४
विष्टम्भः सक्थिसदनं	३५३
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः	२९१
विसर्पं मारुतः कुर्यात्	४३८
विस्तृतासमपर्यन्तं	४४२
विस्फोटं पिटकाः पामा	४४६
विस्रं मञ्जिष्ठमेहेन	३८६
विस्रंसयत्यधोऽध्यातुं	३६२
विस्रमुष्णं सलवणं	३८६
वृत्तः स्यादायतो यो वा	३९४
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च	४५४
वृद्धिमायास्यतो याति	३१४
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च	४१३
वेपते प्रलपत्युच्चैः	२९१
वेपथुर्वेष्टनं मोहः	३३०
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः	२७८
वैवर्ण्यमवकाशस्य	४०९
वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे	२६८
व्यथः सूच्येव विड्सङ्ग	४०५
व्यथच्छेद्भ्रमानाह	३९५
व्यधेताङ्गं हरेत्	४३६
व्याधिकर्मोपवासादि	४३०
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य	३१६
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं	३६०
व्यानोऽतियमतध्यान	३७६
व्यापन्नमद्यपानीय	२६१
व्यापाद्यानुशकृत्कोष्ठं	३६२
व्याप्नोति सकलं देहं	४६२
व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः	४६३
व्रजत्याशु जरां स्नेहः	४७९
व्रणं मर्माश्रयं प्राप्य	४६३
व्रणानामधिकं शूलं	४४२
शकृज्जा बहुविड्धान्य	४५२
शकृत् पीडितमन्नेन	४७९
शकृद् दुर्गन्धमाटोप	३६५
शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च	३७६
शतारुः क्लेदजन्त्वाढ्यं	४४५
शनैः शनैः शनैर्मेही	३८५
शनैः शनैश्चोपशयात्	४८३
शब्दाग्निशीतवाताम्बु	२६७
शब्दासहत्वं तन्द्रा च	३४२
शब्दोद्गारयुतं	३२८
शमं सात्म्यान्नपानेन	३१३
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्ध	२६०
शरावमानसंस्थाना	३८९
शराविका कच्छपिका	३८८
शरीरसन्धीनाविश्य	३२०
शवगन्धिश्च वीसर्पं	४३८
शस्त्राद्यैरभिघातेन	३९७
शान्ताङ्गारासितः	४३६
शारीरो मानसः सौम्यः	२७७
शिरःपार्श्वांसकट्यूरु	३५५
शिरःपार्श्वास्थिहृत्कम्पः	३४१
शिरःपृष्ठोरसां शूलं	३५३
शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य	३००
शिरसा भारहरणात्	४६४
शिरोगुरुत्वमरुचिः	२९४
शिरोर्तिमूर्च्छावमि	२७२
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत	३४५
शीघ्रानुसारप्रशमः	४३१

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
शीतजाड्यतिमिर	२७२
शीतद्वेषानुपशयौ	४७४
शीतप्रियत्वं गलतालु	३९२
शीतमेही सुबहुशो	३८५
शीतस्तम्भस्वेद	२७२
शीतादौ तत्र पित्तेन	२७५
शीताभिलाषी विड्भेदी	४३१
शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च	३३३
शीते शान्तेऽम्लकः	२७५
शीतोष्णद्रवसंशुष्क	४६८
शीर्णस्नायुसिरामांसाः	४२९
शुकजिह्वायकृत्खण्ड	३५६
शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं	४६०
शुक्लाभं शुक्लमिश्रं वा	३८५
शुक्लावृतेऽतिवेगो वा	४७९
शुक्लाश्मरी तु महतां	३७४
शुद्धवातहतः पक्षः	४६६
शुद्धो वाशु विदाहीनि	४०३
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः	२८४
शुष्कं समस्तवर्णं वा	३७९
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन्	३१२
शुष्ककासोऽङ्गमर्दः	४१५
शुष्कस्त्राविविभेदाच्च	३४८
शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यां	३५१
शुष्कास्यः प्रलपन्	३११
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च	३६३
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं	३००
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं	३२६
शूकैरिवाचितः कण्ठः	३३३
शूनाक्षिकूटः सदनः	४२६
शून्यानां ग्रामदेशानां	३२१
शूलं च पीड्यमानेन	४७९
शूलगुल्मग्रहण्यादीन्	४७७
शूलमुन्निद्रता शोषः	३८८
शूलवेपथुहृल्लासैः	३३०
शेषश्चापूर्य जठरं	४१९
शैत्यगौरवशूलानि	४३८
शोफप्रधानाः कथिताः	४२८
शोफस्फुरणनिस्तोद	४३५
शोफस्य रौक्ष्यतीक्ष्णत्व	४७४
शोफानाहास्यवैरस्य	४२६
शोणितं कुरुते तस्याः	४०८
शोणितं वा रसादिभ्यः	४१६
शोधनं प्रतिलोमं च	२९८
शोषमोहज्वराद्यन्य	३३४
शोषयत्युपसंगृह्य	३७४
श्यावारुणत्वगादित्वं	४१५
श्यावारुणश्चिरोत्थान	३९१
श्यावा रूक्षाश्मरी	३७३
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः	२७५
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं	४५९
श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं	४४३
श्लक्ष्णस्पर्शं तनु	४४४
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा	२८४
श्लेष्मणश्छर्दिहृल्लास	३४२
श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे	४८०
श्लेष्मणा पच्यते दुःखं	३६८
श्लेष्मणा स्निग्धता	३६०
श्लेष्मणा हृदयं	३३१
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि	४२३
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः	३१२
श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात्	३७२
श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं	४१५
श्लेष्मोल्बणा महामूला	३५६
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी	४७३
श्वासकासपिपासास्य	४१७

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
श्वासकासातिसारार्शः	४३०
श्वासकासातिसारास्य	४३७
श्वासैकहेतुप्राग्रूप	३१३
श्वासो यकृति रोधस्तु	३९७
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च	४५३
षट् चत्वारोऽनिलात्	३८०
षट् ते कुष्ठैककर्माणः	४५४
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च	३३१
षोढान्यानि पृथग्दोष	३५१
ष्ठीवनक्षवथूद्गार	४८०
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता	३०४
संख्याविकल्पप्राधान्य	२५२
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं	२४८
संयुतौ पादसदन	४६८
संशोष्य तृष्णा जायन्ते	३३२
संसृष्टेषु हि दोषेषु	२९८
संस्थानं व्यञ्जनं	२५०
संहृष्टरोमा पिष्टेन	३८५
स एव चापतानाख्यः	४६१
सकण्डु च क्रमात्	४५०
सकण्डूपिटका श्यावा	४५३
सकासश्वासहृल्लास	३५७
सक्तानल्पद्रुताभावः	३४३
सक्थ्नोर्ग्रहो वंक्षणयोः	३९८
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः	४६८
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति	४६९
सङ्कराद्धेतुलिङ्गानां	४३२
सङ्कीर्णाजीर्णविषम	२६०
सङ्कोचस्पन्दहर्षार्ति	४३१
स चतुर्धा पृथग्दोषैः	३६६
स जायतेऽष्टधा	२६४
सञ्जायतेऽश्मरी	३७२
सतृड्दाहज्वरस्वेद	४३१

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
सतोददाहरुक्क्लेदं	४४३
सतोदभेदमुदरं	४१५
सदाहं रोचनाशङ्ख॰	३७९
सदाहं रोमविध्वंसि	४५०
सदा वा नैव वा	२७२
सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य	२७६
सदोषशब्दं च शकृत्	२९१
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा	२८२
सन्ततः सततस्तेन	२८५
सन्ततः सततोऽन्येद्युः	२८१
सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः	३२२
सन्धिमर्मसु जायन्ते	३८८
सन्निपातज्वरौ घोरौ	२७६
सन्निपातमभिन्यासं	२७३
सन्निपातेन मनसः	३२७
सन्नसक्थो ज्वरी	[illegible]२४
सन्न्यासं सन्निपतिताः	३४६
सन्न्यासे विनिवज्रन्तं	३४६
स पञ्चधा पृथग्दोषैः	४२५
सपिच्छं सविबन्धं च	३७१
सपूर्वरूपाः कफपित्त	३२२
सपृष्ठस्यानिलकफात्	२८८
समान ऊष्मोपहतिः	४८०
समानेऽतिहिमाङ्गत्वं	४८१
समानो विषमाजीर्ण	४७७
समासमक्रियतया	३८२
समासाद् व्यासतो दोष	४५७
स याप्यस्तमकः	३१०
सरक्तमतिदुर्गन्धं	३६४
सरुक् सपरिकर्तश्च	३५३
सरोमहर्षः सोत्क्लेशः	३६४
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यक्	३२०
सर्वं च जातसलिलं	४२२

श्लोकार्धानि	पृष्टम्
सर्वं च मारुतं सामं	४७७
सर्वं त्वतोयमरुणं	४१४
सर्वं हेतुविशेषैस्तु	४२८
सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः	४०७
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं	३४२
सर्वजो लक्षणैः सर्वैः	२७२
सर्वजो लक्षणैः सर्वैः	४३८
सर्वथा विकृतिज्ञाने	२७९
सर्वदेहभ्रमोत्कम्प	३३२
सर्वधात्वावृते वायौ	४७९
सर्वपर्वास्थिहन्नाभि	३५३
सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः	३३१
सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैः	३२९
सर्वाकारं रसादीनां	२८२
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैः	३४५
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं	४३०
सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च	४६६
सर्वाङ्गरोगनिस्तोद	४७६
सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदः	४८०
सर्वात्मा सन्निपातेन	३४४
सर्वार्थानर्थकरणे	४५६
सर्वाश्च सञ्चितामस्य	३१६
सर्वासु तत्प्रकोपो हि	३३२
सर्वेऽपि मधुमेहाख्याः	३८७
सर्वेऽपि रोगा नाशाय	३१६
सर्वेऽपि विंशतिविधं	४८१
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते	३४१
सर्वे वा रसयुक्ता वा	४०३
सर्वेषामेव रोगाणां	२५६
सर्वेषु तन्द्रा सदनं	४१४
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु	४४१
सर्वे सञ्चारिणो नेत्र	४५१
सर्वैः स्यात् काकनं पूर्वं	४४२

श्लोकार्धानि	पृष्टम्
सर्वोत्थे विरसं	३२७
सर्षपामानसंस्थान	३९०
सर्षपा सर्षपातुल्य	३९०
सलसीकं विबद्धं च	३८६
सविपक्षो ज्वरं कुर्यात्	२८४
स विश्वकर्मा विश्वात्मा	४५६
सव्यथाशोफवैवर्ण्य	२७५
सशब्दो निश्चरेद् वायुः	४१४
सशूलपायुसन्तापं	३६४
सश्लेष्ममेदःपवन	४६८
सस्फोटमस्पर्शसहं	४४६
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ	२७३
सस्वेदक्लेदसंकोथान्	४४०
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो	३११
सहजन्मोत्तरोत्थान	३४८
सहजानि त्रिदोषाणि	३५९
सहजानि विशेषेण	३५१
सह तेनाभिसर्पन्तः	२६५
सहसानुचितं चान्यत्	३४२
सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः	३९०
साटोपमत्युग्ररुजं	४१०
सादः श्रमोऽनिलात्तत्र	४२५
सादोऽङ्गे नेत्रयोः	३५३
साधुनिन्दावधान्यस्व	४४०
साध्ययाप्यपरित्याज्याः	३८२
साध्या न ते पित्तकृताः	३९२
सानिलं मुञ्चति शकृत्	३७३
सान्द्रीभवेत् पर्युषितं	३८५
सा म्रियते यथात्रैव	२५२
सामं शकृन्निरामं वा	३६६
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने	३६०
सामर्थ्याच्चात्र विभजेत्	३९६
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं	३६७

श्लोकार्धानि	पृष्ठम्	श्लोकार्धानि	पृष्ठम्
सामान्यं लक्षणं तेषां	३४१	स्तम्भयन्ती तनुं	३१५
सामान्यं लक्षणं तेषां	३८३	स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः	४०५
सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभि	३७३	स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्	२६१
सामान्यहेतुः शोफानां	४२९	स्त्रीमद्यमांसप्रियता	३२१
सायामा भृशदाहोषा	४७३	स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः	२७८
साश्रुणी कलुषे रक्ते	२७३	स्थानाच्च्युतमसृक्कं हि	३७४
सासृगम्लं कटूष्णं च	३२८	स्थानान्यवेक्ष्य वातानां	४८२
सासृङ् निरस्रः	३६५	स्थाल्यमत्रान्नपानादौ	३२०
साहसं वेगसंरोधः	३१९	स्थितानि तान्यसाध्यानि	३५९
सिद्ध्येतामपि सानाथ्यात्	३०६	स्थित्वा स्रवेच्छनैः	३७७
सिध्मं रूक्षं बहिःस्निग्धं	४४४	स्थिरं नीलारुणसिरा	४१८
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गाः	४४०	स्थिरं स्त्यानं गुरु	४४३
सिरान्तर्धानमुदक	४२१	स्थूलमूलं सदाहार्ति	४४५
सुरामेही सुरातुल्यं	३८४	स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः	४३२
सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः	४४६	स्निग्धगुर्वम्ललवण	३३४
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः	३०४	स्निग्धत्वारोचकालस्य	४७७
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थं	४७८	स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं	३०५
सूतानां गर्भिणीनां	३९९	स्निग्धरूक्षैः शमं नैति	४७४
सेवते देहसंक्षोभि	४०३	स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ताः	३४०
सेवते वातलानि स्त्री	४०७	स्निग्धास्यताबलभ्रंशः	२७३
सोऽङ्गहर्षी कफं	३०३	स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येत्	४३१
सोऽतिसारोऽतिसरणात्	३६६	स्नेहस्वेदावनभ्यस्य	४०३
सोत्क्लेशशीतकस्तम्भ	३९६	स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं	४७८
सोत्सेधमाचितं रक्तैः	४४५	स्पर्शाक्षमत्वं रुग् दाहः	४७४
सोन्मादमदमूर्च्छायाः	३३९	स्पर्शैकाहारशय्यादि	४५१
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः	४१६	स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्य	४०३
सोष्माणो द्रवनीलोष्ण	३५६	स्पर्शोष्णकाङ्क्षी	४३२
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु	४०७	स्फोटैः शोफज्वररुजा	४३८
सौसुरादाः सलूनाख्याः	४५४	स्यात्तयोः पीडनाद्धानिः	४८४
स्कन्धयोर्मथनं	२६८	स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैः	४३४
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा	३९९	स्याद् वृक्कयोरपाने च	३९५
स्तब्धा सिराजालवती	३८९	स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः	४१३
स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं	४६१	स्रवन्ति सहसा रक्तं	३५७

श्लोकार्धानि	पुटम्	श्लोकार्धानि	पुटम्
स्रवेन्नासृक् चिरात्	४३२	हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु	२६८
स्रष्टा धाता विभुः	४५६	हस्तिचर्मखरस्पर्शं	४४३
स्रोतःसु स कफस्तेन	३३३	हस्ती मत्त इवाजस्रं	३८६
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च	२६५	हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु	४०६
स्रोतांस्यपक्वैरापूर्य	४२६	हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्	४२७
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु	३२३	हारिद्रवर्णं रक्तं वा	३९१
स्रोतोविबन्धात् प्रायेण	२६५	हितोपदेशोऽप्यक्षान्तिः	२६७
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः	४०५	हिध्मां च स गतो	४३६
स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते	४३५	हिध्मा भक्तोद्भवा	३१३
स्वदोषसंश्रयो गुल्मः	४०८	हिध्माश्वासौ यथा	३१६
स्वदोषस्थानधामानः	४०६	हिमानिलोद्ध्यनिलैः	४३२
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं	२९५	हीनवर्णबलोत्साहः	३५७
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति	३४१	हृत्कण्ठरोगः संमोहः	३४३
स्वयमेवोपशाम्यन्ति	३४५	हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं	३०३
स्वरभेदो भवेत्	३२५	हृदयं प्रततं चात्र	३३१
स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु	३२६	हृदयं मन्यते स्त्यानं	३६८
स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः	३४४	हृदयस्य ग्रहस्तोदः	२६८
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां	२५४	हृद्रोगग्रहणीदोष	३५८
स्वाद्वम्ललवणस्निग्ध	२६०	हृद्रोगो मुखशोषश्च	४८२
स्वाद्वम्ललवणस्निग्ध	३८०	हृद्व्यथा मलसंसर्गः	२७३
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि	२९२	हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो	१९१
स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु	४२०	हृल्लासः छर्दनं कासः	२७०
स्वेदस्वापश्वयथवः	४४८	हृल्लासदौहृदस्तन्य	४०७
स्वेदोऽङ्गगन्धः	३९१	हृल्लासमास्यस्रवणं	४५३
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः	३४१	हृल्लासश्छर्दिररुचि	३२१
स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्य	२७०	हृष्येते चरणौ यस्य	४७०
हनुस्रंसः स तेन स्यात्	४६४	हेतुभेदात् प्रतीघात	३०२
हरितश्यावपीतत्वं	४२७	हेतुव्याधिविपर्यस्त	२८०
हरिद्रमेही कटुकं	३८६	हेत्वादिकात्स्न्यावयवैः	२५५
हर्षः पिपीलिकादीनां	४७८		

Appendix II.

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
तदेतद्भेदेन ... भवति	संग्रहः		७	२
ध्रुवं त्रयाणां ... अङ्कुरो यथा	सौश्रुतम्		८	३
अतीन्द्रियैस्तैः ... वियुक्तपूर्वैः			५	४
वटबीज ... कर्मकञ्चुकी	आगमः		३	५
स्त्रीपुंसयोस्तु ... दृढसंहता		दारुवाही	१	६
योषितोऽपि ... न चिन्त्यते	संग्रहः		१६	,,
बीजेऽन्तर्वायुना ... पुरस्कृतौ	सौश्रुतम्		४	७
शुक्रशोणित ... बहुधापि वा	हिरण्याक्षीयम्		७	,,
मिश्रीभावे ... गर्भसमन्विता			११	,,
इन्द्रगोपक ... शुद्धमुच्यते	हिरण्याक्षीयम्		५	१३
न पर्णेन पिबेत्	यजुःश्रुतिः		१७	,,
प्रथमायां यदा ... म्रियतेऽपि वा	हिरण्याक्षीयम्		५	१४
नवे तनुनि ... सम्पूज्यते ततः	तन्त्रान्तरम्		१३	,,
शुद्धा भर्तुः ... शुद्ध्यति	स्मृतिः		१६	,,
शुद्धस्नाता ... जनेश्वरम्	तन्त्रान्तरम्		५	१५
एकादशी ... नपुंसकम्			१४	,,
दैवं पुरुषकारेण ... उपहन्यते			,,	१८
अपिशब्दाद् .. इति गम्यते		अरुणदत्तः	१	२४
चत्वारोऽभिनया ... अमी		कोहलः	१०	,,
अभिपूर्वस्तु ... स्मृतः	भरतम्		१३	२४
पुन्नामा पुन्नागः		इन्दुः	५	२६
ततः सुरक्त ... पर्युपासीरन्	संग्रहः	,,	१३	,,
मृदुनि ... प्रियवाचः		,,	१६	,,
अथास्यै ... परिवर्तते गर्भः	संग्रहः		६	२७
अथ ... यातीत्यर्थः		इन्दुः	९	,,
एवं कृते ... प्रयाति		हाटकः	१६	,,
गर्भस्तु मातुः .... निष्क्रामति	संग्रहः		१८	,,
विमुच्य ... एनामाढ्यः	,,		२४	,,
स चावाङ्मुखः ... अध्यवस्येत्		इन्दुः	१	२८

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
प्रसाधनं गर्भनिष्क्रमणयोग्यता		इन्दुः	११	२८
प्रसाधनं പെറന്ന്മാറിരിക്ക	पाठ्यम्		१२	,,
सा गर्भिणी ... आ प्रसवात्		अरुणः	१५	,,
एनां ब्रूयाच्च ... कुरुष्व	संग्रहः		२४	,,
अथ प्रसूतमात्राया ... विधुनुयात्	,,		१५	३०
अन्या स्त्री ... आहन्यात्		हाटकः	१८	,,
पार्ष्ण्या ... पीडयेत्	संग्रहः		१९	,,
,,		असङ्गरवः	२२	,,
वेण्याङ्गुल्या वा ... स्पृशेत्	संग्रहः		२४	,,
बिल्वं वारिणा ... आसवः		हाटकः	९	३१
भूर्जपत्र ... कुलत्थरसेन वा	संग्रहः		१०	,,
कुष्ठैलाकल्कं .... पिचुं ग्राहयेत्			१५	,,
शाल्मलीपिच्छया ... हरेत्	संग्रहः		१५	३२
प्रजातायाश्चेद् ... पिबेत्	,,		४	३३
प्रजातायाः ... पिबेत्		इन्दुः	६	,,
अष्टाभिर्यामैः ... महती		अरुणदत्तः	१७	,,
महतीं मात्रां ... इत्यर्थः		असङ्गरवः	१९	,,
अहःपरिणामिनीं ... पाययेत्	संग्रहः		२१	,,
पीतवत्याश्च ... अनवकाशत्वात्	,,		१५	३४
स्नेहे ... परिहाराय		इन्दुः	१७	,,
प्राक् स्नेहयवागू ... परिषेचयेत्	संग्रहः		५	३५
जीवनीय ... उपाचरेत्	,,		८	,,
क्वथितं च तोयं पाययेत्	,,		९	,,
एवमध्यर्ध ... इत्येके	,,		२५	,,
सार्धान्मासाद् ... निवृत्तिः		इन्दुः	२	३६
पिचुनक्तकं ഉണിമുഠി	पाठ्यम्		७	३७
सहस्रधौतेन ... प्रदिह्यात्	संग्रहः		१४	,,
सहस्रधौतसर्पिषा ... स्त्यानीक्रियते		इन्दुः	१५	,,
बलातिबला ... जाङ्गलरसेन वा	संग्रहः		१६	,,
शतधौतेन ... अवगाहयेत्		हाटकः	२०	,,
क्षीरघृतं ... लिह्यात्		,,	६	३८
क्षीरमेव ... क्षीरघृतम्		इन्दुः	७	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
द्रव्यादष्टगुणं ... अयं विधिः	तन्त्रान्तरम्		१४	३८
कान्तादिभिः ... मतुबर्थः		सारकृत्	१७	,,
रक्तपित्त ... प्रयुञ्जीत	संग्रहः		२४	,,
असम्पूर्ण ... विरुद्धोपक्रमत्वात्	,,		९	३९
प्रथमान्यासात् ... सुशक्यते		इन्दुः	११	,,
तत्र रूक्ष ... प्रागुपवासम्	संग्रहः		३	४०
तत्रामान्वये ... पूर्वमुपवासः		इन्दुः	४	,,
आमे जिते ... उपयुञ्जीत		इन्दुः	११	,,
यस्याः पुनः ... प्रसूयेत	संग्रहः		२४	४२
यस्याः पुनः ... प्रसूयेत		इन्दुः	८	४३
तयोः ... गर्भवृद्धिकरः	संग्रहः		७	४४
बृंहणादि ... घृतादिभिस्तृप्तिः		हाटकः	८	,,
आमगर्भान् .. खादयेत्		,,	१४	,,
अस्य ... तन्त्रकृतोक्तम्		अरुणः	२५	,,
यस्याः पुनः ... लीनमित्याहुः	संग्रहः		२	४५
लीनो नाम ... लीनो न स्पन्दते		इन्दुः	३	,,
तत्र श्येनोत्क्रोश ... भोजयेत्	संग्रहः		७	,,
सक्तून् वा ... पाययेत्	,,		१०	,,
मेद्यमांसोपदंशं ... पाययेत्	,,		१२	,,
तैलेन ... अभ्यज्यात्	,,		१४	,,
योग्यैरिति योगवस्तिभिः	पाठ्यम्		४	४६
यस्याः पुनः ... कर्मणा	संग्रहः		१६	,,
गुडादिकं पिष्ट्वा ... लेपयेत्		हाटकः	६	४७
न तु क्षणमपि ... हन्यात्	संग्रहः		१८	,,
तं तु गर्भं ... मूढगर्भमित्याहुः	,,		२१	,,
न त्वतः ... अश्मरीप्रभृतीनि	,,		२३	,,
आञ्छन ... उपरि क्षेपः		सारकृत्	१३	४८
आञ्छनं ഉഴിക ... നിത്തിക്കലുക്കക	पाठ्यम्		१६	,,
त्रिविधः सङ्गो ... जघने वा	संग्रहः		१८	४९
अभिन्न ... कर्षेत्		अरुणः	२५	,,
अंससक्तस्य ... छित्वा	संग्रहः		८	५०
दृतेरिवात्मातस्य ... आहरेत्	,,		११	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
न तु क्षणमपि ... क्षिपन्	संग्रहः		१४	५१
शल्यभूतं ... हन्यादिति संबन्धः		इन्दुः	१६	,,
दोषस्य रक्तपिच्छादेः		,,	५	५३
रसो निर्यासः सर्जरसः	पाठ्यम्		२	५५
यवकोलकुलत्थानां .... नोदितम्		अरुणदत्त	८	,,
यवकोलकुलत्थ ... भागः	संग्रहः		१०	,,
गर्भस्य जन्मकाले ... शिशुमुद्धरेत्		इन्दुः	४	५६
वस्तिद्वारे ... सम्बन्धः		पाठ्यकारः	७	,,
मालुकपर्णम्		इन्दुः	२२	,,
अश्मन्तकं അർപ്പൂളി	पाठ्यम्		,,	,,
मधुपर्णी അടകൊതിയൻപാല	,,		४	५७
यदेव च ... तज्जननीमुपेक्षेरन्	संग्रहः		१३	५८
विपरीतैः .... किमुत्तरं दद्यात्		इन्दुः	२०	,,
वातेन .... हरेयुरोजः		हाटकः	८	५९
अङ्गप्रत्यङ्ग ... अङ्गविभागिकम्		सारकृत्	३	६०
सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म ... विभागमाह	पाठ्यम्		५	६०
शरीरं नाम ... क्षीरसर्पिषोरुपयोगः	आगमः		७	,,
अन्तराधिः कटीजत्र्वोर्मध्यम्		हाटकः	२	,,
आकण्ठमूलात् ... अन्तराधिः		इन्दुः	,,	,,
आधीयन्ते ... सोऽन्तराधिः		अरुणः	७	,,
यस्मिन्नाधीयन्ते ... सोऽन्तराधिः		सारकृत्	८	,,
सकलमपि ... प्रत्यङ्गानि	संग्रहः		११	६१
भौतिकत्वं ... गुणवर्णना		सारकृत्	१९	,,
एकस्यैव ... परे पञ्च धातवः		हृद्याकारः	६	६२
एकस्य गुणस्य ... वृद्ध्यान्वयः		हाटकः	१६	,,
एकगुणवृद्धिः परे परे	आगमः		२३	,,
तेषु महाभूतेषु ... विभागः		हाटकः	८	६३
वायव्यानि ... लाघवं च	संग्रहः		१३	,,
आग्नेयानि ... शौर्यं च	,,		१६	,,
आम्भसानि स्नेहनं च	,,		२१	,,
पार्थिवानि ... गौरवं च	,,		२४	,,

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
मातृज .... मुद्धित्यादिना		हाटकः	५	६४
तेषु मातृजानि ... गुदादीनि	संग्रहः		९	,,
भौतिकानाम् .... कर्मणेति		हाटकः	२४	,,
आत्मजानि .... आत्मज्ञानानि	संग्रहः		९	६५
यत्तु देहिनो ... तत्सात्म्यम्		हाटकः	२०	,,
आस्तिक्यमस्ति परलोक इति ज्ञानम्		,,	१८	६६
वाय्वाकाश ... श्लेष्मा	सुश्रुतम्		२४	,,
शीतोष्ण ... अनलसंहतः	आयुर्वेदावतारः		२५	,,
अधुना ... भूतमयो देहः		अरुणः	४	६७
अधुना ... भूतमयो देहः	सारकृत्		६	,,
इत्येवं ... विकृतिभेदाश्च	संग्रहः		१८	,,
तत्र तस्मिन् ... प्रजायन्ते		हाटकः	२४	,,
तत्र देहे ... वर्तन्ते		इन्दुः	४	६८
भासिनी ... दुश्चिकित्स्यतमानि च	परतन्त्रम्		७	,,
आद्या मांसधरा ... वर्तयत्यपि			१३	६९
धातूनां ... एवं सप्त		हाटकः	९	७०
मेदो हि ... महत्सु च			२२	,,
कलाः खल्वपि ... विद्याद्भिषग्वरः		सुश्रुतः	४	७१
यस्तु ... शुक्लं प्रवर्तयन्ति	संग्रहः		७	७२
धात्वाशयेत्यादि ... प्रवर्तयति		इन्दुः	१	७३
धात्वाशयान्तर ... विपक्वः		पाठ्यकारः	१५	,,
असृगाद्याशयाः ... वर्तन्ते सप्त		इन्दुः	१०	७४
रक्तस्याद्यः ... शब्देनोच्यते		अरुणदत्तः	११	,,
अष्टमो गर्भाशयः ... मध्ये भवति		इन्दुः	१७	,,
कफरक्तप्रसादात् ... चाशयः		अरुणः	३	७५
तेषु सप्तसु ... क्लोम च	संग्रहः		१६	,,
तेषु चाशयेषु ... सक्तः		इन्दुः	२३	,,
कफरक्त ... वृषणौ	संग्रहः		२	७६
कफादिवहानि ... अनुप्रवेशः		इन्दुः	१३	,,
महाभूतानां ... जातानि	तन्त्रान्तरम्		२	७७
दश प्राणायतनानि ... कण्ठः		हाटकः	१०	,,
दश ... रक्तं च	संग्रहः		१२	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
प्राणानामायतनानि मूर्धादीनि		इन्दुः	१३	७७
सिरास्नायु ... षोडश	तन्त्रान्तरम्		२२	,,
एकैकत्रेति ... चत्वारि		इन्दुः	२४	,,
हस्तयोर्द्वे ... षोडश	तन्त्रान्तरम्		३	७८
करयोर्द्वौ ... षट् कूर्चाः	,,		८	,,
सीवन्यः ... मूर्धनि	,,		१४	,,
पृष्ठवंशं ... द्वे च			१८	,,
गुल्फे ... चतुर्दश			२३	,,
सीमन्ताः ... सङ्घातवत्			२	७९
षोडश कण्डराः ... अष्टादश	संग्रहः		३	,,
अस्थ्नां शतानि ... आकृतीनि च			१५	,,
त्रीणि ... पञ्चविधान्यस्थीनि	संग्रहः		२०	८०
प्रत्येकं शाखायां ... मृदूनि		इन्दुः	९	८१
तेषु पञ्चविधेषु ... अष्टविधाः	संग्रहः		३	८२
तेषां प्रत्येकं ... शतद्वयमुक्तम्		इन्दुः	१५	,,
संख्यायन्ते ... इति स्मृताः		अरुणः	४	८३
स्नायुपेशी ... नोच्यते	संग्रहः		४	८४
तत्र शाखासु ... पृथूनि	,,		२४	,,
प्रतानवन्ति .... कण्डरासंज्ञाः		इन्दुः	१	८५
तैरेतैः ... रक्षेत्	संग्रहः		२	,,
न ह्यस्थीनि ... देहिनः			५	,,
यः स्नावानि ... भवति	संग्रहः		९	,,
तासां चत्वारि ... विंशतिरूरौ	,,		१०	,,
अङ्गुलीषु ... शेषासु शाखासु		इन्दुः	१४	,,
एका मेढ्रे ... भवन्ति		,,	२२	,,
अंसाक्षकोपरितः ... कर्णेषु च	संग्रहः		२	८६
स्त्रीणां तु ... तिस्रः पेश्यः	,,		१०	,,
द्वे अभ्यन्तरे ... गर्भशय्या		इन्दुः	१४	,,
पुरुषाणां ... तन्त्रविदो विदुः	तन्त्रान्तरम्		२०	,,
एताभिर्हि ... असंख्येयान्येव	संग्रहः		४	८७
ताभिः ... असंख्येयानि		इन्दुः	११	,,
सप्तशतानि ... अनुगृह्यते च		सुश्रुतः	१९	८८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
सिरास्तु ... सप्तशतानि भवन्ति	संग्रहः		२०	८८
सिराणामपि ... सूचयितुम्	पाठ्यम्		२४	,,
रोमराजीं ... एवं चतस्रः		सारकृत्	६	९०
चतुर्विंशतिः ... चतस्रः	संग्रहः		७	,,
पृष्ठे चतस्रः ... द्वे द्वे		इन्दुः	९	,,
मेहनस्योपरि ... एवं चतस्रः		हाटकः	११	,,
हनुसम्बन्धिनः ... कर्मणी सिरे		अरुणदत्तः	६	९१
ललाटे ... न गण्यन्ते		इन्दुः	५	९२
नासानेत्र ... भवन्तीत्यर्थः	पाठ्यम्		६	,,
कर्णयोः ... न गण्यन्ते		इन्दुः	१६	,,
बहुभिरनभिव्यक्ताः		इन्दुः हाटकः	९	९३
यदा वायुस्तु ... सर्ववहाप्यतः	सुश्रुतम्		१	९४
किंलक्षणाः ... तत्रेत्यादि		अरुणदत्तः	१२	९५
अत्र तु ... संसृष्टमित्यादि		इन्दुः	२५	,,
रोहिण्यो लोहितवर्णाः		,,	९	९६
रोहिण्यः कनकवर्णाः	पाठ्यम्		,,	,,
धमन्यो विशिष्टाः सिराः		इन्दुः	१५	,,
स्रोतोविशेषाः		सारकृत् अरुणदत्तः	१६	,,
धमन्यस्तु ... बहुधा भवन्ति	संग्रहः		१	९७
धमन्यो ... बहुधा भवन्ति		इन्दुः	१५	,,
नासादि ... इत्यधिकं त्रिकम्		हाटकः	१८	९८
इडापिङ्गला ... तर्कगम्याः	पाठ्यम्		९	९९
तत्र प्राण ... तृष्णोक्तमौषधम्	संग्रहः		१०	,,
तत्रेति ... तमोदर्शनप्रतिपत्तिः		इन्दुः	१५	,,
अन्नवाहिनां ... अवगच्छेत्	संग्रहः		२१	,,
अन्नवाहिनां ... द्वारमित्यर्थः		इन्दुः	१	१००
रसवाहिनां ... रोमकूपाश्च	संग्रहः		४	,,
स्रोतसामेव ... अतिचिन्तनात्	,,		९	,,
अतिप्रवृत्तिः ... दुष्टेर्लक्षणम्		अरुणः	३	,,
रसः ... नीयते		हाटकः	१७	१०१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
स्रोतसां व्यथे ... व्रणप्रतिषेधेन		इन्दुः	३	१०२
तेषां हि ... अग्निदोषात्	संग्रहः		१३	,,
तेषां सर्वेषां ... अग्निदोषात्		इन्दुः	१४	,,
तत्र पित्तविशेषः ... अग्निः	संग्रहः		२४	,,
अन्ये पुनः ... इत्याहुः		इन्दुः	१	१०३
ओजः ... तदुच्यते		अरुणदत्तः	१३	,,
नाभिस्तनान्तरे ... इति स्मृतः	तन्त्रान्तरम्		१६	१०५
तदन्नं ... फेनसम्भवः		इन्दुः	२१	१०६
विदाहात् ... यातम्		हाटकः	५	१०७
षड्रसत्वे ... स्वभावः		,,	१२	,,
नन्वामाशयस्थेन .... अनुपपन्नम्		,,	३	०८
एवं जाठरस्य ... अभिधातुमाह		अरुणः	११	,,
अनु ... योज्यम्		हाटकः	२१	,,
अनुशब्दः ... सह पचन्ति		अस्सङ्कुरवः	२४	,,
गुणशब्दोऽवयववाची		इन्दुः	१९	१०९
ननु पृथिव्यादि ... प्राप्नोति			२०	,,
तच्छरीरगतं ... प्राप्नोति			५	११०
एते ... पञ्चाग्निशतानि			६	,,
एवं ... अभिनिर्वर्तते	संग्रहः		१२	,,
जाठरेणाग्निना ... पचन्ति हि	सौश्रुतं		१५	१११
आहारसारेण ... परिणमति		हाटकः	१०	११२
ननु रसाद् ... भवति		सारकृत्	३	११३
रसात्परिणतात् ... योज्यम्	टिप्पणम्		९	,,
अथ .... मेति	आग्निवेश्यम्		१३	,,
स्थूलस्य ... धातवः		मुनिः	२३	११४
मेदोमांसाति ... स्थूल उच्यते		,,	२६	,,
ननु क्रमपरिणाम ... न्याय्यः		अरुणदत्तः	८	११५
तत्राहाररसो ... पुष्णाति	अष्टाङ्गसंग्रहः		१७	,,
तत्रेत्यादिना ... प्राणयन्		इन्दुः	२०	,,
रसाद्रक्तं ... निम्नमिवोदकम्	चरकसंहिता	दृढबलः	२	११६
शुक्राद् गर्भः ... तन्त्रकृतः		पाठ्यकारः	६	११७
रसस्य सारो ... गर्भमेवामनन्ति	संग्रहः		२१	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
कर्णादि .... गर्भ इत्यामनन्ति		इन्दुः	४	११८
ननु पूर्वं .... परं स्मृतम्	टिप्पणम्		८	,,
तद्वदोजोऽपि .... ओजसः	संग्रहः		१६	,,
धातूनां .... धातुस्नेहः		हाटकः	६	११९
अन्ये तु .... प्रतिपद्यन्ते	संग्रहः		१६	,,
य एवाहार .... धातुसम्भवः		इन्दुः	२१	,,
पाकक्रमः .... ग्रहणम्		हाटकः	१०	१२०
आदिशब्दात् .... ग्रहणम्		अस्सद्गुरवः	१२	,,
आहारोऽग्रतनो .... धातवः		पराशरः	१९	,,
अष्टादश .... मासवृद्धिविधौ यतः	सौश्रुतम्		२	१२१
सूक्ष्माः केश .... कल्पते			६	,,
स्त्री पुरुषो वा .... मासे	आग्निवेश्यम्		९	,,
रसे गति .... कालसंख्यया			१४	,,
अन्नं रसादि .... सन्ततेत्यादिना		हाटकः	१९	,,
ननु चैकस्मिन् .... वृष्यादीनीत्यादि		इन्दुः	६	१२२
इदानीं .... वृष्यादीनीति		सारकृत्	८	,,
अहोरात्र .... प्रायोग्रहणम्		इन्दुः	१९	,,
ननु सारस्तु .... अवस्थावशात्		हाटकः	२१	,,
मासेनाहाररस .... तर्पयति		सुश्रुतः	२	१२३
धातूनां वर्धनो रसः	हिरण्याक्षीयम्		७	,,
अष्टादश .... विधौ यतः			११	,,
मासे .... शुक्रतामेति	आग्निवेश्यम्		१३	,,
पुष्यन्ति .... ओजांसि	आगमः		२७	,,
यथा हि पुंसां .... निश्चयः			२६	१२४
यथा पुरुषाणां जन्यन्ते	भारद्वाजीयम्		२	१२५
ननु मासेन .... अभिव्यक्तो भवति		सारकृत्	१६	,,
इत्यनेन .... परिभाषितम्		हाटकः	१२	१२७
यस्माज्जठरानल .... बलीयान्		,,	१	१२८
अग्निमूलं .... हि जीवितम्			७	,,
पूर्वोक्तमग्नेः .... इत्यादिना		हाटकः	११	,,
स एव .... अत्यग्निर्भवति	संग्रहः		५	१२९
यामैश्चतुर्भिः .... अवचारयेत्	,,		१०	,,

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम
सत्त्वं मनः	टिप्पणम्		२२	१२९
ऊर्जस्कर ... वाजीकरणोक्ताः		हाटकः	६	१३०
ऊर्जस्कर ... वाजीकरणानि च	टिप्पणम्		७	"
देशतोऽपि ... इत्यादिना	"		११	"
बहुलवारि ... आनूपः	"		१५	"
भूमिलक्षणं .... परिमाणमाह		अरुणदत्तः	२२	"
एवं परिसंख्याताः .... प्रवृद्धिः	संग्रहः		२५	"
शरीरे मूर्ताः .... विज्ञेया		इन्दुः	६	१३१
उभय .... प्रसादात्मकम्	संग्रहः		१९	"
उभयं .... संभवति		इन्दुः	"	"
समधातोः .... लक्षणैर्विद्यात्	टिप्पणम्		८	१३२
समधातोः .... स्मृत्यादींश्च	संग्रहः		११	"
इदं यथोक्तं .... संबन्धः		इन्दुः	१३	"
शरीरविचारणं .... उच्यन्ते		"	२१	"
सप्त प्रकृतयो .... जायते	संग्रहः		१०	१३३
वातादिभिः .... पुरुषस्यापि		इन्दुः	१४	"
द्विधा वातादयः .... वृद्धिभाजः	संग्रहः		२०	"
ये तु .... महतः		इन्दुः	१	१३४
अशीतिर्वातजाः .... श्लेष्मजाश्च			२३	"
सशब्दसन्धिगामी	संग्रहः		१२	१३६
दुर्भगः	"		१५	"
किञ्चिदुन्मिषितदुर्मुखसुतः	"		१९	"
प्रसुतश्च .... भवति		इन्दुः	२०	"
प्रोद्बद्धे .... येषाम्		"	२४	"
अनूकशब्देन .... कथ्यते	पाठ्यम्		१	१३७
तीव्रतृष्णा .... शोषणात्		हाटकः	४	१३८
पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रः	संग्रहः		६	"
द्विषतां .... भवति		इन्दुः	१२	"
सन्धिबन्धाश्च .... यस्य		अरुणदत्तः	१७	"
दुर्भगः	संग्रहः		१८	"
अल्पशुक्रव्यवायापत्यः	"		१९	"
अल्प .... अपत्यश्च		इन्दुः	"	"

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
शीघ्र .... पिपासः	संग्रहः		२१	१३८
शीघ्राणि .... मांसाङ्कुरः		इन्दुः	२२	,,
स्वादुतिक्त .... भवति	संग्रहः		२४	,,
स्वाद्वादि .... उपशेते		इन्दुः	१५	,,
प्रियङ्ग्वाद्यन्यतमवर्णः	टिप्पणम्		२५	१४०
सिंहमृदङ्गघनघोषः	संग्रहः		५	१४१
അഭിഘ്യോഗം മങ്ങാപാട്	पाठ्यम्		६	,,
कटुतिक्तः .... भवति	संग्रहः		८	,,
कार्यप्रान्तवित्		इन्दुः	१४	,,
श्रद्धा विद्यते यस्य .... स स्मृतः		,,	१६	,,
दीर्घसूत्री .... कृतज्ञः		पाठ्यकारः	२२	,,
शोभनो भगो .... इतीरणा		इन्दुः	२५	,,
उभयलक्षण .... विहितेन च	संग्रहः		१९	१४२
संसर्ग .... विधानेन च		इन्दुः	२४	,,
समसर्वरसं .... प्रशस्यते		मुनिः	३	१४४
दोषवच्च ... अन्ववेक्षेत	संग्रहः		४	,,
न केवलं ... अन्ववेक्षेत		इन्दुः	१२	,,
वयस्तु ... धातुक्षयश्च	संग्रहः		२१	१४५
तत्र बालं ... वातोद्रेकात्		इन्दुः	१	१४६
कर्णौ ... कर्ण ചെവി		पाठ्यकारः	२३	१४७
कर्णावग्रतो ... विस्तीर्णौ	टिप्पणम्		२६	,,
प्रतिष्ठितं भूमौ प्रतिष्ठितम्		हाटकः	२१	१४८
क्षेत्रमिति .... पर्यायः		पाठ्यकारः	१३	१४९
क्षेत्रमिव ... शब्दस्यार्थः		अरुणदत्तः	१५	,,
उत्तरोत्तरं ... सुक्षेत्रम्		सारकृत्	२२	,,
उत्तरोत्तर ... वर्धमानम्		इन्दुः	३	१५०
बाल्यं वृद्धिः ... मनुष्याः	संग्रहः		१२	,,
क्रमाद् ... सन्ति		इन्दुः	१५	,,
प्रशस्तलक्षणं ... रक्तादीनि		सारकृत्	२५	,,
साराण्यष्टौ ... गजसिंहे	संग्रहः		५	१५१
सहजादि ... अल्पबलः		इन्दुः	८	,,
तद्विपरीतः ... मध्यगुरुः	संग्रहः		२२	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
यस्त्वविद्यमान ... मध्यो भवति		इन्दुः	२३	१५१
पादाङ्गुष्ठ ... शुष्यदिष्टं शरीरं	संग्रहः		३	१५२
आयामो ... अवयवमिष्टम्		इन्दुः	२२	,,
यस्तु राजसः ... दुःखं सेवते		,,	२६	१५३
तामसो ... सेवते		अस्मद्गुरवः	५	१५४
अनुत्सेकं ... मूढत्वात्		हाटकः	६	,,
पुण्यायुर्वृद्धि .... दानेत्यादिना		सारकृत्	२४	,,
अङ्गविभागाद् ... निर्देशः			५	१५५
सतोत्तरं ... तेषां पक्षः		पाठ्यकारः	१२	,,
इदानीमेषां ... कथयितुमाह		अरुणदत्तः	६	१५६
अङ्गुष्ठाङ्गुल्योः ... मरणम्	संग्रहः		१८	,,
क्षिप्रस्य ... भवतः	,,		२१	,,
कूर्चः ... इत्यनुवर्तते		इन्दुः	२२	,,
पादजङ्घयोः .... षण्डता च	संग्रहः		४	१५७
जङ्घान्तरे ... यतितव्यम्		अरुणदत्तः	६	,,
पार्ष्णिं प्रति ... मरणम्	संग्रहः		१०	,,
जानुनः ... सक्थिता च	,,		२१	,,
आणिरपि ... वर्तते		इन्दुः	२३	,,
उर्व्याः ... पक्षाघातः	संग्रहः		३	१५८
खञ्जो ... विकृतकरः		इन्दुः	१९	,,
वातवर्चो ... सद्योमरणम्	संग्रहः		७	,,
पक्वामाशय ... मरणम्	,,		४	१६०
कोष्ठवक्षसोः ... सद्योमरणम्	,,		१३	,,
स्तनयोः ... मरणम्	,,		२१	,,
अपस्तम्भं .... മാവിലാക്കഴൽ	पाठ्यम्		१	१६१
अंसकूटयोः ... मरणम्	संग्रहः		११	,,
अंसपार्श्वे ... रक्ते		इन्दुः	१३	,,
पृष्ठवंशं ... मर्मणी	संग्रहः		२३	,,
जघनस्य ... कुकुन्दरे		हाटकः	५	१६२
मूत्रादीनां ... आच्छादनौ		अरुणदत्तः	१४	,,
जघन ... मर्मणी		हाटकः	२	१६३
पार्श्वान्तर ... मरणम्	संग्रहः		५	,,

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
पार्श्वान्तर ... भवतः		इन्दुः	६	१६३
स्तनमूलयोः ... मर्मणी		हाटकः	१३	"
स्तनमूलयोः ... मरणम्	संग्रहः		१५	"
पूर्वोक्तयोः ... मर्मणी		इन्दुः	१६	"
ग्रीवाबाहु ... स्तब्धबाहुता	संग्रहः		६	१६४
अंसौ ग्रीवादि ... बन्धनार्थौ		इन्दुः	७	"
स्वरनाशो मूकता		हाटकः इन्दुः	२१	"
कण्ठनालीम् ... भवति	संग्रहः		२२	"
ग्रीवामुभयतः ... सद्योमरणम्	"		२	१६५
घ्राणस्रोतसोः ... भवति		इन्दुः	१७	"
भ्रुवोः ... पुच्छान्तयोरधः		"	२३	"
भ्रुवोः ... दृष्ट्युपघातो वा	संग्रहः		६	१६६
भ्रुवोः ... उपघातमात्रं दृष्टेः		इन्दुः	९	"
सशल्योऽपि ... जीवति		"	२१	"
जिह्वादि ... जहाति		हाटकः	५	१६७
जिह्वादीनां खानि सिरा इत्यर्थः		असद्गुरवः	७	"
जिह्वाघ्राण ... सद्योमरणम्	संग्रहः		८	"
जिह्वादि ... मरणम्		इन्दुः	१०	"
पञ्च सन्धयः ... नाशैर्मरणम्	संग्रहः		१८	"
पञ्च शिरसि ... ऋजुसन्धिः		इन्दुः	१९	"
अन्तर्मस्तकं .... अन्वर्थसंज्ञः		हाटकः	३	१६८
रोमावर्त इति चिह्नम्		असद्गुरवः	५	"
मस्तकाभ्यन्तरतः .... मरणं भवति	संग्रहः		६	"
अन्तर्मस्तकं .... अधिपत्याख्यः		इन्दुः	८	"
सामान्यलक्षणं .... स्पन्दनम्	संग्रहः		२२	"
सामान्य .... अनेकरूपम्		इन्दुः	२३	"
सामान्येनैव .... लक्षणम्	संग्रहः		२४	"
सामान्येनैव ... अनवबोधः		इन्दुः	२७	"
मांसेत्यादिना .... प्रकारतामाह		सारकृत्	६	१६९
तत्पुनः .... भिद्यन्ते	संग्रहः	"	२४	"
तत्पुनर्मर्म .... पञ्चधा मर्माणि		इन्दुः	१	१७०

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
प्राणायतन .... मतम्		हाटकः	९	१७०
दश मांसमर्माणि .... स्तनरोहिते		अरुणदत्तः	१६	,,
वस्तु अणवस्तु त्वङ्मांसादि	पाठ्यम्		१३	१७३
तानि च .... पञ्चप्रकाराणि		इन्दुः	२१	,,
गुदवस्ति .... सप्तरात्राभ्यन्तरःकालः	संग्रहः		२	१७४
सौम्याग्नेयत्वात् .... कदाचिदाशु	,,		१५	,,
विशल्यघ्नत्वे .... तत्रेत्यादि		हाटकः	२१	,,
उत्क्षेपौ .... जीवति	संग्रहः		२	१७५
त्रीणि विशल्यघ्नानि .... त्रीणि		इन्दुः	४	,,
सोमो हि .... धारयति	संग्रहः		१६	,,
कूर्चशिरो .... संश्लेषाः	,,		२२	,,
अन्ये त्वाचार्याः .... अम्बुजन्मादौ		इन्दुः	३	१७६
इदानीं मर्मणां .... तेषामित्यादि		अरुणदत्तः	१७	,,
प्राणघातिनि .... सम्बध्यते		पाठ्यकारः	३	१७९
अमर्मविद्धो .... भिषक्	संग्रहः		६	,,
न केवलं .... न लभते		इन्दुः	१२	,,
प्रक्रान्ताश्चिकित्सितुमारब्धाः		,,	१	१८०
विक्षिप्यते भृशं .... समश्नुते	संग्रहः		३	,,
मर्माणि स्मृति .... विकृतिज्ञानमुच्यते		सारकृत्	९	१८१
मर्मविभागानन्तरं .... आरम्भः		हाटकः	११	,,
शरीरमाधानात् .... आरम्भः		इन्दुः	१४	,,
मर्मविद्धे .... रिष्टमाह		पाठ्यकारः	१६	,,
बहुदृष्टान्तकथनेन .... मरणम्		सारकृत्	२३	,,
ध्रुवं हि .... निवार्यते		सुश्रुतः	२	१८२
प्रोक्तेषु .... पाटलादौ			४	,,
ध्रुवं स्थायिरिष्टं			५	,,
पुष्पं यथा .... नाशोऽस्ति	चरकम्		१३	,,
अनैपुणाद् .... रिष्टावगमः		हाटकः	७	१८३
स्थायिनो .... समवर्तिनः		,,	२३	,,
रूपं गौरादिवर्णविशेषः		अरुणदत्तः	७	१८४
चक्षुस्तामरस .... स्पर्धते	नागानन्दम्		१०	१८५
उद्भ्रान्तदर्शने मिथ्याविषयदर्शने		हाटकः	१६	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
यस्याधो .... जम्बूफलनिभौ	संग्रहः		१०	१८६
रसग्रहणाशक्ताः		हाटकः	१८	„
पृष्ठं तु .... न शक्नोति		हाटकः	३	१८७
उत्सिक्तं स्तब्धमन्तःप्रविष्टम्		सारकृत्	१२	„
स्तब्धमुष्कः प्रविष्टमेहनश्च	सौश्रुतम्		१४	„
वस्तिशीर्षं वस्तूपरिभागम्	पाठ्यम्		२६	„
उपमाने .... विनिवर्तते		भाष्यकृत्	४	१८८
यस्य गोमय .... जीवितम्	संग्रहः		१३	„
नवा अपूर्वा .... प्रतिपादयितुम्		हाटकः	२४	„
सीमन्ता .... सीमन्तावर्तकाः		अरुणदत्तः	१	१८९
शरीरे .... मरणाय		इन्दुः	२५	„
दाहं प्राप्नोति		„	२६	१९०
निष्ठ्यूतं मुखास्रावः		„	६	१९१
निष्ठ्यूतं ഉണ്ണിയുടെ°	पाठ्यम्		८	„
आकाशं .... मेदिन्यामित्यर्थः		सारकृत्	१६	„
यस्य दर्शनम् .... क्षयमादिशेत्		भेडः	२६	„
घनीभूतं .... नश्यति		इन्दुः	२८	„
लाञ्छनमिन्दोश्चिह्नं शशः		„	७	१९२
इत्युक्तं लक्षणं .... मरणमृच्छति	चरकम्		१०	„
घनीभूतम् .... अधःसमीपे	पाठ्यम्		२१	„
तटित्वतः .... यो नरः	सौश्रुतम्		३	१९३
अरुन्धतीं .... परम्			५	१९४
असितोऽपि .... संबन्धः		इन्दुः	१६	„
विधिपूर्वकः .... यो जानाति		„	१४	१९५
अयुक्त्या .... रोगवृद्धिम्		हाटकः	४	१९६
अपस्वरम् .... वर्जयेद् वैद्यः		„	११	„
आत्मनो मरणं .... वर्जयेत्		इन्दुः	१३	„
श्रोतारं .... प्रष्टारमित्यर्थः		पाठ्यकारः	१५	„
समसंस्थाने .... प्रभाविवृत्तिः		हाटकः	४	१९७
समं संस्थानं .... विवृत्तिः	टिप्पणम्		९	„
संस्थानं .... प्रभा ഒളി	पाठ्यम्		१३	„
आतपादर्श .... वृते		पाठ्यकारः	१९	„

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
शरीरसंस्थान .... भूतात्मिका		हाटकः	२४	१९७
तं समाप्तायुषं ....' कारणान्तरजा		”	१२	१९८
लक्ष्यमादर्शादि	पाठ्यम्		१४	”
कन्यका आकृतिः	”		१८	”
यस्य दृष्टौ .... स परासुः	संग्रहः		”	”
यस्य दर्पणादौ .... मृतकल्पः		इन्दुः	२०	”
नभो मारुत .... फलभावस्य		हाटकः	२३	१९९
वर्णमाक्रामति .... प्रभावात्		”	२०	२००
छाया .... प्रभवैव च			३	२०१
छाया .... चिह्नयन्ति			११	”
निकषन् .... उच्यते		सारकृत्	१५	”
परितास्यति वैक्लव्यं याति		इन्दुः	२	२०२
आकुञ्च्य		”	७	”
प्रपाणिकः അങ്ങൈക			८	”
प्रपाणिकः कूर्परबणिबन्धान्तरम्		इन्दुः	”	”
विकरोति नानाकरोति		सारकृत्	१८	”
अहास्ये .... हास्यहासी		इन्दुः	२१	”
अभिभवति		अरुणदत्तः	३	२०३
अणुज्योतिः .... प्रतीतिः		पाठ्यकारः	१२	”
अणुज्योतिरतिस्वल्पप्रकाशः		इन्दुः	१३	”
अनेकाग्रो विक्षिप्तचित्तः		”	१४	”
दुश्छायोऽन्यवर्णच्छायः		हाटकः	१५	”
दुश्छायो निन्दितकान्तिः		सारकृत्	१६	”
सदा कारणं विनैवंविधः		इन्दुः	१७	”
प्रेताकृतिरुदीर्यते उच्यते		”	२४	२०४
तैर्भावैः .... यस्यासावरतिः		”	५	२०५
यस्य कारणं विना .... विनश्यति		हाटकः	११	”
ज्वरो निहन्ति .... विकृतिमाह		पाठ्यकारः	२०	”
अन्तर्वेगः		इन्दुः	२२	”
दीर्घवासरानुबन्धी		हाटकः	२३	”
दैर्घरात्रिको बहुकालप्ररूढः		इन्दुः	२४	”
दीर्घा हि ... योजनम्			२६	”

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
अपराह्णे ···· संबन्धः		इन्दुः	५	२०६
बलिभिः ···· इन्द्रियनाशनः		"	७	"
कण्ठादिषु ···· संगच्छत्		इन्दुः	२२	"
वाससो ···· निहन्ति		"	५	२०७
वाससः ···· निर्गमनान्मृत्युः		हाटकः	६	"
वृद्धोऽतिगतवयास्तं कर्म		इन्दुः	१०	"
मांसधावनं ····	पाठ्यम्		३	२०८
शीर्णाः पायुर्वलयश्च यस्य तं		इन्दुः	१४	"
मुक्तनालं स्रस्तगुदबन्धम्		"	१६	"
सह ···· अतीसारः		"	१९	"
कर्बुरः प्रस्रवन् धातून्		पाठ्यकारः	२०	"
ताश्च पिटकाः ···· घ्नन्ति		इन्दुः	७	२०९
उपस्थं मेढ्रं		"	१९	"
दर्शनं नयनं		हाटकः	२२	"
स्रवन् हन्ति		इन्दुः	७	२१०
अन्तो मरणं		"	१३	"
यस्य देहो ···· पृथग्भावः		"	२२	"
उदरी ···· तिष्ठति	संग्रहः		२	२११
वातेन व्याधिरित्युच्यते		पाठ्यकारः	२३	"
अष्ठीलेव ···· वाताष्ठीला		इन्दुः	१३	२१२
नाभिगुदयोः ···· जीवितम्		इन्दुः }	४	२१३
		हाटकः }	९	"
लेपज्वरः शीतज्वरः	टिप्पणम्		२४	"
लेपो मुखस्योपलेपः		इन्दुः	"	"
गोसर्गे प्रातः	पाठ्यम्		२५	"
गोसर्गो ···· इति यावत्		इन्दुः	"	"
पुत्र वीक्षस्व ···· भविष्यति		वाल्मीकिः	६	२१४
मसूरविदलं मसूरदलम्		इन्दुः	१८	"
अन्तर्वक्त्रा मध्यनिम्नाः		हाटकः इन्दुः }	१९	"
अन्तर्वक्त्रा मुखहीनाः	पाठ्यम्		२०	"
" "	टिप्पणम्		"	"

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
किणः करादौ .... ग्रन्थिः		इन्दुः	२१	२१४
पूर्णं प्रकृतिस्थं	टिप्पणम्		२५	,,
अक्ष्णोः .... परिवर्जयेत्		इन्दुः	२	२१५
यस्य कारणं .... लक्ष्यते		हाटकः	१०	,,
अनुधावेत्		पाठ्यकारः	१२	,,
चन्दनोशीर ... व्रणाः	संग्रहः		१९	,,
कृमिणं कृमिवन्तं	पाठ्यम्		२४	,,
यो वास्यति		पाठ्यकारः	३	२१६
तैरितिनखाग्रैः केशान् छिन्दन्		इन्दुः हाटकः	११	,,
क्ष्वेलन् व्याहरन्		इन्दुः	१४	,,
क्ष्वेलनं = ഉരുക്കം ?	पाठ्यम्		,,	,,
आर्तस्य ... भवन्ति		हाटकः	१९	,,
आर्तस्य ... सूचयन्तीत्यर्थः		अरुणदत्तः	२०	,,
तिलकाश्च ... मृत्यवे		सारकृत्	२३	,,
विप्लुव्यङ्ग ... विद्यात्	चरकम्		१	२१७
विप्लुः = മറു	पाठ्यम्		२	,,
पिप्लुः	टिप्पणम्		३	,,
यं नरं दुर्बलं ... प्रतिपद्यते		अरुणदत्तः	८	२१८
यं नरं ... प्रदर्शनार्थम्		इन्दुः	१०	,,
संशयप्राप्तमित्यादिना ... दर्शयति	पाठ्यम्		१२	,,
त्रिरात्रं ... सुखी			१८	,,
गतासोः ... पापी स्यात्		हाटकः	९	२१९
गतासोः ... नेच्छेत्		इन्दुः	११	,,
आयुषः ... मरणं दृष्टम्		हाटकः	७	२२०
एकोत्तरं ... स्मृताः	संग्रहः		३	२२१
काले ... अकाले मृत्युः	चरकम्		५	,,
उक्तमायुःप्रमाणं ... आरभ्यते		अरुणदत्तः	३	२२२
दूतदर्शन ... वाशुभम्	सुश्रुतम्		८	,,
निर्दिष्टं ... सूचयन्ति	संग्रहः		१०	,,
निर्दिष्टमित्यादिना ... सूचकस्य		इन्दुः	१३	,,
रूपादि ... अर्थवित्तमः		सारकृत्	२०	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
पाषण्डाः ... आर्हतकाद्यः	पाठ्यम्		११	२२३
पाषण्डाः ... बौद्धाद्यः	टिप्पणम्		१२	"
पाषण्डाः ... षण्णवतिः		सारकृत्	"	"
पाषण्डः ... व्रात्यविशेषः		अरुणदत्तः	१३	"
पाषण्डा लिङ्गिनः		इन्दुः	१४	"
क्लीबः षण्डो नपुंसके		अमरः	६	२२४
तन्नातुराद् ... व्याधितोऽनेकः	संग्रहः		९	"
अनेको ... दूताः		इन्दुः	११	"
अप्रयतेऽशुद्धे	पाठ्यम्		१	२२५
विकारसामान्य ... इत्यादि		हाटकः	११	"
श्लेष्मामयेषु ... शुभः		इन्दुः	१४	"
भग्नविच्युतं = മുറിഞ്ഞുകിടക്കുന്നതു്	पाठ्यम्		१०	२२६
पित्र्यनैर्ऋते ... नक्षत्रयोः		हाटकः	१८	"
पितृनैर्ऋते		पाठ्यकारः	१९	"
उभयसन्ध्या ... परा च		इन्दुः	२२	"
यस्मिन् व्याधित ... नानुयायात्	संग्रहः		१	२२७
" "		इन्दुः	२	"
या काचन पिशाचजातिः		पाठ्यकारः	१३	"
रसो वा ... मरिचादि		हाटकः	२२	"
अङ्गारिण्यर्के ... पञ्चेतरा दिशः			११	२२९
तथा दीतायां ... मृगध्वनयः	संग्रहः		१५	"
तथेत्यादिकं ... सौम्याः		इन्दुः	१६	"
जालं मत्स्य ... मृगग्राही	टिप्पणम्		१२	२३०
जालं = വല	पाठ्यम्		१३	"
कण्टक .... आसनादि	संग्रहः		२०	"
ऊर्ध्वगाः .... यानादीनाम्		इन्दुः	"	"
न्युब्जं = കമിഴക	पाठ्यम्		२२	"
स्त्रीव्यञ्जना .... प्रस्थानादिषु		इन्दुः	२५	"
वामा ... दक्षिणस्थिताः		हाटकः	२	२३१
भरद्वाजश्चकोरः	टिप्पणम्		११	"
अक्षता अखण्डास्तण्डुलाः		सारकृत्	१३	२३३
തോൽഉരുത്തി	पाठ्यम्		१	२३४

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
प्रस्थानगमन ... दिशन्त्युत्तमाम्	संग्रहः		१६	२३४
वैद्यस्य ... स्वस्तीत्ययं शब्दः		इन्दुः	४	२३५
सर्वेन्द्रिय ... तामसी	संग्रहः		२०	,,
यस्य कण्टकिनी ... शिरश्छेदेन	,,		१९	२३६
वमन्		अस्मद्गुरवः	,,	२३७
द्रमिलाः = தமிழ்	पाठ्यम्		२४	२३८
द्रमिलाः पञ्चद्रमिलाः	टिप्पणम्		२५	,,
पादचर्म ... वदन्ति	पाठ्यम्		११	२३९
रक्तकुसुम ... प्रविशन्ति	संग्रहः		१६	,,
संबाधः सङ्कटः		इन्दुः	१७	,,
स्वप्नस्तु ... दोषजश्च	संग्रहः		२	२४१
स्वप्नश्च ... नभोगमनादिः		इन्दुः	४	,,
नातिसुप्तदृष्टश्च निष्फलः	संग्रहः		२०	,,
पूर्वरात्रे ... चानुपहतः	,,		३	२४२
निद्रया ... फलं करोति		हाटकः	७	,,
प्रशस्ताचरणं ... दर्शिभिः			११	२४४
सत्त्वलक्षण ... लक्षणं च ?		सारकृत्	१६	,,
मङ्गलाचार ... आस्तिक्यादीनि		इन्दुः	१९	,,
दृष्ट्वा स्वप्नान् ... व्याधिभिश्च	संग्रहः		२२	,,
तत्रेत्यादिना ... शारीरमुच्यते		इन्दुः	१०	२४५
रोगमादौ ... औषधम्		मुनिः	७	२४६
सूत्रस्थाने ... आरभ्यते		इन्दुः	१३	,,
अथ हेतु ... वक्ति		पाठ्यकारः	१३	२४७
पूर्वरूपं हि ... आवहति	आगमः		१६	२४९
तदेवाव्यक्तं ... अभिधीयते		अरुणदत्तः	३	२५०
तदेव ... अभिधीयते		अस्मद्गुरवः	७	,,
स्पष्टं पुना रूपं व्यञ्जनम्	संग्रहः		९	,,
औषधादीनां ... विद्यात्		अरुणदत्तः	११	२५१
यथा दुष्टेन ... पर्यायाः		,,	७	२५२
संप्राप्तिः ... निष्पत्तिः	संग्रहः		१०	,,
एवं दुष्टो दोषः ... प्रतन्यते		इन्दुः	१२	,,
निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूपम्		,,	९	२५६

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
इह कृतयुगे ... नीरुजश्च बभूवुः	संग्रहः		१९	२५६
इह मनुष्यलोके ... इत्युक्तानि		इन्दुः	२५	,,
धान्यं पुलाक ... उच्यते	आगमः		१७	२५९
क्रियाः पञ्चकर्माणि		हाटकः	४	२६०
ग्रीष्मवर्षा ... परिणामान्तेषु	संग्रहः		१०	,,
ग्रीष्मे अहःप्रभृतीनामन्ते च		अरुणदत्तः	,,	,,
तथा पुनरित्यत्र तथेति समुच्चये		हाटकः	१०	२६१
नानाजातीयभोजनम्		इन्दुः	१२	,,
अन्नपरिवृत्तिः पथ्यापथ्यसंमिश्रणम्	पाठ्यम्		२०	,,
रसायन्यो ... सर्वत्र		इन्दुः	९	२६२
मघवानिव ... ज्वरः			४	२६३
ज्वरो रोगपतिः ... केचित्		पाठ्यकारः	१४	,,
मरणात्मकत्वान्मृत्युः		हाटकः	१६	,,
ज्वरस्तु ... स्थाणुशापात्	संग्रहः		२०	,,
ज्वरस्तु ... प्राणानादत्ते	चरकम्		१	२६४
सकलोऽपि ... शब्दवाच्यश्च	संग्रहः		१४	,,
आगन्तुरष्टमात् ... विशेषेण	आगमः		३	२६५
तत्रेति ... निर्धार्यते		हाटकः	१५	,,
अत्युल्बणाः ... उच्छ्वासात्	आगमटीका		८	२६६
अत्र च ... लङ्घनमिति		इन्दुः	१५	,,
वेदनोष्मणां ... मृदुता च	आगमः		६	२६९
प्राजनं = തണ്ടൻപാര	पाठ्यम्		१२	,,
विरसास्यता ... दुष्टरसत्वम्		इन्दुः	१४	,,
दुष्टास्यता		अरुणदत्तः	१५	,,
द्रवत्वाद् ... ज्वरं करोति	आगमः		१३	२७०
विशेषादरुच्यादयो भवन्ति कफज्वरे		अरुणदत्तः	२३	,,
सातिशया ... भवन्ति		इन्दुः	२४	,,
हृल्लेपो हृदये लिप्तप्रतीतिः	पाठ्यम्		२	२७१
शीतपानीय ... कफसम्भवः	तन्त्रान्तरम्		८	,,
छर्द्या श्लेष्मादिप्रवृत्तिः		हाटकः	२०	२७२
चयकाष्ठां ... हृतौजसाम्	संग्रहः		५	२७४

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
अभिषङ्गः ... आक्रोशनेऽपि च	वैजयन्ती / विश्वप्रकाशिका		५	२७६
स किञ्चित्कालं ... अनुबध्यते	आगमः		६	२७७
इति ज्वरः समासादष्टधा दृष्टः		अरुणदत्तः	१५	,,
मिश्रे ... अव्यतिरेकः		इन्दुः	५	२७८
अन्तरधिकं ... क्षोभश्च		,,	११	,,
अपि चेति ... समुच्चिनोति		सारकृत्	१५	,,
प्रकृत्या ... अवगम्यते		इन्दुः	१८	२७९
पच्यमानता सामत्वादन्या		,,	१३	२८०
सप्ताहेन ... अष्टमेऽहनि	आगमटीका		२४	,,
यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दशक्तिः	संग्रहः		१५	२८१
स ततो मारुतात् प्रायः	तन्त्रान्तरम्		२१	,,
मूर्च्छानुबन्धा ... समुत्थितास्तु			२५	,,
ततः स ज्वरोष्मा ... क्षपयेत्		अरुणदत्तः	९	२८३
दुर्बलो ज्वर ... अनुबन्धवान्		भोजः	२०	२८४
यः स्यादनियतः ... जायते		भालुकिः	२	२८५
क्षीणे दोषे ... लीनत्वादित्यादिना		सारकृत्	२३	,,
आसन्न ... सन्तापत्वे च		,,	१	२८६
मन्दवेगातिवेगादित्वम्... विषमत्वम		अरुणदत्तः	१३	२८७
रसाश्रयो दोषः ... इति बोध्यम्		,,	१	२८८
अह्न्येकवारं ... वारद्वयं		सारकृत्	७	,,
मांसवहा नाडीः ... सकृत् स्यात्		अरुणदत्तः	१६	,,
त्रिकं = തിണ്ടല്ല്	पाठ्यम्	—	१	२८९
पृष्ठस्य पृष्ठसहितस्य त्रिकस्य		हाटकः	२	,,
कफपित्तात् ... त्रिविधो ज्वरः	तन्त्रान्तरम्		४	,,
अत्र च ... चतुर्थकानुक्तिसंभवात्	आगमटीका		१६	,,
अनिर्दिष्टस्य ... यकृदुदरवत्		सारकृत्	२	२९०
चतुर्थक आद्यन्ते ... दुष्ट इति	आगमटीका		३	,,
अतिलीनस्तु ... न पञ्चमे	संग्रहः		१०	,,
सन्ततादयः पञ्चविषमज्वरसंज्ञाः		अरुणदत्तः	१५	,,
धातुस्थान ... चतुर्थकौ	तन्त्रान्तरम्		१७	,,
कूजन् हाहेति शब्दं कुर्वन्		अरुणदत्तः	२१	२९१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
अत्र दोषशब्देनामो विवक्षितः		सारकृत्	३	२९२
ज्वरेण ... निर्दिशेत्		भालुकिः	५	”
पाकः शोषः		सारकृत्	१४	”
भृशोष्ण ... विदाहिभिः		अरुणदत्तः	२	२९४
कोद्रवो ... विदाहिभिः	संग्रहः		४	”
सान्तर्दाहो ... इव प्रतिभासः		अरुणदत्तः	६	२९५
अजीर्णगन्धः		”	११	”
कफाद्धेतोः ... विरेचनसाध्यमित्यर्थः		”	४	२९६
हि यस्मात् ... विरेचनं साधनम्		”	१३	”
तस्मिन्नेव ... हितम्	आगमः		१९	”
कषायाः काथादयः		इन्दुः	१	२९७
एवं याप्यं ... अवसीदति			२२	”
प्रतिलोम ... प्रातिलोम्यत्वम्		अरुणदत्तः	५	२९८
ऊर्ध्वभागिकस्य ... अभिवृद्धये		हाटकः	१९	”
ऊर्ध्वं पृथक् च ... मतम्			१७	२९९
उपद्रवाः खलु ... स्वरसादाश्च	चरकम्		२१	”
तत ऊर्ध्वं ... उत्क्षिपन्निव		अरुणदत्तः	१७	३०१
कषायविज्जल ... क्षयावहाः	संग्रहः		२२	”
कषायविज्जलेत्यादिना ... सुबोधम्		इन्दुः	८	३०२
काससंप्राप्तौ .... हेतुभेदादित्यादिना		सारकृत्	२४	”
सोऽङ्गहर्षी स वायुरङ्गं हर्षयति		हाटकः	१८	३०३
पित्तात् पित्तकासात्		”	२२	”
यक्ष्मायतनैः कुपिताः		इन्दुः	१८	३०५
क्षीणस्य .... कफं ष्ठीवेत्		अरुणदत्तः	२०	”
द्वयात् संसर्गात् .... ते याप्याः		इन्दुः	१९	३०६
मिश्राः .... याप्याः		अरुणदत्तः	२०	”
दोषत्रयाद्ये .... प्रतिपादयति		सारकृत्	२१	”
वलीपलितादि .... याप्याः		अरुणदत्तः	२३	”
दोषौषधाक्षमत्वाद् .... याप्याः		इन्दुः	”	”
कासोपेक्षया .... एकाध्यायारम्भः		”	४	३०८
अधः प्रतिहतः .... इति संबन्धः		अरुणदत्तः	६	”
प्राणवायोः .... विलोमता		”	१८	३०९

Indira Gandhi National Centre for

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
स्वयमेव संशमनं भवति			१	३१०
पवन उदीर्य .... श्वासं च		अरुणदत्तः	१९	"
मेघसंबन्धेन .... वर्धते		"	४	३११
मर्मच्छेद्रूपया रुजयार्दितः		इन्दुः	२१	"
ഞരമ്പുക	पाठ्यम्		१०	३१२
अन्तःकण्ठे ... कथनम्		अरुणदत्तः	११	"
संख्याप्रकृतिः संख्यास्वरूपम्		इन्दुः	१३	३१३
आहारे ... गच्छतीत्यर्थः		अरुणदत्तः	२३	३१४
महामूला आरम्भ एव महती		"	१५	३१५
सर्वलिङ्गां सर्वदोषलिङ्गोपेताम्		"	८	३१६
कासश्वासोपद्रव ... तमेवाह	पाठ्यम्		२	३१७
कासादुपेक्षया ... आरभ्यते		सारकृत्	३	"
द्विजानां ब्राह्मणानां		हाटकः	९	३१८
देहौषध ... क्षयः		इन्दुः	१८	"
रोहिण्यामतिसक्तस्य ... मानवान्		भालुकिः	३	३१९
साहसम् ... युद्धादि		इन्दुः	२	३२०
ओजो बलम्		अरुणदत्तः	४	"
देहस्नेहपरिक्षयात्	आगमः		५	"
तानिति शरीरसन्धीन्		इन्दुः	१५	"
ताः सिराः		अरुणदत्तः	१६	"
पतङ्गः कीटभेदः		सारकृत्	१	३२२
पतङ्गोऽग्निः		इन्दुः	२	"
विद्स्रंस ... इत्येकादश		अरुणदत्तः	२२	"
व्याधेरुपरि .... उच्यते			३	३२३
स रसः .... भवति		अरुणदत्तः	७	३२५
व्याधीनामौषधस्य च बलम्		इन्दुः	१६	"
लिङ्गेषु वातादीनां .... तेषु		अरुणदत्तः	२१	"
वातात् स्वरभेदे .... लिङ्गम्		इन्दुः	८	३२६
अङ्गशोषः		अरुणदत्तः	१२	"
अपरिपूर्णवचनता		इन्दुः	१३	"
कण्ठश्च .... इव भवति		अरुणदत्तः	१९	"
सन्निपातेन च भवति		इन्दुः	२२	"

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
अत्र भेदःकृते .... तावसाध्यावित्यर्थः		अरुणदत्तः	९	३२७
श्लेष्मसंबन्धिना .... गवाक्षितम्		हाटकः	९	३२९
असर्वलिङ्गा .... चिकित्स्यैव		इन्दुः	१५	„
सर्वैर्मलैः प्रतिपादितत्वात्		सारकृत्	१६	„
तेषां गुल्म .... सम्भवः	संग्रहः		१३	३३०
शूल्यते .... सूचीभिरिव		अरुणदत्तः	२१	„
शून्यताविशेषः द्रवः सकम्पत्वम्		सारकृत्	२४	„
पीतता अङ्गेषु		इन्दुः	४	३३१
कंसाश्म .... अश्मप्रायः	पाठ्यम्		९	„
तीक्ष्णाग्नेः .... कफोद्भवा		अरुणदत्तः	१५	३३४
अत्यन्तदोषोद्रेकसामान्यात्		हाटकः	२	३३५
त्रिदोषजत्व ... उच्यते		सारकृत्	३	„
या च .... पानरोगमेवाह	पाठ्यम्		५	„
तृष्णामदात्यययोः .... अभिधीयते			६	„
गौरवं .... ये च धातवः		मुनिः	१९	३३६
पञ्चस्वर्थेषु .... उपमा भुवि		„	५	३३७
प्रमादानां कारणभूते		इन्दुः हाटकः	११	„
दुर्विकल्पो दुश्चिन्ता तया हताः	पाठ्यम्		१३	„
अधिमुच्यते .... अभिनिविशते		हाटकः	१६	„
मद्यस्य त्रयो .... परित्यजति		अरुणदत्तः	१८	„
न किञ्चिदाचरेदिति .. प्रशिशंसिषामः	पाठ्यम्		९	३३८
इयं मदावस्था .... उपदेष्टा		सारकृत्	२३	„
इयं सुरा .... मद्यमयमासवः	पाठ्यम्		२५	„
ओजस्यविहते .... तृत्तमो मदः		मुनिः	११	३३९
अयुक्तियुक्तम् .... चाह		सारकृत्	४	३४०
नातिमाद्यन्ति .... वक्ति		„	१६	„
मद्यपकुलोत्पन्नाः		हाटकः	२१	„
तदन्वयाः मद्यनित्यान्वयजाः		अरुणदत्तः	„	„
साजीर्णे .... अतिमाद्यन्ति		सारकृत्	६	३४१
उदर्दोऽन्तःस्तब्धता		अरुणदत्तः	९	३४२
पूर्वं बहुशो .... कृच्छ्रसाध्यौ		„	२०	„

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पुटम्
मद्यव्यापदुपद्रवत्वाच्च .... उच्यते		अरुणदत्तः	१३	३४३
रजोगुणोद्रेकात् .... गदाः स्युः		”	१६	”
प्राणायतनसंश्रिताः हृदयेऽवस्थिताः		”	१३	३४६
बलकालेत्यादिना .... दर्शयति		सारकृत्	११	३४७
प्राणायतनाश्रयत्व .... अध्यायारम्भः		इन्दुः	३	३४८
मदात्यय .... सामान्याच्च		अरुणदत्तः	४	”
सहजन्मभेदात् .... उत्पत्तिभेदाच्च		”	२३	”
समासतस्तु .... त्वक् च	संग्रहः		१	३४९
अर्धहीनपञ्चाङ्गुलः		हाटकः	१३	”
अध्यर्धचतुरङ्गुलः		अरुणदत्तः	१४	”
गुदे तस्मिन् .... अध्यर्धाङ्गुलास्ताः	संग्रहः		१७	”
तस्या गुदोष्ठो .... अध्यर्धयवमात्रः		अरुणदत्तः	३	३५०
वलीबीजं .... तस्योपतप्तिः	पाठ्यम्		१५	”
तत्र सहजानां .... व्याख्याताः	संग्रहः		२०	”
तस्या इत्युपतप्तेः .... व्याख्यातम्		इन्दुः	२२	”
सर्वे रोगाः .... कुलजा रोगाः		अरुणदत्तः	२५	”
सामान्येन .... दुर्दर्शनत्वातिशयः		इन्दुः	६	३५१
संसर्गोऽत्र समुदितो विज्ञेयः	पाठ्यम्		१३	”
ननु षडनुपपत्तिः .... चिकित्सा		सुश्रुतः	१५	”
वातश्लेष्मोत्तराणि .... आर्द्राणि	संग्रहः		२२	”
तेन दोषकोपेन		अणरुदत्तः	११	३५२
अभिष्यण्णमूर्तिषु स्थूलाकृतिषु		”	१५	”
दोषकोपहेतुना .... संभवन्ति		इन्दुः	२५	”
ग्रहोऽङ्गग्रहः		अरुणदत्तः	१३	३५३
मन्दीकरोति		हाटकः	१९	३५४
जन्तुजुष्टं .... तैमिर्यं കണ്ണുകാണാാച്ഛ	पाठ्यम्		१	३५५
पुलाकोदकं यवगोधूमादिस्वेदः		सारकृत्	७	”
पुलाकोदकं നെൽപ്പഴഞ്ഞിയ പഴപ്പുനീർ	पाठ्यम्		९	”
अनन्तरमर्शसां .... हेत्वादिकमुच्यते		इन्दुः	२४	३५८
स्वे स्थाने नाभेरधः		”	१	३५९
तत ऊर्ध्वगतात् .... जायन्ते		”	७	”

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्ठम्
मेढ्रादिष्वपि .... वक्ष्यन्ते		अरुणदत्तः	१०	३६०
गुदाद् बहिः त्वचः		इन्दुः	१८	,,
अथवा मन्दानलत्वात् .... उच्यते		सारकृत्	७	३६२
उपवेश्यते इति प्रोक्तत्वात्	पाठ्यम्		८	,,
धातून् .... अनलं हत्वा		अरुणदत्तः	७	३६३
विनिघ्नं ००००००	पाठ्यम्		२४	,,
पीडाशब्दं कुर्वन्		अरुणदत्तः	२४	,,
विड्जलमिति .... पठितत्वात्		सारकृत्	२५	,,
पीतादिवस्तु .... उपवेश्यते		अरुणदत्तः	८	३६४
शोकतो यो .... तुल्यो भवति		,,	५	३६५
कफात् पक्वोऽपि मज्जति		अरुणदत्तः	२२	,,
सञ्चयादिति .... सञ्चयमनुसृत्य		पाठ्यकारः	१५	३६६
दुष्टान्नेन मधुररसः		अरुणदत्तः	११	३६८
तेऽपि .... सम्भव इत्यर्थः		अरुणः	२१	,,
ग्रहण्यतिसार .... सामान्यात्		अरुणदत्तः	२	३७०
अधोमुख .... उपायमाह		पाठ्यकारः	१६	,,
अधोमुख .... उच्यते		इन्दुः	१७	,,
सर्वेषां पुनः .... पूर्यते	संग्रहः		२१	,,
नाभिमुष्क .... मूत्रस्य पूरणम	सौश्रुतम्		३	३७१
अधोमुखो हि वस्तिर्हि		अरुणदत्तः	९	,,
तैरेव .... जनयन्ति	संग्रहः		१४	,,
तदा क्रमात् .... पित्ताद्यास्तिस्रः		अरुणदत्तः	१४	३७२
चतस्रोऽश्मर्यो .... शुक्रेन च	सौश्रुतम्		२०	,,
तद्व्यपायादश्मरीविगमात्		इन्दुः	११	३७३
पित्तेन पच्यमान इव दह्यते वस्तिः	संग्रहः		१	३७४
अश्मरीणां .... एवमन्यत्रापि		हाटकः	४	,,
प्रायेण .... भवन्ति	संग्रहः		१६	,,
उत्पन्नमात्रायां .... विलीयते	,,		७	३७५
शुक्रमेत्य .... भवतीत्यर्थः		अरुणदत्तः	८	,,
बिन्दुशो धारया चेति द्वैविध्यम्		,,	१०	३७६
आविध्य क्षोभयित्वा		सारकृत्	२४	,,
कुण्डलीभूत आध्मातः		अरुणदत्तः	१	३७७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्ठम्
तेषां यत्किञ्चिद् .... स हेतुः	संग्रहः		२	३८१
ननु समगुणत्वात् .... न वर्धन्ते	आगमटीका		९	,,
दूषयित्वा वपुःक्लेदशुक्रमेदो- रसामिषम्		अस्मद्गुरवः	१४	,,
तत्र वातपित्त .... प्रमेहान् जनयन्ति	संग्रहः		१६	,,
तत्र .... ओजोभिश्च वायुः	,,		४	३८२
त्रयाणामपि .... सह विसृजति	,,		७	,,
महात्ययतया .... असाध्या		अरुणदत्तः	११	३८३
पित्तजा .... विरुद्धोपक्रमत्वम्	आगमः		१३	,,
तस्मात् .... विरुद्धोपक्रमत्वाच्च	संग्रहः		२३	,,
पर्युषितमहोरात्रं स्थितम्		अरुणदत्तः	२१	३८४
सुरातुल्यमुपरि .... मेहति	संग्रहः		२५	,,
वायोर्धातुक्षयात् .... आवरणेन वा	चरकम्		१०	३८७
मधुरं रसतो .... मेहति		अरुणदत्तः	२५	,,
सर्वे एव .... देहो भवति	संग्रहः		२	३८८
सर्वे एव .... भवन्ति हि		धन्वन्तरीयाः	६	,,
त्वङ्मांसादीन्यष्ट व्रणवस्तूनि	पाठ्यम्		१४	३८९
येनैव प्रमेहेण सह....एव भवन्ति		इन्दुः	६	३९१
वस्तुपरिग्रहः कठिनाभोगग्रहणम्		,,	१४	,,
वस्तुपरिग्रहः .... व्यवहारः		पाठ्यकारः	१५	,,
सपूर्वरूपाः सम्पूर्णपूर्वरूपाः		,,	४	३९३
सपूर्वरूपाः .... एवेत्यर्थः		,,	१६	,,
उक्तशेषत्वात् .... अध्यायारम्भः		इन्दुः	३	३९४
अवगाढः		,,	१२	३९५
स च बाह्यो .... वस्तुस्वाभाव्यात्		अरुणदत्तः	२५	३९६
स च बाह्यो .... न तु पुरुषाणाम्		इन्दुः	१	३९७
नारीणामप्रजातानां .... रक्तविद्रधिः	सौश्रुतम्		३	,,
शस्त्रदण्डप्रहारैर्वा .... देहिनः		भोजः	१५	,,
पाकातिक्रान्तत्वम्		अरुणदत्त	१७	३९८
उपमाने यः संशयः .... विनिवर्तते	भाष्यम्		८	३९९
यथास्वं व्रणवद्		हाटकः	९	,,
विद्रधौ .... तन्वस्रसंस्रुतिः		इन्दुः	१०	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
वायुः कुपित इति .... इत्यर्थः		अरुणदत्तः	१४	४००
उपेक्ष्यमाणस्य वृद्ध्याख्यस्य गदस्य		अरुणदत्तः	२१	४०२
सर्वगुल्मानां .... ग्रन्थनिर्दिष्टम्		"	५	४०३
तस्य पञ्च स्थानानि .... हृदयं च	संग्रहः		१३	४०५
गुल्मश्चास्य .... दहति	"		८	४०६
अवगाढो घनः		इन्दुः	१४	"
वातगुल्मः .... हृत्पार्श्वसंश्रयः	संग्रहः		२०	"
पूर्वोक्तसर्वलिङ्गयुक्तश्च	"		६	४०७
तस्याः क्रुद्धः .... तन्निरुणद्धि		अरुणदत्तः	२१	"
ननु आर्तवे .... उत्पत्तिः	आगमटीका		२२	"
मांसशोणितभूयस्त्वात्....न गच्छति			१८	४०९
विमुक्त .... कफव्याकुलितानिलम्		सुश्रुतः	१२	४१०
आनाह्य .... आह महोदरम्		सारकृत्	५	४१२
आनाहसामान्यादुदरमुच्यते	पाठ्यम्		७	"
अजीर्णान्नहेतुकात् .... जायन्ते		इन्दुः	१५	"
लघुभोजनादिभिरपि .... भवति		"	१	४१४
नातिमन्दः .... इत्यर्थात्		इन्दुः	२५	"
रजोमलैरिति .... मलाः	पाठ्यम्		१२	४१६
गरं കൂട്ടുവിഷം दूषीविषं(विद्विषम्?)	"		१३	"
तच्छिद्रैः .... स्रवन्		इन्दुः	१६	४१९
अपरे .... प्रतिपत्त्यर्थम्		"	१	४२२
प्रायोग्रहणात् .... नैव मारयतः		अरुणदत्तः	२	"
सर्वमुदरं .... हन्ति		इन्दुः	९	"
शोफसामान्यात् पाण्डुरोगमाह	पाठ्यम्	अरुणदत्तः	५	४२३
मला वातादयः .... पित्तपरामर्शः		इन्दुः	१	४२४
धातूनां गौरवं शैथिल्यं च स्यात्		अरुणदत्तः	२१	"
तत एवौजसः क्षयात्		अरुणदत्तः	२५	"
पूर्ववत् पित्तप्रधानाः .... न्यायेन		"	२	४२७
प्रतिज्ञावाक्ये .... प्रदर्शयति		"	१०	"
पित्तलमाहारादिकम्		इन्दुः	१२	"
तेषामिति .... निगद्यते		"	१२	४२८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्ति	पृष्ठम्
तत्र .... अतिशयेन हेतुः		इन्दुः	३	४३०
व्याध्यादिभिः .... भजतः		”	२१	”
परिसर्पणमङ्गस्पर्शः		हाटकः	१०	४३३
मृदुरित्यादिना साध्यशोफ-लक्षणमुच्यते		इन्दुः हाटकः	२१	”
विदाहिभिः .... विसर्पन्ति		इन्दुः	”	४३४
विघट्टनात् पीडनात्		”	५	४३५
शीघ्रगत्वात् स्वभावात्		अरुणदत्तः	२२	४३६
ततो मर्मानुसरणात् .... कुर्यात्		इन्दुः	२३	”
स विसर्पो .... कुर्यात्		हाटकः	१	४३७
अग्निवीसर्पः .... मरणमुक्तवान्		पाठ्यकारः	१०	”
मेचकः कृष्णकपिलः		इन्दुः	१६	४३८
सर्वधातूनति....सर्वधात्वतिसर्पणः		अरुणदत्तः	२१	”
तुल्यहेतुत्वात्		”	२	४४०
विसर्पणसामान्यात्	पाठ्यम्		”	”
महाश्रयं .... सन्निभान्तं च		इन्दुः	३	४४४
कृत्स्नो देहे .... सुकष्टम्	सुश्रुतम्		५	”
महदस्वेदनं मत्स्यशकलाकारमेकजम्	खरनादम्		७	”
अलाबुपुष्पवत् .... यश्चोद्भेद्रजः	”		१९	”
सिध्म गण्डैः .... रक्तैर्गण्डैर्भवति		इन्दुः	२४	”
अनुषङ्गिणी बहुकालस्था		”	१२	४४५
दूर्वावद् .... मण्डलावस्था च		हाटकः	१३	”
अतसीपुष्प .... दद्रुकुष्ठानि	सौश्रुतम्		१४	”
अन्तर्मध्ये अपाण्डु		इन्दुः	२	४४६
अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे	वैजयन्ती		३	”
अंशवो रजांसि तैराचितम्		इन्दुः	४	”
उत्पद्यन्ते .... राकशास्ताः प्रदिष्टाः	सुश्रुतम्		५	४४७
लिङ्गानि .... अध्यवस्येत्		इन्दुः	२१	”
कुकरे कुणिः		अमरः	२५	४४८
स्वदाराणामपत्यानां .... शुक्राश्रिते		इन्दुः	३	४४९
श्वित्रं कुष्ठैकसम्भवं .... गृह्यते		”	२५	”

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्टम्
वातादित्यादिना .... कफजं मेदोगम्		इन्दुः	२०	४५०
ओकुलं .... शिम्बिधान्यम्		हाटकः	२२	४५२
ओकुलं .... भक्ष्यविशेषः	पाठ्यम्		२४	”
शोणितजानां .. हर्षकण्डूतोदसर्पणानि	आगमः		२	४५३
महारोगत्वसामान्यात्		इन्दुः	”	४५६
वातनिमित्ता .... व्याधिमाह	पाठ्यम्		४	”
स विश्वकर्मेत्यादि .... वायुस्तोत्रम्		इन्दुः	२	४५७
संहरणस्वभावात् .... सदृशः		हाटकः	१४	”
एवं क्रुद्धः .... शूलादीन् करोति		”	६	४५९
कर्कशांस्तोदबहुलान् .... नृणाम्		सुश्रुतः	३	४६०
आक्षिपति संकोचयति		इन्दुः	७	४६१
एष चापतन्त्रको .... कृच्छ्रतमः		”	५	४६२
एषु चानन्तरोक्तेषु .... भवति		”	२३	४६३
शुद्धेन वायुना .... अचिकित्स्यः		”	१२	४६६
तमेवंभूतं .... व्याधिं विद्यात्		अरुणदत्तः	२३	४६७
किञ्चिज्जीर्णे .... जीर्णाजीर्णम्		इन्दुः	१४	४६८
विश्वभीगृध्रस्योः खल्लीत्युच्यते		”	५	४७०
वातशोणितनिदानं .... प्रक्रम्यते		अरुणदत्तः	१	४७१
वातहेतुत्व .... निर्णयः		इन्दुः	३	”
संसृष्टस्य कोपः .... वातशोणितमाह	पाठ्यम्		४	”
प्राग्ग्रहणेन क्रमाद्धात्वन्तरमपि		इन्दुः	६	४७२
पित्ते पित्तानुबन्धे वातशोणिते		अरुणदत्तः	१	४७५
सङ्करे संसर्गे .... यथास्वं च भवति		इन्दुः	४	”
द्वन्द्वशब्देन .... सर्वलिङ्गं		अरुणदत्तः	५	”
वायुः शाखासन्धिषु .... हरतः		इन्दुः	२१	”
अकाले ... विषमाशनम्			६	४७७
अतः सामादि ... द्योतयति		अरुणदत्तः	१	४७८
पित्तेन उदाने ... मोहप्रायः		इन्दुः	९	४८०
सर्वगः सर्वाङ्गीणो दाहः		”	१४	”
तच्चान्योन्यावरणं ... विधम्		”	३	४८२
प्राणादयो ... यातीति संबन्धः		”	१३	४८३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पंक्तिः	पृष्ठम्
एकेन मिश्रितस्य ... असंख्यताम्	पाठ्यम्	.	७	४८४
तारतम्यविकल्पनाच्च ... लक्षयेत्		पाठ्यकारः	१२	,,
तां प्राणादीनामावृतिं ... लक्षयेत्		हाटकः	२०	,,
तां चानेकविधामावृतिं ... लक्षयेत्		इन्दुः	२२	,,
आवृताश्च वायवः ... उपलक्षयेत्			१३	४८५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Appendix III.

Sanskrit terms and their Malayalam equivalents.

Terms	Page
अंसं തോള്ള്	१६४
अङ्गारं കരിക്കട്ട	२२६
अपस्तम्भं മാർവിലാക്കഴൽ	१६१
अपाङ्गं കടക്കണ്ണ്	१६६
अपालापं ഉരിയാട്ടംകൊള്ളി	१६१
अभियोगः ഒരുംപാട്	१४१
अम्लकः പുളിന്തേക്ക്	२७०
अलजी ഹരംപാടി	३९०
अश्मन्तकं ആർപ്പുളി, മച്ചയാര	५६
असिता नीലംപോലെ	२००
अस्थिसंघाताः കൂട്ടെല്ല്	७८
आकुष्टं മുറയിടുക	
आच्छनं ഉഴിയുക	४८
आणी തുടയുഴൽ	१५७
आदर्शं കണ്ണാടി	२३४
आन्तरो विद्रधिः അകവാപ്പ്	३९०
आन्त्रादः കടൽതിന്നികൃമി	४५३
आमगन्धः (കിഴാൽനാററം)	२९५
आर्द्रा തിരുവാതിര	२२६
आवर्तं പുക്ച്ചുഴലി	१६६
इन्द्रबस्तिः വണ്ണ	१५७
उत्क्षेपं എട്ടനെററി	१६६
उत्क्षेपः നിത്തിക്കലുക്കുക	४८
उत्पीडनं മേൽനോക്കിഅമുക്കുക	४८
उत्प्लुतं ഉയന്നിരിക്ക	४०४
उदरं വയറ്	१४८
उदश्वित् മോരു്	२३०
उदुम्बरं ചെറനരണൽ	४५४
उन्निद्रता ഉറക്കംവരായ്ക	२७२
उपानत् ചെരിപ്പ്	२२६
उर्वी തുടവണ്ണ	१५८
उष्णीषं തലത്തൊപ്പി	२३३
ओष्ठं വായ്യോൽ	१४८
कर्केरुकः കരുംകലപ്പാമ്പ്	४५५
कक्ष्याधरं കൈക്കൂട്ടുതാങ്ങി	१५८
कच्छपी ആമപ്പുറവൻ	३८९
कटीकतरुणं ഒക്കാണി	१६१
कटीकपालं ഒക്കാണി	५०
कण्ठं തൊണ്ട	३०२
कण्डरा നേരെല്ല്	७८
कलायखञ्जं മുയലിവിറയൽ	४६७
कर्णं ചെവി	१४७
कांस्यं വെള്ളോട്ട്	३०१
कुकुन्दरं ഒക്കമുഴ	१६२
कूर्चं പുറവടിക്കെട്ട്	१५६
कूर्परं മുഴക്കൈ	१५८
कृकाटिका പിൻതല	१६५
केशादः കുഴൽതിന്നികൃമി	४५४
कोठः വട്ടപ്പുണ്ണ്	२७०
कोष्टाङ्गानि അകത്തിറച്ചി	७४
कौण्यं കോട്ടുക	१५८
क्रकचः കൈവാറം	३३१
क्रथनं ഞരങ്ങുക	३१२
क्रुष्टं (വിളി, വിളിക്കൊറംക)	२२८
क्रोष्टुकशीर्षं നരിത്തലവാതം	४६९
क्लोम കിലോമക്കുഴൽ	७४
क्षिप्रं എട്ടത്തി	१५६
क्षुतं (പുകുക ? തുമ്മുക)	२२८

Terms	Page
क्ष्वेलनं (തേക്കേ?)	२१६
खञ्जः ഒരുക്കാൽമൊടവൻ	४६७
खञ्जता കാൽകോട്ടുക	१७३
गरं കൂട്ടുവിഷം	४१६
गुञ्जा കുന്നി	३५८
गुदं കുതി	१५९
गुल्फं നരിയാണി	१५७
गृध्रसी കോച്ചുവള്ളികെട്ടുക	४७०
गोमेदकः തെളിമരതകം	३६३
ग्रीवा കഴുത്തു്	१४८
घण्टा കുടമണി	२३३
घुर्घुरकं കുറുകുറുക്കം	३१०
चिबुकं താടി	१४८
चुरुः ചെറുമൂലക്കൃമി	४५३
चेलान्तं തുണിയളവു്	२२६
छाया തൻനിറത്തേറു്	२०१
जत्रु പൂണെല്ലു്	१५५
जन्तुजुष्टं ഊരൽപിടിക്ക	३५५
जानु മുഴങ്കാൽ	१५७
जालं വല	२३०
जालिनी വയ്പുളകൻ (?)	३८९
तलहृत् ഉള്ളംകാലു്	१५६
ताम्रवल्ली ചെവ്വള്ളിക്കൊടി	५६
ताम्राः ചെമ്പിച്ചിരിക്ക	१८६
डिम्बं ചങ്കു്	७४
तुलापाशं തുലായ്ക്കോൽക്കയറു്	२२६
तुषा ഉമി	,,
तैमिर्यं കണ്ണുകാണായ്ക	३५५
तोरणं ഇരട്ടക്കൊടി	२३३
दक्षिणावर्तं വലമ്പുഴി	१४८
दद्रुः തഴതണ്ണു	४८५
दर्भकुसुमाः വെൺകൃമി	४५३
दशा തിരി	२२६

Terms	Page
दीपं വിളക്കു്	२३३
दृतिः തോൽത്തുരുത്തി	२३४
द्रमिलाः തമിഴർ	२३८
ध्वजः കൊടിമരം	२१५
नाभिः പൊക്കിൾ	१४८
नाभिः ആണിത്തണ്ടു്	९६
नाभि എതിരിറച്ചി	७४
निष्ठ्यूतं തുപ്പിയതു്	१९१
नीला കരിഞ്ഞരമ്പു്	१६४
नैर्ऋतं മൂലം	२२६
न्युब्जं കമിഴുക	२३०
पङ्क्तिताः ചേറുചെയ്തിരിക്ക	१८६
पङ्गुः ഇരുകാൽമൊടവൻ	४६७
पद्मा ഒരിതൾതാമര	५७
परिकर्तः ചൂൺനനോവുക	३५३
पलालं വൈക്കോൽ	२२६
पाण्डुरा മഞ്ഞളും വെള്ളപ്പും കൂടിയതുപോലെ	२००
पादचर्म ഉള്ളംകാൽത്തോൽ	२३९
पार्श्वसन्धिः ഒക്കവാരിച്ചേർന്ന	१६३
पिच्छा വഴവഴപ്പു്	३५५
पिण्डिकोद्वेष्टनं കാൽവണ്ണ ഉരുളുക	२६७
पितृनैर्ऋतं മകം	२२६
पित्र्यं മകം	,,
पुण्डरीकं കാൽച്ചെങ്കണ്ണു്	४४६
पुत्रिणी മകൾചിലന്തി	३९०
पुप्फुसः പെരുമ്പൊതി	७४
पुलाकोदकं നെൽപുഴുങ്ങിയ പഴപ്പുനീർ	३५५
पुष्पिताः പൂത്തിരിക്ക	१८६
पूर्वं മുപ്പൂരം	२२६
प्रतीघातं തടവു്	३०३

Terms	Page
प्रपाणिकः അരഞ്ഞാണം	२०२
प्रसाधनं പെരുന്നമാററിരിക്ക	२८
प्रसेकः വായിൽനീരൂറുക	३६५
प्राजनं തണ്ടൻപാര	२६९
प्रियवादी കുയിൽ	२३४
प्लवं പൊങ്ങുക	३६५
प्लीहा ഉള്ളിറച്ചി	७४
फणं തലഎക്കി	१६५
बाधिर्यं ചെവികേളായ്ക	३५५
बुसं പതിരു്	२२६
बृहती വരി	१६३
भग्नविच्युतं മുറിഞ്ഞുകിട- ക്കുന്നതു്	२२८
भरद्वाजः ചെമ്പോത്തു്	२३१
भस्म വെണ്ണീറു്	२२६
भाः ഒളി	२०१
भृङ्गारः പൊന്നു്	२३६
भ्रमः ചുഴലി	२७०
भ्रष्टपायुः ഗുദംപുറപ്പെടുക	३६२
मणिबन्धं മണിക്കെട്ടു്	१५८
मर्दं ചൊരിക്കു്	२७०
मधुपर्णी അടകൊതിയൻപാല	५७
ममेरुकः വെങ്കുലപ്പാമ്പു്	४२५
मसूरिका മച്ചൂച്ചിലന്തി	३९०
मस्तुलुङ्गं തലച്ചോറു്	२०८
महारुहः പെരുമൂളക്രമി	४२३
मांसधावनं മാംസംകഴകിയ നീർ	२०८
मांसरज्जवः വൈരുത്തകുറ (?)	७८
माता കറത്തിന്നിരുന്നൽ	४५४
मातृका തള്ളഞരമ്പു്	१६५
मार्जनी ചൂൽ	२२६
मुसलं ഉലക്ക	,,
मेचकं മെഴുക	२०८
यकृत् ഉതിരക്കുറ	७४
यावकं ചെമ്പഞ്ഞി	२३३
यूका പേൻ	४५२
रक्ता ചുവന്നതു്	२००
रुचकं എടപ്പുകണ്ണാടി	२३४
लता ഞാഴൽ	५६
लेलिहा പീനക്കിക്കുലപ്പാമ്പു്	४५५
लोमद्वीपः മയിരുതിന്നിക്രമി	४५४
लोमविध्वंसः മയിർകൊഴി- പ്പൻക്രമി	,,
लोहिताक्षं ഉതിരക്കണ്ണു്	१५८
वंशं തണ്ടെല്ലു്	,,
वक्राः കോടിയവ	९३
वटप्ररोहं പേരാൽവിഴ	३५८
वस्तं ആടു്	३७३
वागुरं വീവലമഞ്ഞാലം ?	२३०
वातकण्टकं ഞെരിഞ്ഞവാതം	४६९
विक्षेपः കുലുക്കുക	४८
विटपं ഉമിതാങ്ങി	१५८
विदलं അലകു്	२१४
विदारिका മുകച്ചെങ്കുട്ടവൻ വാപ്പു്	३९०
विद्रधिः വാപ്പു്	,,
विद्रुमं പവിഴം	३५८
विधुरा ഉഴമാല	१६५
विनता കുനൻപുളകൻ	३८९
विनमनं മൂരിവിടുക	२६७
विनामः മൂരിവിടുക	२६९
विनिष्टनं ഞെരങ്ങുക	३६२
विप्लुः മറു	२१७
विशल्या മേന്തോന്നി	३०
विश्वभी കൊരണ്ടവള്ളികോച്ചുക	४६७

Terms	Page
विषूचिका അറാമ (?)	൩൬൭
वृक्कौ വിലാക്കൊലരണ്ടും	൭൪
शक्तिः വേൽ	൨൧൫
शङ्खं തലച്ചങ്ക്	൧൬൬
शतपत्रः മയിൽ	൨൩൪
शरकाण्डं അമവയ്ക്കോൽ	൧൪൦
शराविका വട്ടകപ്പൂറവൻ	൩൮൯
शर्कराभिराचिताः ഇത്തിളേറിയിരിക്ക	൧൮൬
शस्त्रं തെളികടഞ്ഞ ആയുധം	൧൪൦
शाकोदकं അണക്കല്ലി (?)	൪൫൨
शाद्वलं പൈമ്പുൽ	൩൬൪
शूर्पं മുറം	൨൨൬
श्यामा നെല്ലോലപ്പച്ചനിറം	൨൦൦
श्यावाः കരിവാളിച്ചിരിക്ക	൧൮൬
संपीडनं കീഴ്നോക്കിഅമുക്കുക	൪൮
सरलं ഓട്ട്, അരണ	൨൨൮
सरोरुहं താമരപ്പൂ	൨൩൩
सर्षपा കാട്ടുചിലന്തി	൩൯൦
सिता വെളുത്തതു്	൨൦൦
सिध्म പൊളിതിരം	൪൪൪
सीमन्तं ഓട്ടപൊരുത്തു്	൧൬൭
सीवनी നൂൽ	൭൮
सुगन्धाः നാറുംകൃമി	൪൫൩
सुवर्चला ചെമ്പൂഞെരിഞ്ഞിൽ	൩൦
सूक्ष्माः ചെറിയവ	൯൩
सोष्म കാഞ്ഞിരിക്ക	൪൧൫
सौरसः റണ്ണൽ	൪൫൪
सौरसादः പുളിഉണ്ണി-കുലപ്പാമ്പ്	൪൫൫
सौहित्यं നിറക	൪൧൩
स्कन्धः തോളം	൧൪൮
स्थपनी കൊട്ടകൊല്ലി	൧൬൬
स्वस्तिकं കൊടിക്കൂറ	൨൩൩
हनु കവിൾ	൧൪൮
हरिता പച്ചയിൽ വെളുപ്പുകൂട്ടിയതു	൨൦൦
हाहाक्रन्दितं പൂയൽ (?)	൨൨൮
हृदयं കരൾ	൭൪
हृल्लासः നെഞ്ഞുകലിക്ക	൨൭൧

Indira Gandhi National Centre for the Arts

IGNCA RAR
ACC. No. R-255

Indira Gandhi National
Centre for the Arts